

CONTEXT

JOURNAL OF
INTERDISCIPLINARY STUDIES

ČASOPIS ZA
INTERDISCIPLINARNE STUDIJE

CONTEXT

ČASOPIS ZA
INTERDISCIPLINARNE STUDIJE

Context: Časopis za interdisciplinarne studije je recenzirani, naučni časopis posvećen unapređenju interdisciplinarnih istraživanja najurgentnijih društvenih i političkih tema našeg vremena kao što su posljedice ubrzane globalizacije, pluralizam i raznolikost, ljudska prava i slobode, održivi razvoj i međureligijska susretanja. Pozivamo istraživače u humanističkim i društvenim naukama da daju doprinos boljem razumijevanju glavnih moralnih i etičkih problema kroz kreativnu razmjenu ideja, gledišta i metodologija. U nastojanju da premostimo razlike među kulturama, u ovom časopisu objavljivat ćemo i prijevode važnijih radova. U *Contextu* su dobrodošli i članci i prikazi knjiga iz svih područja interdisciplinarnih istraživanja.

REDAKCIJA

Ahmet Alibašić, *Univerzitet u Sarajevu*, glavni urednik
Aid Smajić, *Univerzitet u Sarajevu*
Dževada Šuško, *Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka*
Ermin Sinanović, *Međunarodni institut za islamsku misao*
Ešref-Kenan Rašidagić, *Univerzitet u Sarajevu*
Munir Mujić, *Univerzitet u Sarajevu*

SAVJET ČASOPISA

Anas Al-Shaykh-Ali, *International Institute of Islamic Thought, London*
Fikret Karčić, *Univerzitet u Sarajevu*
Nusret Isanović, *Univerzitet u Zenici*
Omer Spahić, *Međunarodni islamski univerzitet u Maleziji*

UPUTE AUTORIMA

Detaljne upute pogledati na cns.ba/context.

ADRESA

Context: Časopis za interdisciplinarne studije
Centar za napredne studije
Marka Marulića 2C, Sarajevo 71 000
Bosna i Hercegovina
E-mail: sekretar@cns.ba

Context: Časopis za interdisciplinarne studije (ISSN 2303-6958, e-ISSN 2303-6966) dva puta godišnje izdaje Centar za napredne studije, Marka Marulića 2C, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, tel: +387 33 716 040, fax: +387 33 716 041, email: sekretar@cns.ba.

Slobodan online pristup časopisu na: cns.ba/context.

© Centar za napredne studije, Sarajevo, Bosna i Hercegovina. Sva prava zadržana. Nijedan dio ove publikacije ne može biti reproduciran, prevođen, pohranjivan u sisteme za čuvanje i pretraživanje podataka, u bilo kojem obliku i bilo kojim sredstvima, elektronskim, mehaničkim, kopiranjem ili na drugi način, bez prethodnoga odobrenja izdavača.

Štampano u Bosni i Hercegovini.

CONTEXT

JOURNAL OF
INTERDISCIPLINARY STUDIES ■ VOLUME 1
NUMBER 1
2014

ČASOPIS ZA
INTERDISCIPLINARNE STUDIJE ■ GODINA 1
BROJ 1
2014.



CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE
CENTER FOR ADVANCED STUDIES

CONTEXT

JOURNAL OF
INTERDISCIPLINARY STUDIES

Context: Journal of Interdisciplinary Studies is a peer-reviewed scholarly journal committed to the advancement of interdisciplinary research in exploration of the most pressing and emerging key social and political issues of the 21st century. These include the implications of accelerated globalization, pluralism and diversity, human rights and freedoms, sustainable development, and inter-religious encounters. Researchers in the humanities and social sciences are invited to contribute to a better understanding of major moral and ethical issues through creative cross-pollination of ideas, perspectives, and methodologies. In an effort to bridge different cultures, the journal will also publish translations of significant articles. *Context* welcomes articles, essays and book reviews in all areas of interdisciplinary studies.

EDITORS

Ahmet Alibašić, *University of Sarajevo*, Editor in Chief
Aid Smajić, *University of Sarajevo*
Dževada Šuško, *Institute for Islamic Tradition of Bosniaks*
Ermin Sinanović, *International Institute of Islamic Thought*
Ešref-Kenan Rašidagić, *University of Sarajevo*
Munir Mujić, *University of Sarajevo*

ADVISORY BOARD

Anas Al-Shaykh-Ali, *International Institute of Islamic Thought, London*
Fikret Karčić, *University of Sarajevo*
Nusret Isanović, *University of Zenica*
Omer Spahić, *International Islamic University Malaysia*

SUBMISSION GUIDELINES

For detailed instructions, please visit the journal's homepage at cns.ba/context.

CORRESPONDENCE

Context: Journal of Interdisciplinary Studies
Center for Advanced Studies / Centar za napredne studije
Marka Marulića 2C, Sarajevo 71 000
Bosnia and Herzegovina
E: sekretar@cns.ba

Context: Journal of Interdisciplinary Studies (print ISSN 2303-6958, e-ISSN 2303-6966) is published biannually by the Center for Advanced Studies, Marka Marulića 2C, Sarajevo 71 000, Bosnia and Herzegovina, tel: +387 33 716 040, fax: +387 33 716 041, email: sekretar@cns.ba.

For detailed instructions, please visit the journal's homepage at cns.ba/context.

© Center for Advanced Studies, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Printed in Bosnia and Herzegovina.

Dobro došli u postnormalna vremena

Ziauddin Sardar¹

Sažetak

Sve što je bilo „normalno“ sada je iščezlo: ulazimo u postnormalna vremena, u period kada umiru stare dogme, a nove još nisu rođene i zapravo ništa nema smisla. Da bismo stekli nekakvu ideju o mogućoj budućnosti, moramo shvatiti značaj ovog perioda tranzicije, koji karakteriziraju složenost, kaos i kontradikcije. Ove sile pokreću i održavaju postnormalna vremena, koja vode ka nesigurnosti i svakojakom neznanju, zbog kojih je donošenje odluka tako problematično i povećava opasnosti po pojedince, društvo i planetu. U ovom radu nastoji se dokazati da postnormalna vremena zahtijevaju da napustimo ideje „kontrole i upravljanja“ i da preispitamo dragocjene ideje progresa, modernizacije i učinkovitosti. Put naprijed mora se zasnivati na vrlinama poniznosti, skromnosti i odgovornosti, neophodnim kada se živi uz neizvjesnost, složenost i neznanje. Moramo zamisliti kako izlazimo iz postnormalnih vremena i idemo ka novom dobu normalnosti – uz pomoć etičkog kompasa i s bogatom imaginacijom iz raznovrsnih ljudskih kultura

Ključne riječi: postnormalna vremena, složenost, kaos, kontradikcije, etički kompas

Nesreća nikad ne dolazi sama. A u posljednje vrijeme baš je nahrupila. Kao da mnogostruke opasnosti od klimatskih promjena nisu dovoljne da nam ne daju oka sklopiti, sad nas je zahvatila i jedna od najgorih recesija u historiji. Banke su preko noći propadale kao kule od karata, osiguravajuće kompanije se zatvarale, poznata imena nestajala iz glavnih ulica. Naša vlada morala je potrošiti zapanjujućih

¹ Ziauddin Sardar je britanski intelektualac i autor desetina djela na razne teme. Tekst objavljujemo uz saglasnost autora. Izvornik: “Welcome to postnormal times“, *Futures*, 42:5 (june 2010), str. 435-444.

1, 3 triliona funti na garancije i kvantitativno rasteretiti naš finansijski sistem tek toliko da funkcionira. Prije nego što smo uhvatili dah, svijetu je zaprijetila pandemija svinjske gripe. Iza svega ovoga vrebala energetska kriza, koja pustoši prirodne resurse – kao što su nafta (vjerovatno), riba (sigurno) –, neprestana opasnost od nuklearnog naoružavanja i stalna prijetnja terorizma. Da ne spominjemo penzijsku krizu, krizu nasilja bandi i ubistava nožem na našim ulicama i krizu koja predstoji „majci svih parlamenata“. Mrzimo naše bankare, ne vjerujemo našim političarima i neprekidno brinemo za sigurnost naših poslova i djece, te za razorene zajednice. Ništa nije određeno, istinski zajamčeno ili potpuno sigurno.

Dobrodošli u postnormalna vremena. Ovo je vrijeme kada je oko nas malo toga čemu se može vjerovati ili u što se možemo pouzdati. *Espritu del tiempo*, duh našeg vremena karakteriziraju nesigurnost, brze promjene, preraspodjela moći, preokret i haotično ponašanje. Mi živimo u periodu „negdje između“, kada umiru stare dogme, a nove tek treba da se rode i vrlo malo stvari ima smisla. Naše doba je tranzicijsko, vrijeme kada više ne vjerujemo da se možemo vratiti u nešto što je prošlo i što nam je poznato, vrijeme kada se ne uzdamo više ni u jedan put ka željenoj, dostiznoj i održivoj budućnosti. Ovo je vrijeme kada se svaki izbor čini opasnim, kao da vodi u propast ili preko ruba ambisa. U naše vrijeme moguće je sanjati sve snove o veličanstvenoj budućnosti, ali skoro nemoguće povjerovati da smo kadri ili dovoljno predani da ostvarimo ijedan od tih snova. Živimo u stalnoj mijeni, izmučeni neodlučnošću: šta je najbolje, koje je gore? Rizici su nas onesposobili i prestravljeni smo zbog izbora kojima smo naklonjeni ili na koje smo prinuđeni.

U normalnom poretku stvari, znamo gdje smo. Zime su hladne, a ljeta vruća, godišnja doba se smjenjuju – na početku proljeće, pri kraju jesen – kao po satu, u prirodnom krugu. Ekonomija postojano raste, u stopama od tromih do dramatičnih, ali jamči pouzdano opće povećanje sigurnosti i blagostanja. Tržišta funkcioniraju, bez obzira na sve, ona reguliraju cijene i imamo pouzdanja u finansijske institucije. Političari, u svojoj sorti nikad dostojniji povjerenja, priznaju usvojene principe ponašanja i uveliko ih se pridržavaju i učinkovito donose zakone kojima uređuju poslove društva. Kada smo suočeni s novim bolestima ili opasnošću, medicina i nauka hitaju u pomoć. Globalna ravnoteža moći, sa svim nedostacima, održava privid mirnodopskog zakona i reda; inferiorni diktatori, u strahu od posljedica svojih poteza, znaju gdje treba povući crtu. Živimo u postojanim i povezanim zajednicama, znajući pouzdano da je budućnost naše djece osigurana.

U normalnim vremenima, kada nešto pođe po zlu, što se često i događa, znamo šta raditi. Identificiramo i izoliramo problem i koristimo sve naše fizičke i intelektualne resurse da nađemo učinkovito rješenje. Čvrsti temelji i dokazane teorije u raznim disciplinama, od ekonomije i političkih nauka do biologije i prirodnih nauka, vode nas ka mogućem rješenju. Velika i istinska snaga intelektualnih, akademskih i političkih načela omogućavala nam je da „zajašemo tigra promjene“.

Malo šta od ovog važi i danas. Mnogo toga što smo smatrali normalnim, konvencionalnim i ispravnim više ne funkcionira. Zapravo, otkriva se da je normalnost

korijen svih naših boljki. Uzmimo aktuelnu ekonomsku krizu, naprimjer. Ona je živi dokaz da je stari model poslovanja, na koji smo se stoljećima oslanjali, doživio krah. Ne samo da je slobodnotržišni kapitalizam opasno zastario, već je ekonomija, kao teoretska osnova na kojoj je počivalo ovo zdanje, također intelektualno bankrotirala.² *Homo economicus*, intelektualni konstrukt koji podupire to zdanje, vrsta koja je svojedobno hvaljena zbog svoje racionalnosti, iščezla je.³ Tržiša na pogonu sticanja profita više se nisu dala ukrotiti, vođena samo ličnom pohlepom i beskrupuloznim gomilanjem ogromnog privatnog bogatstva, koncentriranog u rukama nekolicine. Konkurencija i slobodni protok kapitala po svijetu, liberaliziranom i bez regula, priča je o tome kako komšiju dovesti do prosjačkog štapa i natjerati ga da pravi još jeftiniju robu široke potrošnje, čime zajednica u „pojasu hrđe“ sve više i više postaje deindustrijalizirana gola ledina, dok neravnoteža u globalnoj trgovini povećava nestabilnost i nepovjerenje unutar nacija i među njima.⁴

Sâmi svijet danas je daleko nesigurniji nego što je bio u drugoj polovini 20. stoljeća. Nije samo naš politički sistem, zasnovan na samoregulaciji i drugarskim pravilima džentlenskog kluba, nepopravljivo polomljen; čini se da, što više zakona, reformi i amandmana političari usvajaju, oni imaju sve manje značaja i učinka u ostvarivanju ili davanju vidljivih društvenih koristi, pa se pomalja sve više nenamjernih i neželjenih posljedica. I globalni geopolitički pejzaž ubrzano se mijenja. Teško se može naći zemlja gdje se političarima, ma kakvog ubjeđenja bili, vjeruje ili gdje se oni poštuju. Ni uobičajenim vremenskim ciklusima više se ne može vjerovati – zahvaljujući globalnom zatopljenju, s povećanjem temperature i nivoa mora, mijenja se sastav okeana i preobražavaju ekosistemi.

„Prva decenija 21. stoljeća bila je niz uzbuna“, kaže se u jednom IBMovom oglasu. „To su krize sistema – od sigurnosti, preko klime, hrane, vode i energije, do finansijskih tržišta i dalje.“⁵ Ono što je zajedničko ovim krizama jeste da se javljaju istovremeno: „Ne pamtimo vremena kada smo bili pogođeni svim ovim višestrukim krizama odjednom“, kazao je generalni sekretar UNa, Ban Ki-moon.⁶ Ne radi se samo o tome da su stvari pošle po zlu; pošle su po zlu spektakularno, na globalnom nivou, na mnogo načina, istovremeno. Zato smo se našli u situaciji daleko od normalne; ulazimo u područje postnormalnog.

Pojam „postnormalnog“ uveli su Ravetz, proslavljeni britanski filozof nauke, i argentinski matematičar Funtowicz.⁷ Dok su se bavili matematikom rizika, uočili su da stara slika o nauci, gdje empirijski podaci vode istinitim zaključcima, a

² G. Turner, *The Credit Crunch* (London: Pluto, 2008).

³ A. Brummer, *The Crunch: How Greed and Incompetence Sparked the Credit Crisis* (London: Random House, 2009).

⁴ D. Boyle, A. Simms, *The New Economics* (London: Earthscan, 2009).

⁵ <http://www.ibm.com/ibm/responsibility/agenda.shtml>.

⁶ Ban Ki-moon, „United nations peace missions in peril“, *Guardian* (7. juli 2009), <http://www.guardian.co.uk/world/2009/jul/07/un-peacekeeping-forces-dublin-speech>.

⁷ J. R. Ravetz, „Science for the post-normal age“, *Futures* 25 (7. septembar 1993), str. 735-755.

naučno rasuđivanje ispravnim odlukama, više nije uvjerljiva.⁸ U naučnom radu bilo je suviše nesigurnog, što je, s promjenama u finansiranju, komercijalizaciji, društvenom interesu za naučni razvoj i složenom pitanju sigurnosti, sve skupa značilo da nauka više ne funkcioniira „normalno“. „Gdje god neko političko pitanje uključuje nauku“, pišu Ravetz i Funtowicz, „otkrivamo da su činjenice nesigurne, složenost norma, vrijednosti diskutabilne, ulozi visoki, odluke hitne, a postoji i realna opasnost da se vještački stvoreni rizici otrgnu kontroli.“⁹ Novonastale promjene opisali su kao „postnormalnu nauku“, koja je danas etablirano polje istraživanja. Mnoge stvari koje su Ravetz i Funtowicz rekli o nauci 1990ih danas važe i za druge discipline – zapravo, za društvo u cjelini. Sve, od ekonomije do međunarodnih odnosa, od tržišta do proizvoda u lokalnoj prodavnici, od politike do opozicije, postalo je postnormalno. Za ovakvo stanje postoje dobri razlozi. Svi su povezani s trima najvažnijim silama: složenošću, haosom i kontradikcijama – silama koje oblikuju i pokreću postnormalna vremena. Za nas je važno da shvatimo ove sile, kako bismo se dogovorili o održivom putu naprijed.

1. Složenost

Pozabavimo se prvo tim trima silama. Skoro sve sa čime se danas moramo nositi *složeno* je. Srediti ekonomiju nije jednostavno, niti je jednostavno osigurati snabdijevanje energijom, pa ni učiniti nešto u vezi s poplavama koje, čini se, namuče Britaniju svake druge godine. Jedan od razloga je što smo mali, a neki bi ustvrdili i ne tako važan dio globaliziranog svijeta. Da bismo „sredili“ stvari ovdje u Britaniji, moramo ih sređivati i u drugim zemljama, kao i na globalnom nivou. Naprimjer, da bismo osigurali zalihe energije, moramo rješavati pitanja i na lokalnom i na međunarodnom planu. Na lokalnom to bi značilo: osigurati potrošačima energiju po razumnoj cijeni i izbjeći neplanirane prekide u snabdijevanju, prouzročene nezgodama, kao i namjerne prekide. Na međunarodnom nivou to bi značilo: ne voditi previše antagonističku vanjsku politiku prema onima o kojima nam ovisi snabdijevanje energijom, kao i izbjeći energetska ovisnost o malom broju država. Ali, ovo je samo polovina jednačine. Moramo poduzeti mjere za smanjenje emisija ugljika, promovirati energijsku efikasnost, ubrzati prelazak na niskougljične tehnologije i osigurati da tržište energije bude umjereno konkurentno i da njime ne manipuliraju špekulanti. Prikupiti sve ove različite elemente energetske sigurnosti u jednu dosljednu politiku nije nimalo jednostavno. Složenost je prirodni nusproizvod činjenice da većina naših problema ima globalnu dimenziju.

⁸ J. R. Ravetz, „Science for the post-normal age“, str. 735-755.

⁹ J. R. Ravetz, S. O. Funtowicz, „Post-normal, science: an insight now maturing, *Futures*, 31:7 (1999), str. 641-646.

Osim toga, globalizacija usložnjava sve, ne samo time što postajemo međusobno ovisni već i time što povećava međusobne veze. U globaliziranom svijetu sve je povezano sa svime. Ništa ne postoji, niti se događa u izolaciji. Uzmimo, naprimjer, nedavnu pojavu svinjske gripe. Ona nije samo zdravstveni i medicinski problem, ona je i problem intenzivne poljoprivrede. Vjerovatno nije slučajno što je epicentar epidemije, meksički grad La Gloria, samo pet milja udaljen od gigantskog kompleksa za uzgoj svinja, u posjedu najvećeg svjetskog proizvođača svinjskog mesa Smithfield Foodsa. Međutim, Smithfield Foods ne bi bio masovni proizvođač jeftinog prerađenog mesa da ga potrošači nisu rado kupovali. Dakle, svinjska gripa je i posljedica onog šta i kako jedemo: da cijenom odgovara i da bude dostupno potrošačima – što jeftinije, u što većoj količini i dostupno cijele godine, neovisno o sezoni. Osim toga, ona bi bila lokalizirana da bogataši, turisti i poslovni ljudi ne putuju po svijetu. Zapravo, jedna lokalizirana endemija pretvara se u pandemiju zbog brzine kojom putujemo u različite dijelove svijeta. Pandemija postaje problem zdravstvenog obrazovanja. Zato imamo televizijske oglase koji nam govore da pokrijemo usta kada kišemo i otud iznenadna pojava antiseptičkih gelova za pranje ruku na javnim mjestima.

Ako ovo nije dovoljno, tu je još jedan trend zbog kojih su stvari još složenije. U postnormalnim vremenima, promjene su brze i često se dešavaju istovremeno. Pogledajmo, naprimjer, kako se globalna ekonomija preobrazila tokom jednog jedinog vikenda, 13–14. septembar 2008. Vlada SADa, boreći se sa slabostima i nestabilnošću u svom finansijskom sektoru, otkrila je kakav je to veliki zadatak. Složene međusobne veze između banaka i finansijskih institucija nisu dozvolile ograničena i parcijalna rješenja. Nakon što je jedna banka spašena, uskraćena je pomoć korporaciji Lehman Brothers, čime je pokrenut val općeg kolapsa. Američke banke propadale su u isto vrijeme i iz istih razloga kao i banke u Britaniji i diljem svijeta. Kada je propala jedna banka, zatvorivši vrata za posao, finansijski sektor je kolabirao, globalno i istovremeno.

I na geopolitičkoj sceni stvari se dešavaju istovremeno. Dok se Kina ogrće plaštom supersile, dok Indija proteže svoje ekonomske mišiće, dok se Brazil uzdiže, dok Rusija ponovo vraća pouzdanje, dok japanski uticaj slabi, dok Evropa učvršćuje svoj eksperiment zajedničkog suvereniteta, dok nedržavni akteri (od multinacionalnih kompanija do El-Kaide) jačaju snagu i uticaj, dok se relativno bogatstvo i moć prelijevaju sa Zapada na Istok – američka moć se smanjuje.¹⁰ Kada se toliko stvari dešava istovremeno i kada mnoge promjene i obrasci dolaze zajedno, otkrivamo koliko je teško shvatiti tu novu kompleksnost; i skoro je nemoguće nositi se s njom.

Prirodu ovog problema vješto je objasnio australijski filozof Paul Cilliers. On piše:

¹⁰ M. Jacques, „No One Rules the World“, *New Statesman*, 30 (mart 2009), str. 22-23.

Da bi se potpuno shvatio jedan složeni sistem, moramo ga razumjeti u svojoj njegovoj složenosti. Nadalje, pošto su složeni sistemi otvoreni sistemi, moramo razumjeti cijelo okruženje tog sistema prije nego sâmi sistem, a, naravno, i okruženje je i sâmo složeno. Nema čovječnog načina da se to postigne. Znanje koje o složenim sistemima imamo zasnovano je na modelima na kojima smo ih gradili, ali, da bi oni funkcionirali kao modeli – a ne samo kao imitacija sistema – mora se smanjiti njihova složenost. To znači da neki aspekti sistema uvijek izmiču analizi. Problem pogoršava činjenica da to što je izostavljeno stupa u interakciju s ostatkom sistema nelinearno, pa stoga ne možemo predvidjeti kakve će posljedice redukcija kompleksnosti imati, a posebno to ne možemo dok se sistem i njegovo okruženje s vremenom razvijaju i transformiraju.¹¹

Tako nam složenost, koja ima onoliki uticaj na fiziku i biologiju koliki i na ekologiju, ekonomiju, sigurnost i međunarodne odnose, daje važnu lekciju: ideje kontrole i sigurnosti zastarijevaju. Ne postoji jedan model ponašanja, način razmišljanja, jedna metoda kojom bi se došlo do rješenja svih naših međusobno povezanih, složenih boljki. „Slobodno tržište“ je iluzija koliko i pretpostavka da će nas nauka ili liberalni sekularizam izbaviti iz sadašnjeg ćorsokaka. Svijet je već dugo jedno složeno mjesto, stalno povezano. Doba globalizacije u kojemu živimo, međutim, razlikuje se po razmjeri, po snazi veza i direktnosti posljedica i reakcija. U ovo vrijeme više nemamo luksuz vremena da analiziramo, da posmatramo i reagiramo na neželjene ishode, da vodimo debate i upravljamo prividom poretka. Jednostavno prihvatanje činjenice da su svi naši problemi suštinski složeni poučava nas starovremenoj i veoma zapostavljenoj vrijednosti: poniznosti.

2. Haos

Složenost je prethodnica i neophodni uvjet sljedeće sile: haosa. Postnormalna vremena postoje u epohi haosa, gdje je ubrzanje uobičajeno, predvidivost rijetka, a male promjene mogu dovesti do velikih posljedica.¹² Haotično ponašanje nije neuobičajen fenomen; oduvijek postoji u vremenskim obrascima. Ali, prilično je neobično vidjeti civilizacije, čitava društva ili, zapravo, sve stanovništvo planete da se ponaša konfuzno, odnosno prema teoriji haosa.

Glavni razlog za to jeste promijenjena priroda, domet i funkcioniranje mreža. Više smo povezani nego ikada prije u historiji. Cijeli svijet je jedna mreža, ispresijecana mrežama pojedinaca, grupa, zajednica, institucija, neprekidno povezanih jednih s drugima *emailovima*, internetskim interesnim grupama, mobilnim telefonima, tekstom, videokonferencijama, *blogovima*, Twitterom, Facebookom,

¹¹ P. Cilliers, „Complexity, deconstruction and relativism“, *Theory, Culture & Society*, 22:5 (2005), str. 255-267.

¹² Z. Sardar, *Introducing Chaos* (London: Icon Books, 1999).

MySpaceom, interaktivnom digitalnom televizijom i cjelodnevnim emitiranjem vijesti. Teško da se može naći mjesto na ovom svijetu gdje čovjek može biti sam. Mobilni telefon u vašem džepu reći će tačno gdje ste onima koji to žele znati i omogućava vam da komunicirate sa bilo kim, u bilo koje vrijeme, bilo gdje. Sve više i više, komunikacija je direktna, sveobuhvatna, uvijek prisutna. Zaista, čini se da danas ne komuniciramo da bismo živjeli, već živimo da bismo komunicirali.

Naravno, nije samo pojedinac stalno povezan s nekim. Sve glavne institucije u društvu sada su umrežene. Globalna ekonomija je potpuno digitalizirana, tako da sada nemamo trgovce, već kompjuterske programe, osmišljene da trenutno reagiraju, što se u trgovanju i radi. Energetske mreže, komunalije, transport, pa čak i institucije vlasti – sve je umreženo. Nema ničeg oko nas, a da je od značaja, da nije uvezano u jednoj ili drugoj mreži – što znači da ideja „nacionalne sigurnosti“ poprima sasvim novu dimenziju.¹³

Pošto je sve povezano i umreženo sa svim drugim, kvar na jednom mjestu indirektno utiče na druge dijelove mreže, remeti ih i čak može dovesti do rušenja cijele mreže. Osim toga, ogroman je potencijal za pozitivne povratne veze, budući da se množe ubrzano i opasno, geometrijskom progresijom. Ovdje mali, neznatni, početni uvjeti ulaze na scenu: oni mogu pokrenuti velike preokrete, čak i mala promjena može dovesti do ubrzanog propadanja. Kompjuterski virus, jedan napad, jedna ostavka mogu pokrenuti lančanu reakciju koja, opet, može dovesti naciju ili cijeli svijet do zastoja. Samo zamislite koliko konkurentskih kompanija, regulatornih tijela, institucija zdravlja i sigurnosti, vladinih ministarstava i grupa putnika čine cijelu britansku željezničku mrežu, svi s raznovrsnim interesima, konkurentskim planovima i raznim lijekovima. Najmanji drhtaj na nekoj određenoj tački mreže – lišće na tračnicama, naprimjer – ima indirektna, ponekad višestruke posljedice po cijelu mrežu, da i ne spominjemo napaćene putnike.

Najupečatljiviji primjer haotičnog ponašanja daju berze. Mreža kompjutera povezuje ih u jedno jedinstveno globalno tržište. Investiranja, prijenos kapitala, zajednički poslovi – dešavaju se u trenu, putem elektronskih signala. Neprekidno dolaze povratne informacije iz svih dijelova ekonomskog sistema. I male promjene su važne. Usponi i padovi pokreću reakcije. Kompjuterski programi koji pokreću razmjenu reagiraju na brojke, neovisno o uzroku. Moć slobodnog izbora iscurila je iz sistema i ustupila mjesto trenutnoj, automatskoj reakciji, čak i kada je ona u potpunosti kontraproduktivna. Ne znamo uvijek koja je mala promjena od značaja, niti koji su je lokalni uvjeti negdje daleko izazvali, niti gdje ona vodi. Pod uticajem kompjuterskih naredbi za kupovinu ili prodaju, tržišno raspoloženje može brzo umnožiti male promjene i pretvoriti ih u ozbiljnu ekonomsku krizu. Sa stajališta teorije haosa, aktuelna ekonomska katastrofa samo je čekala da se desi – i predvidjeli su je mnogi stručnjaci u različitim oblastima. J. K. Galbrai-

¹³ N. Arnas (ed.), *Fighting Chance: Global Trends and Shocks in the National Security Environment* (Washington DC: Centre for Technology and National Security Policy, National Defence University Press, 2009).

th, ekonomski veteran, koji je karijeru započeo u vrijeme velike ekonomske krize 1929. i *New Deal*a, više od decenije prije svoje smrti, 2006, upozoravao je da će ekonomski mjehur neminovno prsnuti.¹⁴ U knjižarama možemo naći moderna šifrovana upozorenja: knjige u kojima se mapiraju historijski primjeri ekonomskog mjehura, tulipomanija u Holandiji u 17. stoljeću i mjehur kompanije Južna mora iz 19. stoljeća, itd.

Haotična ponašanja u društvenoj i kulturnoj sferi teže je razaznati. Imali smo jedan nagovještaj takvog haotičnog ponašanja tokom narandžaste revolucije u Ukrajini 2004, revolucije kedrova u Libanu 2005. i nedavno u pokušaju „zelene revolucije“ u Iranu. Kada se demonstranti počnu ponašati kao mreža i stvarati povratne veze putem interneta i mobilnih telefona, ubrzano povećavaju svoj broj i stižu samoodrživi zamah.

Najilustrativniji primjer u Britaniji kako društvena mreža može redovnu situaciju pretvoriti u haotičnu jesu protesti zbog goriva u septembru 2000. godine. Ovi protesti počeli su kao jednostavne, neorganizirane demonstracije. Međutim, svaki vozač kamiona poslao je putem mobilnog ili *email*a poruku svakom drugom kamiondžiji. Neposredna komunikacija niz protesta pretvorila je u povezanu mrežu, s pozitivnim povratnim vezama. Tako se ista mala grupa kamiondžija mogla kretati brzo i lahko s jednog stovarišta na drugo i zaustavljati kamione koji su izlazili. Ovdje imamo na djelu spontanu samoorganizaciju. Poput vremenskih prilika, protest kamiondžija izgleda isto sa svih gledišta – i vlada i javnost vide ga kao kolektivni, impulsivni, neuređeni događaj koji ne treba uzimati za ozbiljno. Ali, kako je protest postajao konfuzan i dobio karakteristike haosa, umalo je Britaniju doveo do zastoja.

Zahvaljujući mobilnim telefonima, *email*ovima, *blog*ovima, *tweet*ovima i 24satnim medijskim izvještavanjem, mi smo stalno obaviješteni. Tako smo pripremljeni da reagiramo automatski, opremljeni da pokrenemo novi obrazac lančanih reakcija. Što je komunikacija lakša, brža, neposrednija i refleksnija – zahvaljujući boljoj komunikacijskoj tehnologiji – tim je vjerovatnije da ćemo stvarati samoorganiziranu paniku i živjeti živote na rubu haosa. Samoorganizirana panika, poput samoorganiziranih narodnih revolucija, sve je više pojava koja se ne može predvidjeti. Ona je vječno prisutna mogućnost na obzorju očekivanja, koja se ugrađuje u nestalni i destabilizirani društveni pejzaž. Ona projektuje, mijenja i utiče na procese i proračune upravljanja i odlučivanja. Međutim, da li ona u prvi plan izbacuje pitanja koja su vitalna, marginalna, čisto parcijalna i koristoljubiva, ili čak trivijalna, i da li time opravdava ili proizvodi značajnu promjenu – sasvim je drugo pitanje.

Kao i složenost, haos nam daje temeljnu lekciju: individualna i društvena odgovornost od vrhunske važnosti su za naš kolektivni opstanak. Djela bilo kog pojedinca ili grupe, od beskrupuloznih političara do nemarnog socijalnog radnika, mogu izazvati nestabilnost i poremećaj. S druge strane, individualizam,

¹⁴ J.K. Galbraith, N.N. Taleb, *The Great Crash: 1929* (London: Penguin, 1992, prvo izdanje 1954).

shvatanje da se pojedinac sam može ostvariti i učiniti sve što želi, recept je za katastrofu. Kult individualizma postoji u kontekstu moći i hijerarhije, kompleksnih međusobno povezanih mreža i disproporcije. Individualizam jača moćne, one koji najvjestije koriste polugu moći i koji mogu prenijeti tu moć na grupe koje su sami odabrali. Ne postoji nužno ili neizbježno pravilo da će takva individualna moć postati obuhvatna, opsežna i jednako raspoređena ili ciljana na dobrobit kolektiva. Pogledajte kako je mali broj pohlepnih bankara bio potreban da sruši ekonomiju cijelog svijeta. Čak i manja grupa terorista 11. septembra pokrenula je lanac reakcija koje su dovele do uspona neokonzervativne ideologije u SADu i Evropi, promijenile tok iračke, afganistanske i pakistanske historije, redefinirale pojam sigurnosti, otkrile granice američke moći i inicirale masovne proteste i nezadovoljstvo širom svijeta, da ne spominjemo milione ubijenih, osakaćenih ili beskućnika. U postnormalnim vremenima, svijet zaista mogu uništiti djela nekoalicine opasnih pojedinaca.

3. Kontradikcije

U složenom, umreženom svijetu, sa bezbroj konkurentnih interesa i ideologija, planova i želja, svijetu koji se vlada haotično, malo se šta može uraditi, osim riješiti se kontradikcija. One su prirodan proizvod brojnih antagonističkih društvenih i kulturnih mreža koje se bore za prevlast. Napokon, kao što je to još Newton utvrdio, svaka akcija ima reakciju, jednakog iznosa i suprotnog smjera. „Kontradikcije upućuju na činjenicu da sve, svaka politika, ima svoju cijenu“, kaže Ravetz, koji je u junu 2009. proslavio svoj 80. rođendan. „Bez obzira kako mi gledamo na progres i šta mislimo koliko nam dobra donosi, on uvijek ima štetne nuspojave. Nema postignuća niti dobra a da ne iznjedri i malo zla.“¹⁵ I kontradikcije se javljaju u vidu različitih istina: mogu biti komplementarne, gdje suprotne sile stoje u dinamičnoj ravnoteži; ili destruktivne, gdje borba dovodi do kolapsa; ili kreativne, gdje se kontradikcija rješava transformacijom.

U postnormalnim vremenima, dvije kontradikcije privlače posebnu pažnju.

Prva se tiče promjene. Sada je moderno tvrditi da prolazimo kroz promjenu bez presedana. Stvari su se uvijek mijenjale, ali ne ovakvim ubrzanim tempom kakvom svjedočimo danas. Uzmimo, naprimjer, informacione tehnologije, koje svake godine udvostručuju svoju moć, mjerenu cijenom, učincima i propusnošću podataka. U 25 godina, ona je pomnožena s milijardom, otkako smo sa tranzistora došli do moćnijih tehnologija kao što su nanotehnologija ili molekularno računarstvo. Slično, naša sposobnost genetskog sekvenciranja udvostručuje se svake godine. Da bi se sekvencirao HIV, trebalo je 15 godina, a virus SARSa se-

¹⁵ J. R. Ravetz, S. Funtowicz, „Emergent complex systems“, *Futures*, 26: 6 (1994), pp. 568-582.

kvencioniran je za 31 dan. Dakle, ne radi se samo o tome da su promjene brze već i da se sama stopa promjene mijenja – eksponencijalno ubrzanje sada je norma.

Pa ipak, ogromni prostori planete i našeg društvenog života kvazistatični su. Struktura britanskog društva, sa svojim klasnim privilegijama i usađenim naklonostima prema Etonu i Oxbridgeu,¹⁶ nije se promijenila stoljećima. Novoosnovani britanski Vrhovni sud sastavljen je od pravnih lordova od kojih samo dvojica, predstavnici Škotske i Sjeverne Irske, nisu obrazovani na Oxfordu ili Cambridgeu. Satiruće siromaštvo u Africi loše je kao i u kolonijalno doba – ako nije i gore mnogima. Bogatstvo u državama raspodjeljuje se u korist elita, kao i uvijek.¹⁷ Zapravo, dinamička se nesrazmjera povećava. U periodu nakon Drugog svjetskog rata, rast ekonomskog standarda pratila je šira raspodjela bogatstva, čime su se stvarala pravednija društva, posebno u razvijenim, industrijaliziranim državama. Od 1980ih ne samo da se raspodjela bogatstva vratila na modele iz 19. stoljeća već je eksponencijalni progres išao dalje od tih normi. Plaća izvršnog direktora neke kompanije danas je obično 300–400 puta veća od plaće većine uposlenika. Veći dio bogatstva u zemljama poput Britanije i SADa koncentriran je u rukama 1% ljudi, koji posjeduju koliko 90% ostalog stanovništva zajedno. U svijetu obilja hrane, oko 850 miliona ljudi svaku večer gladni idu na spavanje.¹⁸ Iako su u svijetu u razvoju žene glavni proizvođači hrane, više od 60 procenata gladnih u svijetu su žene. Ratova i nasilnih sukoba ima kao uvijek. Što se više stvari mijenja, čini se da ih tim više ostaje isto.

Druga kontradikcija odnosi se na znanje. Iako se znanje povećalo i još se povećava, velikom brzinom, u svim sferama, sad izgleda da smo veće neznalice nego ikad. Pogledajmo samo kako nam je ograničeno znanje o drugim kulturama – o islamu, naprimjer, ili o autohtonim kulturama Latinske Amerike; ili o iznimnoj raznolikosti Indije ili Kine. Sve veća ksenofobija širom svijeta nije samo alarman-tna, ona je pokazatelj dubokog neznanja. Dok nas bombarduju informacijama o skoro svakoj temi, imamo vrlo ograničene sposobnosti da istinski razlučimo šta je važno, a šta beznačajno.

Osim toga, postnormalna vremena daju novu dimenziju našem neznanju. Mnogim savremenim problemima svojstvena je nesigurnost koja će se moći riješiti tek nekad u budućnosti. Uzmimo virus svinjske gripe. Ne znamo tačno kako će taj virus mutirati u bliskoj budućnosti. To je stvar koju ne možemo znati sve dok virus stvarno ne mutira – a može mutirati u mnogo formi i na mnogo načina. Isto se može reći i za genetski modificiranu hranu. Ne možemo biti apsolutno sigurni da je ta hrana sigurna sve dok ne prođe hranidbeni lanac i postane dio naše svakodnevne ishrane. To su stvari koje ćemo otkriti za 10 ili za 20 godina. Isto se

¹⁶ Oxbrige – *portmanteau* za Oxford i Cambridge. *Prim. prev.*

¹⁷ J. Hills, *New Inequalities: The Changing Distribution of Income and Wealth in the United Kingdom* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

¹⁸ P. Pinstруп-Anderson i F. Cheng, „Still Hungry: One-eight of the World’s People Do Not Have Enough to Eat“, *Scientific American* (septembar 2007), pp. 96-103.

može reći i za nanotehnologiju i mnoge potrošačke proizvode za koje se koriste nanomaterijali, od krema za kožu do dezinfekcionih sredstava. Njihove prave sekundarne i tercijarne nuspojave otkrit ćemo tek nakon što ih, tokom određenog vremenskog perioda, budemo konstantno upotrebljavali. Do tada, moramo živjeti s rizicima i u neznanju.

S obzirom da probleme, koji su međusobno povezani, ne možemo izolirati pa ih rješavati u odvojenim paketima, otkrivamo da kakvo god rješenje našli, uvijek ima još nešto što nije riješeno i što se ne može riješiti. Često nismo ni svjesni neriješenih ostataka problema sve dok se ne pojave u drugom obliku ili dok ne bude prekasno. Kriza u automobilskoj industriji je dobar primjer. Mnogo smo truda uložili u spašavanje proizvođača automobila kao što su GM, Vauxhall i LDV. Oni su ključni dio našeg proizvodnog sektora, vitalni dio naše privrede i hiljade radnih mjesta ovisi o njima. Mi znamo da ispušni gasovi igraju veliku ulogu u globalnom zatopljanju, te da jeftini benzin nestaje, tako da tražimo od proizvođača automobila da preusmjere proizvodnju na električna ili hibridna vozila. Međutim, u nastojanju da riješimo problem proizvođača automobila, ekonomije, zapošljavanja, okoliša i prirodnih resursa, ispuštamo iz vida jednu bitnu komponentu svih ovih međusobno povezanih problema: sâm automobil. Jer, zaista, koliko automobila možemo fizički smjestiti na ovu planetu? Šta u budućnosti može zamijeniti automobil kao održivi način prijevoza? Kako bi izgledao svijet bez automobila? Kako to Kingsley Dennis i John Urry pokazuju u svojoj briljantnoj studiji *Poslije automobila*,¹⁹ mi to ne znamo, jednostavno zbog toga što smo ovu dimenziju problema potpuno izbacili iz vidokruga; da bismo otkrili alternative, moramo zamisliti nezamislivo i postaviti ona pitanja koja čuče u sjeni neznanja. Općenito, ne znamo za alternative i šanse za sticanje novog znanja izgubljene su. Problem neznanja ne može se riješiti putem redovnih istraživanja; stoga i nemamo pojma da taj problem postoji.

Dakle, nije nas trostruki baksuzluk neznanja – tj. neznanje na kub: neznanje da postoji neznanje, ugrađeno neznanje o mogućim rizicima novih promjena te neznanje koje proističe iz preopterećenja informacijama. Za razliku od običnog neznanja, koje je praznina koja se popunjava uobičajenim istraživanjima, da bismo uklonili „neznanje na kub“, moramo radikalno promijeniti način razmišljanja.

Kontradikcije mogu biti paradoksalne, ali korisne. Osiguravaju nam stajalište s kojeg ne možemo pojednostavljeno analizirati probleme ili situacije. Prisiljeni smo razmotriti sukobljene trendove, gledišta, činjenice, hipoteze i teorije, i shvatiti da se svijetu ne mogu ponuditi naivna jednodimenzionalna rješenja. (Iako ovo ni u kom slučaju nije neminovan zaključak. Najszajetiji iskaz hipoteze o „neznanju na kub“ dao je bivši američki ministar odbrane Donald Rumsfeld, svojim čuvenim govorom o „nepoznatim nepoznanicama“, a ni sâm nikada nije promijenio jednodimenzionalni, nemilosrdni politički kurs koji mu je prvi pao

¹⁹ K. Dennis, J. Urry, *After the Car* (Oxford: Polity, 2009).

na pamet.)²⁰ I složenost i kontradikcije ukazuju da svaki dati problem ima više dimenzija; i da nema zasebnog, parcijalnog gledišta s kojeg se svi problemi mogu obuhvatiti. Iz toga slijedi da nijedan problem ne mora nužno imati „pravi“ ili „pogrešan“ odgovor. Zapravo, u postnormalnim vremenima, aristotelovska logika je dio problema, a ne rješenja. Da bismo bolje razumjeli problem, moramo uzeti u obzir da odgovori mogu obuhvatati oboje (i dobro i loše), kao i to da ne moraju obuhvatati nijedno (ni dobro, ni loše). Takva četverostruka logika omogućava nam da razmišljamo u više pravaca i da tako bolje zahvatimo složene probleme s kontradiktornim tenzijama. A najbolji način da se razmišlja u više pravaca jesu dijalog i diskusije. Mnoge nezapadne filozofije zasnivaju se i vične su takvom načinu razmišljanja – mi bismo mogli, ako bismo htjeli, mnogo dobiti kada bismo te tradicije ozbiljno uzeli u obzir. Čak i samo osnovno razumijevanje problema nameće dijalog o njegovim različitim dimenzijama i podrazumijeva čitav spektar gledišta i interesa, među kojima su gledišta i interesi stručnjaka, laika, odraslih, djece, ljudi različitog društvenog i kulturnog porijekla, različitih etičkih shvatanja, a uzimaju se u obzir i potrebe neljudskih vrsta. Kontradikcije se možda neće riješiti debatama i diskusijama, ali se njima može upravljati i o njima pregovarati kroz sporazumni dijalog.

4. Neizvjesnost

Kada se kontradikcije, složenost i kaos spoje s ubrzanim promjenama, jedini izvjestan ishod je – neizvjesnost. U normalnim vremenima malo toga je neizvjesno i time se dâ upravljati. Ali, u postnormalnim vremenima nesigurnost je u središtu svega.²¹ A pošto je sve međusobno povezano, složeno, haotično i mijenja se vrlo brzo, onda se ništa zapravo ne može pouzdano opisati. Stara predviđanja, na koja se naša ekonomija i politika toliko oslanja, nemaju vrijednosti u situacijama brzih i naglih promjena, nepoznatih do sada. Prognozi rasta za sljedećih šest mjeseci koju daje Trezor automatski protivrječi Engleska banka, a neke prognoze uglednih *think-tankova* iznijet će u svojim istraživanjima sasvim drugačije prognoze. Sve su ove prognoze ispravne i nijedna nije ispravna. Moramo se uhvatiti ukoštac s neizvjesnošću svojstvenom ovim prognozama, da bi one imale imalo smisla. Neizvjesnost, tj. nesigurnost možda je jedino u što možemo biti sigurni, ali nije ugodna, a ni politički ili društveno prihvatljiva osnova na kojoj bismo raspravljali o zaista teškim izborima.

U bilo kom političkom pitanju ima mnogo neizvjesnosti i s time se moramo

²⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Unknown_unknown; i http://www.youtube.com/watch?v=_RpSv3HjpEw.

²¹ G. Bammer, M. Smithson, *Uncertainty and Risk: Multiple Perspectives* (London: Earthscan, 2009).

izboriti. Uzmimo slučaj goveđe spongiformne encefalopatije (BSE ili „kravljeg ludila“), bolest mozga krava, koja se pojavila u Ujedinjenom Kraljevstvu 1980ih, za koju se danas zna da je izazvana intenzivnom poljoprivredom i neprirodnom praksom hranjenja (travojedna stoka hranjena je ostacima uginulih ovaca i krava). Kako se epidemija širila, naučni savjetnici počeli su manipulirati nesigurnim informacijama o tome koliko će u konačnici bolest koštati ekonomiju, o cijenama masovnog klanja i o malo vjerovatnoj, ali ipak zamislivoj, mogućnosti prenošenja te bolesti na ljude. Čak i kada su mačke počele obolijevati od nje 1990, još uvijek nije bilo sigurno koliko je opasna po ljude. Kada je 1996. potvrđeno postojanje ljudske forme te bolesti, nastala je i kratko potrajala opća panika, nakon čega se zemlja smirila u očekivanju da vidi: da li će to biti izolirane tragedije ili masovni užas. Do februara 2009, u Britaniji je umrlo 164 ljudi oboljelih od ljudske forme BSE-a, poznate kao *Creutzfeldt-Jakobova* bolest.

U skoro svakoj aktivnosti planiranja neizvjesnost je ozbiljna i teška. Naprimjer, nakon poplava u Britaniji 2008, planeri su morali procijeniti mogućnosti poplava u budućnosti u istim područjima, vjerovatnoću konflikata između područja (sprečavanje poplava uzvodno može povećati opasnost nizvodno), ugroženost imovine i poslova, kao i suočiti se s problemima osiguranja i odgovornosti za prošle i buduće štete. Svakoj komponenti tog problema bila je svojstvena neizvjesnost s kojom se moralo izboriti.

Na globalnom planu, nesigurnost predstavlja ogromne prilike i rizike. Kockajući se s neizvjesnim ishodom, određene institucije, kao što su investicioni *hedge*-fondovi i manipulatori valutom, mogu zaraditi ogroman profit. U postnormalnim vremenima pojedinci koji djeluju na globalnom nivou mogu steći astronomsko bogatstvo zapanjujućom brzinom. Pogledajte koliko se u posljednje vrijeme povećao broj milijardera. U svojoj knjizi *Superklasa*,²² Rothkopf, učenjak iz Carnegie fondacije za međunarodni mir, procijenio je da se nešto preko 6.000 ljudi enormno obogatilo samo u protekle dvije decenije. Ovi ljudi, uglavnom u poslovima trgovanja i finansija, imaju „daleko veću moć nego ijedna druga grupa na svijetu“. Ova je nova superklasa „samonikla“ i, kao i svaka samonikla plutokratija prošlih vremena, veže se uz utvrđenu hijerarhiju moći koju stvaraju bogatstvo i povlastice. Posljedica je da se povećavaju deformacije i nesrazmjere svojstvene društvenom poretku. Ali, ova nova superklasa razlikuje se po tome što je „globalno orijentirana, globalno ovisna, globalno aktivna“, ona postoji iznad i izvan nacionalne pripadnosti i opredijeljenosti, koju može koristiti kao strateško oruđe da poveća svoje blagostanje. Njihovo bogatstvo uveliko ovisi o tome što su u mrežama i što igraju na globalnu neizvjesnost.

Dok su prilike date samo nekolicini, rizici su zajednički cijeloj planeti. Ekonomsko blagostanje nekolicine znači finansijsku i ekološku katastrofu za mnoge. U postnormalnom društvu nesigurnost i rizici, stvarni i pretpostavljeni, postaju

²² D. Rothkopf, *Superclass: The Global Power Elite and What They Are Making* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2008).

dominantno obilježje svakodnevnog života ljudi cijelog svijeta. U siromašnim društvima, novonastali rizici postaju pitanja života i smrti i vode ka propadanju postojećih institucija i sistema za održavanje života. Uticaj klimatskih promjena, naprimjer, mnogo je dramatičniji u zemljama u razvoju. Prema jednom novom izvještaju Globalnog humanitarnog foruma, globalno zatopljanje sada uzrokuje oko 300.000 smrtnih slučajeva godišnje i direktno pogađa 300 miliona ljudi u najmanje razvijenim zemljama.²³ Više od polovine siromašnih u svijetu direktno su ugroženi, a nekih 500 miliona pod ekstremnim rizikom vremenskih nepogoda, koje sa sobom nose glad, bolesti, siromaštvo i gubitak sredstava za život.

Spoj neznanja i neizvjesnosti, kao i tendencija ka haotičnom ponašanju, kontradiktorne analize i složena pitanja sigurnosti i rizika – sve to znači da je trenutna opcija „uobičajenog poslovanja“ opasno zastarjela. U postnormalnim vremenima, konvencionalni način razmišljanja i ponašanja nije ništa više nego zazivanje bliske katastrofe. Neke ideje koje podupiru zapadno, kapitalističko društvo, kao što su „progres je od suštinske važnosti“, „modernizacija je dobra“ i „učinkovitost je neophodna“, već odavno se ne mogu „prodati“.

5. Progres, modernizacija, efikasnost

Uzmimo ideju progressa zasnovanu na neprekidnom i stalnom ekonomskom rastu. Postoje prirodne granice dokle možemo rasti: to su granice naše planete i ograničenost resursa. Upravo su nas nekontrolirani linearni progres i ubrzani rast i doveli do ruba haosa – dalji linearni progres, s ovim ogromnim globalnim rizicima, mogao bi nas gurnuti u bezdan. Moramo napraviti iskorak – od ideje progressa ka ideji stabilnog stanja. Drveće, naprimjer, ne raste dalje nakon što dosegne prirodnu visinu – dalji rast bio bi samouništenje. Mnoga arheološka istraživanja ukazuju da je takva sudbina već zadesila neka ljudska društva: drevne civilizacije koje su prerasle svoje ekološke, tehnološke, političke i društvene kapacitete ubrzale su katastrofu i propast.²⁴ Pretpostaviti da naše ekonomije mogu i dalje rasti ubrzanom tempom bila bi velika glupost.

U ideji ograničenog rasta nema ničeg novog: to je stara hipoteza engleskog demografa Malthusa, odbačena u 19. stoljeću zbog industrijalizacije i poljoprivredne revolucije – da ne spominjemo koliku su moć imale kolonijalne vlasti da izopače i definiraju ideje. Zahvaljujući uglednom izvještaju „Granice rasta“, koji je sačinila organizacija Rimski klub 1960ih, postali smo svjesni cijelog tog

²³ Global Humanitarian Forum, *Human Impact Report: counting the human cost of climate change* (Geneva, 2009), <http://ghf-geneva.org/OurWork/RaisingAwareness/HumanImpactReport/tabid/180/Default.aspx>.

²⁴ B. Fagan, *The Great Warning: Climate Change and the Rise and Fall of Civilizations* (New York: Bloomsbury Press, 2008).

koncepta.²⁵ Pa ipak je nakon objavljivanja izvještaja uslijedilo najveće potrošačko obilje u ljudskoj historiji, praćeno rasipanjem prirodnih resursa za proizvodnju sve više i više jednokratnih, lahko zamjenjivih, svake godine nadograđivanih sprava, i otpočelo se s potrošačkim načinom života.²⁶ I, logično, sada neke od najmnogoljudnijih država svijeta uočavaju mogućnost da ugrabe svoje mjesto u ovoj potrošačkoj nirvani. Njihovom zahtjevu, zasnovanom na pretpostavci da će milijarde stanovnika izvući iz siromaštva, kao etičkom i ljudskom zadatku, ne može se udovoljiti. Ipak će te težnje, bez obzira što su etički neupitne, pred svakog postavljati dilemu. Ono što se smatra normalnim, jednostavno se ne može ostvariti.

Modernizacija je također postala opasna ideja. Svjedoci smo kako se ostvarila tzv. modernizacija sistema zdravstvene zaštite (NHS) u Velikoj Britaniji: što je više moderniziran, sve je manje efikasan. Što više umrežite neku instituciju poput NHS-a, ona biva sve složenija i haotičnija, u prvi plan izbija sve više kontradikcija i neznanja, sve je sklonija rizicima i greškama. Ovi su rizici inherentni, stvaraju ih same moderne institucije; ti rizici ugrožavaju same te moderne institucije kao bumerang, prije nego što nas sve preplave. Osim toga, modernizirati znači lišiti neku instituciju društvene uloge i savjesti. Osnova modernizacije je birokratizacija i, na što ukazuje klasična formulacija Maxa Webera, birokratija je namjerno osmišljena kao bezlična i nelična, da bi bila nepristrana, da bi se prema svakom odnosila po istom rutinskom postupku. Na nekom nivou, ona doprinosi pravičnosti i ravnopravnosti. Međutim, bezlični, nelični, bezobzirni aspekti birokratije, kao što komentatori od Kafke²⁷ do Bauman²⁸ govore, mogu ići protiv humanosti, razbora i logike i učinkovito doprinositi čistom zlu, jednako kao i općem dobru. Oni koji rade u birokratiji slijede procedure, slijede pravila, bez osjećanja lične odgovornosti. Kada se suoče s ljudskom zbiljom, kakva im se podastire, oni ne smiju odlučivati po slobodnoj volji. Oni ne posjeduju te institucije, niti upravljaju njima. I oni kojima birokratske institucije pružaju usluge osjećaju se otuđenima i bespomoćnima pred ovim oholim i bezličnim *mastodontom*. Što više moderniziramo birokratske institucije, to više bivamo nezadovoljni, otuđeni, obespravljani i gnjevni.

Moderne institucije, kao što su banke i razne korporacije, veoma su razgranate i umrežene organizacijske strukture koje nemaju morala i ne osjećaju kajanje. Njihova funkcija je da maksimiziraju profit kroz proces redukcije, gomilanjem sve više moći i resursa, što oni upravo i čine, unoseći sve više rizika u okruženje prepuno neznanja, neizvjesnosti i haosa. Indija je imala 130.000 vrsta riže prije nego što je modernizirala poljoprivredu 1970ih; nakon modernizacije, broj vrsta indijske riže sveden je na samo 3.000. Modernizacija reducira raznolikost, a birokratija po definiciji nudi jedan aršin koja odgovara svakom skupu propisa.

²⁵ D. H. Meadows et al., *The Limits to Growth* (New York: Universe Books, 1972).

²⁶ E. B. Masini i S. Cole, „Limits to growth revisited“, *Futures*, 33:1 (2001) (posebno izdanje).

²⁷ F. Kafka, *The Castle* (London: Penguin Modern Classics, 2007, prvo izdanje 1926).

²⁸ Z. Bauman, *Modernity and Holocaust* (Oxford: Polity, 1991).

Kada se birokratija nastoji ograničiti, tako da obuhvati svu raznolikost ljudskih okolnosti, ona se udaljava, postaje neobuzdana, netransparentna, nerazumljiva i neprilagođena. Modernizacija i birokratija sve preobražavaju u neutralnu vrijednost, bezosjećajnu rutinu koja podstiče i omogućava sebične poslove, te povećava rizike za sve. S obzirom na to da su moderne institucije uzrok ovog problema, one ne mogu biti rješenje.

Isto se može reći i za efikasnost, pojam usko povezan s modernizacijom. Pretpostavka da svi mi, pojedinci i institucije, postajemo sve efikasniji i da koristimo sve naše resurse učinkovitije, sada je besmislena. Postoje prirodna ograničenja koliko bilo šta, uključujući sistem zdravstvene zaštite, može biti efikasno. Birokratija je agens efikasnosti, time što djeluje reduktivno i time što djeluje na sve višim nivoima upravljanja koji ne uspijevaju ostvariti učinkovitu kontrolu. Paradoksalno, u sâmoj ideji efikasnosti postoji nešto svojstveno njoj samoj što stvara neefikasnost. To najbolje ilustrira saobraćaj na autoputevima. Da bismo smanjili zagušenja na autoputu s dvije trake, izgradili smo dvije nove trake. Ali, ni četiri trake nisu smanjile saobraćajne gužve – naprotiv, povećale su ih. Pa smo sagradili autoputeve sa šest traka. Ali, saobraćaj je opet u porastu. Osam traka – i saobraćaj i dalje raste. Pa smo razvili energetske efikasnije automobile. Međutim, vlasnici automobila sve više voze iz rasonode; što se performance automobila poboljšavaju, povećava se broj pređenih kilometara.

Jednostavno zapažanje da povećanje efikasnosti korištenja nekog resursa teži da poveća korištenje tog resursa poznato je kao „Jevonsov paradoks“. Prvi ga je opisao William Stanley Jevons 1865. u vezi s ugljem, a danas se koristi da pokaže da trka za efikasnošću u raznim oblastima, kao što su potrošnja fosilnih goriva, pogoršava, a ne poboljšava stvari. U djelu *Mit o efikasnosti resursa: Jevonsov paradoks*,²⁹ Polimeni i drugi daju brojne primjere od ekonomije i ekologije do tehnologije i okoliša. Povećanje efikasnosti u proizvodnji hrane u Indiji, naprimjer, nije riješilo problem gladi – pogoršalo ga je (ne samo reduciranjem vrsta sjemena). Frižideri postaju efikasniji, ali i veći. Unapređenje energetske efikasnosti na potrošačkom mikronivou – domaćinstava i pojedinaca – povećava potrošnju energije na makronivou društva u cjelini. To znači: ne možemo se pouzdati da će nam buduće tehnološke inovacije pomoći da smanjimo potrošnju resursa, pa time zakoračimo u održiviju budućnost. Efikasnost usložnjava i povećava haotično ponašanje; to može dovesti do svakovrsnih nepredvidivih katastrofa.

Vrhunac pretpostavljenih normalnih vremena – liberalna tržišta, koja su deregulirala kapitalizam, postala su postnormalna, što je recept za nesreću. Sâmi sistem sada je problem iz kojeg moramo naći izlaz. On stvara institucije, forme i praksu koje su kontradiktorne, složene toliko da to prevazilazi objektivne izgledne efikasnog upravljanja i kontrole. On podstiče htijenja i želje koje se ne mogu ispuniti, izuzev za nekolicinu. On stvara težnje ka individualnim slobodama koje, uz viši nivo

²⁹ J. M. Polimeni et al., *The Myth of Resource Efficiency: The Jevons Paradox* (London: Earthscan, 2009).

potrošnje, maskiraju trpljenje nesrazmjere moći, a tada ona učvršćuje trajne hijerarhijske strukture. Srednja klasa, koja je u zapadnom svijetu nekad bila primarni korisnik usluga sistema, sada je stiješnjena i gleda kako joj opada životni standard, dok uporedno i apsolutno siromaštvo niže klase traje. Nedvojbeno, progres, modernizacija i efikasnost postali su suvišni, ako ne i strašno zastarjeli pojmovi.

6. Vrline

Moramo naći put ka novim normalnim vremenima. Problem je, međutim, u tome da što je manje prostora, vremena i spremnosti da se uključimo u dosljednu raspravu, stvari bivaju sve složenije, kontradiktornije i haotičnije. Liberalna demokratija i njene historijske forme organizacije – od odziva birača na glasanju do članstva u političkim partijama – aktiviraju sve manje i manje građana. Spontani samoorganizirani aktivizam, kao što su globalni antikapitalistički protesti, iako privlačan, ipak je stvar ličnog izbora. Učešće u pokretima i njihovi programi djelovanja često su nepostojeći. Ti pokreti mogu se rasturiti onako brzo kako su i oživjeli a da njihov aktivizam nije imao transformativni uticaj. Spontani i reaktivni, mogu doći i otići a da ne stvore nikakvu trajnu političku strukturu ili da ne promijene one koje već postoje. Osim toga, samoorganizirane mreže i pokreti mogu lahko biti motivirani i panikom, strahom i ksenofobijom, što je recept za populističku mobilizaciju i fašistički aktivizam, ali mogu i zahtijevati socijalnu pravdu. Dakle, samoorganizirane mreže ne daju garancije: nema prirodnog pravila po kojemu bi aktivizam bio, trebao biti ili će biti posvećen isključivo općem dobru. Niti ima pravila da te mreže treba da zauzimaju izbalansirane stavove i promišljaju rizike i koristi od svojih programa djelovanja. Zaista je u prirodi mnogih samoorganiziranih mreža da se javljaju kako bi unijele nemir u neko doba, time što će postaviti pojednostavljeno, jedno pitanje i ponuditi jednodimenzionalne recepte, te na taj način povećati opasnosti, animozitet i nezadovoljstvo u društvu kao cjelini.

Da bismo našli izlaz iz postnormalnog postojanja, moramo naučiti kako pregovarati, kako pretvoriti aspiraciju u transformaciju. Kako ćemo se organizirati, slušati i razborito uključiti svakog u diskurs o djelovanju za zajedničko dobro?

Moral koji se treba izvesti iz karakteristika postnormalnih vremena čine današnje vrline: poniznost, skromnost i odgovornost. Moramo početi s priznanjem da u mnogo čemu ne znamo i ne možemo znati koliko će sigurnost nas kao pojedinaca, društava i vrste biti ugrožena. Pretpostavka da se stvari mogu totalno „kontrolirati“ i da se njima u potpunosti može „upravljati“ ne znače ništa u vremenu kada problemi nemaju „ispravan“ ili „pogrešan“ odgovor, već zahtijevaju više stajališta, iz jednostavnog razloga – da bismo zahvatili njihove prave dimenzije.³⁰

³⁰ S. Chan, *The End of Certainty* (London: Zed, 2009).

Poniznost, skromnost i odgovornost nisu dodaci, već neophodne vrline, suštinski zahtjevi življenja u neizvjesnim i kompleksnim vremenima. Pošto nikada ne možemo ukloniti neizvjesnost i imati potpunu kontrolu nad situacijom, naši zahtjevi moraju, po definiciji, biti skromni. Slično, nikada ne možemo imati potpuno znanje o kompleksnim sistemima; ono će uvijek biti uvjetno i privremeno. Moramo priznati da neznanje prati sve što mislimo da znamo. Dakle, moramo biti skromni u zahtjevima za takvim znanjem. Ne priznati neizvjesnost i složenost određenih situacija nije samo tehnička greška, kako to Cilliers uočava, već i *etička*.³¹

Zapravo, etika i samo etika jeste to što nas može voditi iz ovog postnormalnog ćorsokaka.

Ako se hoće ovladati ovim neophodnim vrlinama, onda se nova normalnost, koja se dogovara u uvjetima postnormalnih vremena, mora zasnivati na etičkoj debati. Etika nije ni otuđena, ni nelična; ona se može primijeniti jednako na lično kao i na globalno. Moć je etike da nadilazi mjere koje joj daju prvenstvo u konceptualizaciji nove normalnosti. Etika nam može dati principe za nalaženje jedinstvenog pravca na svim nivoima organizacije, time što ona usidruje vrline koje trebamo – poniznost, skromnost i odgovornost. Potreban nam je diskurs koji će objasniti kojim smo etičkim principima odgovorni, a kojih se moramo pridržavati kada pravimo izbore, iskazujući poniznost i skromnost u razumijevanju problema, tražeći rješenja uz svu neizvjesnost, pa time i uz rizike i nesavršenosti koje prihvatamo kao uobičajene elemente naših svakodnevnih djela.

Naći etički odgovor na postnormalne dileme nije ni u kom slučaju lahko; mnogima će to izgledati kao povratak starinskim vrijednostima ukorijenjenim u religijskim uvjerenjima. U tom slučaju valja se prisjetiti da je modernost, temelj normalnosti, i sama zapravo jedan sistem uvjerenja. Modernizacija, progres, birokratija, nauka i sve discipline modernog znanja istupaju skupa s jednom bogatom potpornom mitologijom čije je glavno načelo zabluda da su one vrijednosno neutralne, univerzalne i suštinski dobre. Dospjeli smo u postnormalna vremena dijelom zbog toga što smo dopustili da nas ovakva razmišljanja ubijede da su sistemi koje smo izgradili neminovno i uvijek, u sebi i po sebi, odgovor na sve zahtjeve ljudskog napretka. Ukratko, time smo suštinski učinili da etika postane izlišna. Doživjeli smo da spoznamo kako to više nije održiva pretpostavka. Logika i racionalnost, vrline modernosti, same ne mogu obezbijediti promjene koje moramo napraviti u načinu života, ako se hoćemo suočiti s izazovima postnormalnih vremena. Etička odgovornost, koja naglašava i vrijednosti i vrline, mora priteći u pomoć logici i razumu. Bez presudnog osjećaja etičke odgovornosti teško je zamisliti da se bogati i moćni mogu nagovoriti da budu skromniji u potrebama i načinu života, ponizniji, zapravo spremniji da obuzdaju svoju rasipnost i nesrazmjerno korištenje ograničenih globalnih resursa.

Ovdje moramo istaći nešto drugo, veoma važno. Svaki društveni, kulturni,

³¹ P. Cilliers, „Complexity, deconstruction and relativism“, *Theory, Culture & Society*, 22:5 (2005), pp. 255-267.

politički, filozofski i religijski nazor poznat čovječanstvu mora nas naučiti kako da prakticiramo njegova etička pravila i zapovijedi. A to nas dovodi do drugog *mastodonta*, koji je poput kakvog vunastog mamuta. Vrijednosno neutralne univerzalije, ugrađene u sisteme znanja, progresa, modernizacije i birokratizacije, trebale su nas osposobiti da nadiđemo nerješive probleme raznolikosti uvjerenja. Različito formulirana uvjerenja, svako sa svojim posebnostima i ograničenjima, gdje svako tvrdi da isključivo ono posjeduje prave odgovore, doživljavaju se kao barijere šireg kritičkog istraživanja, pa time i kao kočnice ljudskog napredovanja. U jednom smislu spona sekularne modernosti obavila je svoj zadatak – dovela je cijeli svijet u istu dilemu: postnormalni poredak (*dispensation*). Etička debata i odgovornost koju moramo stvoriti moraju nadići ograničenja i tradicije i modernosti. Mora se početi prihvatanjem postnormalnog aksioma da nema monopola na istinu i da, stoga, nema garancija da možemo naći odgovore na sva pitanja. Prihvatiti to da nema pravog i pogrešnog odgovora ne znači da moramo napustiti potragu za istinom ili rješenjem, već da moramo u potpunosti promijeniti proces i vrstu ciljeva koje smo postavili u našim nastojanjima. Kada nema pravog i pogrešnog odgovora, svi i svako shvatanje mogu dati doprinos; tada je moguće da svako ima dio rješenja. Umjesto da se vraćamo starim isključivostima i determinizmima, prelazimo na novu vrstu prilagodljivosti i fleksibilnosti u kojoj svako gledište i svaki svjetonazor učestvuju u traženju rješenja za kolektivne probleme. Zapravo, mi ne tražimo jedan odgovor, odgovor na sve. Ako ozbiljno uzmemo u obzir neizvjesnosti, rizike i neznanje, ako prihvatimo poniznost i skromnost kao suštinske atribute u traganju za pravim odgovorima, onda možemo otkriti alternative. Tada je moguće imati i zajedničke ciljeve koji se ostvaruju na različit, lokalno odgovarajući način i moguće je kroz razlike shvatiti zajedničke principe.

Ne možemo izbrisati prošlost i početi ispočetka. Put u novu normalnost počinje sa svim složenostima i protivrječjima naše zbrkane stvarnosti. Odgovornost počinje tako što je preuzimamo u stvarima koje poznajemo i koje su nama dragocjene, a koje dolaze upakovane u svu raznolikost naših kultura, historija i uvjerenja. Ovome moramo dodati etičku jasnoću, jedno stanje uma u kojemu priznajemo da sve nas muči neznanje i da niko od nas, nijedna tradicija ili nazor, nema prave odgovore.

Nova normalnost ne može tražiti pojednostavljene univerzalije. Novu normalnost moramo naći kroz višestruke i raznovrsne formulacije svih univerzalističkih nazora koji postoje. Ona mora uključiti složenost čovječanstva i uzeti u obzir složenost globalnog okruženja koje nam je zajedničko na mnogo načina. Samo etički jasna odgovornost ljudskosti, u svakom pojedinom svjetonazoru, može nas približiti boljem razumijevanju koje nam omogućuje da simultano prevodimo, da kroz razlike uvidimo zajednički princip, a time se postiže djelotvoran globalni dogovor. U postnormalnim uvjetima, da bismo bili fleksibilni, prilagodljivi i osjetljivi za upadljivo različite početne uvjete, moramo razviti etičku oštrinu kako bismo povećali raznolikost odgovora. Ne tražimo jedno rješenje, već mnoge alternative

koje stvaraju pozitivnu povratnu vezu i daju impuls zajedničkim principima. Takav jedan pristup zahtijeva novi način razmišljanja, angažman i učešće svih.

7. Imaginacija

Najvažniji sastojci za suočavanje s postnormalnim vremenima, kako Cilliers smatra, a i ja tvrdim, jesu imaginacija i kreativnost. Zašto? Zato što nemamo drugog načina da se nosimo sa složenošću, kontradikcijama i haosom. Imaginacija je glavno oruđe, zapravo, smatram da je jedino oruđe koje nas vodi od jednostavne racionalne analize ka višoj sintezi. Iako je imaginacija neopipljiva, ona stvara i oblikuje našu stvarnost; iako je mentalni alat, ona utiče na naše ponašanje i naša očekivanja. Mi moramo zamisliti put koji vodi iz postnormalnih vremena. Kakvu ćemo budućnost nakon postnormalnih vremena zamisliti, ovisi o kvalitetu imaginacije. S obzirom da je ona ugrađena u kulturu, i ograničena na nju, možemo osloboditi široki spektar zamisli iz bogate raznolikosti ljudskih kultura i mnogih načina zamišljanja alternativnih konvencionalnim, dogmatskim načinima bivstvovanja i djelovanja.

U velikoj mjeri naš sadašnji čorsokak predstavlja nedostatak imaginacije. Ili bolje reći, predstavlja potčinjavanje imaginacije dogmama. Historija se, kaže Ibn Haldun, historičar i sociolog iz 14. stoljeća, kreće u krugovima.³² Toynbee,³³ historičar civilizacije iz 20. stoljeća, slaže se s njegovim mišljenjem. Nijedan nije istakao da to ciklično kruženje historije zapravo čuva dogme. Jednom kad muka i jad prođu, a stvari se počnu vraćati u normalu, ludačka košulja dogme vraća društvo ka konformizmu. Pogledajmo kako su se brzo finansijska tržišta vratila lošim starim navikama: recesija je skoro prošla, „zeleni izdanci“ ekonomskog oporavka vidljivi na mnogim mjestima, i, kako nam je rečeno, možemo se vratiti uobičajenom poslu, uzdrmanom, ali sačuvanom. I naravno, kaže se da možemo učiti iz svojih grešaka i budućnost će biti bolja i prosperitetnija. Ovo je opasna zabluda. Lagani povratak u sigurnost i sklad prošlosti često znači stvaranje mogućnosti da ponovimo historijske greške. Konvencionalno razmišljanje i tržište pokretano potrošačkim načinom života, kako to Jackson živopisno pokazuje u svom djelu *Prosperitet bez rasta*³⁴ i što britanska Komisija za održivi razvoj stalno tvrdi, sada su tako patološki, tako opasni, da bi sljedeća kriza, sljedeći ekonomski krah, sljedeća pandemija i sljedeći efekt globalnog zagrijavanja, zaista nagovijestili kraj civilizacije kakvu poznajemo. Moramo smisliti bolje puteve. Svima nam je potreban

³² I. Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History* (London: Routledge and Kegan Paul, 1967, original oko 1380).

³³ A. Toynbee, *A Study of History* (Oxford: Oxford University Press, 1934).

³⁴ T. Jackson, *Prosperity Without Growth: Economics for a Finite Planet* (London: Earthscan, 2009).

jasniji, jači etički kompas, takav da se više nikad ne ušuškamo, samozadovljni, čestitajući sebi što će sistem brinuti o nama, o sebi, kao i o krhkom i malenom zemaljskom domu o kojemu svi ovisimo.

Postnormalni svijet je svijet nesrazmjera. Nesrazmjernoj raspodjeli moći, bogatstva, resursa i učinkovitim zahtjevima za trošenjem ovih resursa odgovaraju jedino nesrazmjerna moć znanja i tehnika da uništimo okoliš o kojem to bogatstvo ovisi. Ubijedeni smo da je prošlost neko drugo mjesto, da ona više ne može objasniti moć i sofisticiranost današnjeg života, niti kompleksnost svijeta koji nastanujemo. Ali, ako ne možemo naučiti lekcije iz historije, onda nam je potreban drugi izvor imaginacije kako bismo zamislili održiviju i dostižniju budućnost. Ne treba nam samo imaginacija, već nam treba jedna *etička* imaginacija koja može prihvatiti neizvjesnost i rizike s kojima se suočavamo i obuhvatiti kompleksnost i raznolikost, njegujući vrline koje nam najviše trebaju: poniznost, skromnost i odgovornost. Nadati se najboljem: da ćemo preuzeti odgovornost za izbore koje ćemo morati napraviti kako bismo osigurali put u zamišljenu budućnost, a da naša čovječnost i naša planeta ostanu netaknute.

Welcome to Postnormal Times *Ziauddin Sardar*

Abstract

All that was 'normal' has now evaporated; we have entered postnormal times, the in between period where old orthodoxies are dying, new ones have not yet emerged, and nothing really makes sense. To have any notion of a viable future, we must grasp the significance of this period of transition which is characterized by three c's: complexity, chaos and contradictions. These forces propel and sustain postnormal times leading to uncertainty and different types of ignorance that make decision-making problematic and increase risks to individuals, society and the planet. Postnormal times demands, this paper argues, that we abandon the ideas of 'control and management', and rethink the cherished notions of progress, modernization and efficiency. The way forward must be based on virtues of humility, modesty and accountability, the indispensable requirement of living with uncertainty, complexity and ignorance. We will have to imagine ourselves out of postnormal times and into a new age of normalcy—with an ethical compass and a broad spectrum of imaginations from the rich diversity of human cultures.

Key Words: Postnormal Times, Complexity, Chaos, Contradictions, Ethical Compass

„Hladni rat“ oko Djeda Mraza: Kultura i politika praznovanja u javnim obrazovnim institucijama u Bosni i Hercegovini

Đermana Šeta¹

Sažetak

U ovom radu razmatra se mogućnost kulture i politike praznovanja u javnim obrazovnim institucijama u Bosni i Hercegovini koja neće potiskivati pojedinačne identitete djece i koja će omogućiti poštivanje i uvažavanje različitosti. Općenito je analiziran slučaj prisustva „Djeda Mraza“ na dječijim priredbama u vrtićima i školama, jer se u Bosni i Hercegovini posljednjih godina u vezi s ovom temom vodi prilično žestoka rasprava, koja je uglavnom vezana za vjersku, sekularnu, ateističku ili neku drugu simboliku koju ovaj lik ima. Kao studija slučaja poslužila je organizacija novogodišnje priredbe u JU „Djeca Sarajeva“. Ovaj rad kroz povijesni prikaz razvoja ovog lika i analizu spomenutog slučaja ukazuje na glavne tačke prijedora te nudi i potencijalne preporuke za njihovo rješenje imajući na umu da svi akteri u obrazovnom procesu moraju ozbiljno pristupiti osjetljivim pitanjima vezanim za vjeru i uvjerenja roditelja i njihove djece istovremeno njegujući zajednički bosanskohercegovački identitet svojih građana ali i njihove pojedinačne, partikularne vjerske i kulturalne identitete.

Ključne riječi: Djed Mraz, JU „Djeca Sarajeva“, javne obrazovne institucije, zajednički i partikularni identiteti

¹ Zahvaljujem Centru za napredne studije iz Sarajeva na podršci prilikom pisanja ovoga rada kao i direktoru Centra dr. Ahmetu Alibašiću na korisnim komentarima i sugestijama. Sve eventualne greške u radu isključivo su moje.

Adila mi je pričalo o tome kako je djecu još od malih nogu odgajala u islamu; kako im je čitala Kur'an. Pričala mi je također kako se Elvir suočio sa svojim muslimanstvom u okruženju u kome preovlađuju kršćanske tradicije. Za Božić je došao i rekao: „Mama, na balkon ćemo staviti korpu i Djed Božićnjak donijet će mi poklone. Sve što napišem, on će donijeti.“ Rekla sam mu da neće. Rekao je da hoće, da svi prijatelji govore da hoće. Rekla sam da mu ništa neće donijeti jer to nije naš praznik, jer smo mi muslimani. Zatim je došao za Novu godinu i rekao da će poklone po korpama na balkonima donositi Djed Mráz. Rekla sam mu da to nije naše, da smo mi muslimani. Onda je došao Uskrs i Elvir je rekao da bi želio da šaramo jaja. Rekla sam mu: „Nećemo, to nije naše.“ Tad se naljutio i rekao: „J... ti ove muslimane, šta oni imaju?!“ (Terenski zapis, Jesenice, 14.11.2003).²

1. Uvod

Mnogo toga se promijenilo u ustrojstvu i društvu u Bosni i Hercegovini u posljednjih 20-tak godina. Promjene su se dešavale prebrzo, i prečesto su za određena pitanja i problemene selektivno usvajana *ad hoc* ili instant rješenja. Stoga, kada govorimo i o (ponovnom) pojavljivanju religije u javnom diskursu, javnim obrazovnim i drugim institucijama a uzimajući u obzir ranije socijalističko uređenje države u kome religija nije bila ni društveno poželjna ni prihvatljiva, vidljiva su brojna nezrela i ishitrena rješenja koja ne idu u prilog ni pluralnosti ni demokratičnosti Bosne i Hercegovine. Razdori među ljudima su veliki, nacionalistički naboj među narodima Bosne i Hercegovine hrani se pričama o razlikama a ne sličnostima među ljudima uz uvažavanje njihovih etničkih i vjerskih korijena. Tenzije među pripadnicima različitih religija i / ili naroda često su nametnute, instruirane i vještački proizvedene, ali prisutne u društvu. Jednako, možda čak i više, postoje tenzije i nerazumijevanje između vjernika i onih koji to nisu. Dodatni problem predstavlja i činjenica da su u društvu samo četiri tradicionalne religijske zajednice priznate kao zajednice s uvjerenjem ili ubjedenjem, dok se ostalim zajednicama koje također dijele određeno uvjerenje, ali možda nisu formalno organizirane, takvo pravo često ne priznaje. U sveopćoj atmosferi podjela iznose se ekskluzivistički stavovi i stvara se lažna dihotomija „za ili protiv“, koja rijetko ostavlja neutralnost kao opciju. Stoga se građani, izmanipulirani tako da vjeruju da drugog izlaza nema, priklanjaju „jednima“ ili „drugima“ i nesvjesno još više doprinose polarizaciji društva.

² Špela Kalčič, *Nisem jaz Barbika: Oblačilne prakse, islam in identitetni procesi med Bošnjaki v Sloveniji* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2007), str. 49.

Sve navedene pojave jasno se mogu uvidjeti u raznim slučajevima u kojima pravo na vjeru i uvjerenje u sferi javnog, zajedničkog prostora biva (neopravdano) osporavano ili ograničavano; ili nasuprot tome iskorišteno do prozelitizma. Jedan takav primjer, kojim se bavi ovaj rad, jesu i praznici i njihovo obilježavanje i praznovanje u javnim obrazovnim institucijama. Obilježavanje različitih praznika, bitnih dana i datuma, kako državnih, tako i međunarodnih ili vjerskih, pitanje je koje je zateklo mladu bosanskohercegovačku demokraciju, naročito uzimajući u obzir historiju drugačijeg režima prisutnog u zemlji do kraja 80-tih. Na koji način obilježavati vjerske praznike koji su postali dijelom nastavnih planova i programa? Kako metodološki obrađivati praznike koji su naslijeđe ranijeg političkog sistema ili neke druge praznike koji danas imaju drugačije značenje u odnosu na ono koje su taj događaj ili osoba primarno imali? Da li je rješenje u deskriptivnom pristupu svim značajnim datumima uz neutralnu, kulturološku podlogu? Ili je alternativa preskriptivni pristup? I gdje je granica između jednog i drugog? Ko i kada može i treba da kaže da određena praksa ili običaj prelazi granicu od puke kulturološke značajke do vjerske prakse, odnosno prakse suprotne nečijem uvjerenju? Jedan ovakav primjer, koji već neko vrijeme pred novogodišnje praznike okupira bosanskohercegovačku javnost jeste i pitanje vezano za lik Djeda Mrza. Najčešće dileme oko prisustva Djeda Mrza na dječijim priredbama vezane su za njegovo značenje. Šta je on? Dobročudni djedica bez bilo kakvih ideoloških primjesa? Sveti Nikola, kršćanski svetac? Proizvod ranijeg socijalističkog (ateističkog) režima ili isprazni simbol konzumerizma i kapitalističkih vrijednosti? Ovo naizgled marginalno pitanje postalo je platforma za nadmetanje suprotnih (i političkih) stavova. To je vidljivo i iz činjenice da se u jednom trenutku od mnogih političara i javnih radnika zahtijevalo očitovanje o ovom fenomenu i da je to jednim dijelom postalo i test za njihovo pripadanje ovoj ili onoj strani. Stoga ovaj rad analiziranjem navedenog slučaja pokušava ponuditi drugačiji i pluralniji pristup navedenom problemu, koji će moći poslužiti kao model prema kome se mogu rješavati i druga slična pitanja.

2. Povijesni razvoj ideje o Santa Clausu: Od Svetog Nikole do „Svetog“ Tržišta

Ideja o Djedu Mrzu koja danas postoji u Bosni i Hercegovini ponajviše se kretala tokom prethodnog socijalističkog režima, međutim na njegov današnji izgled i simboliku utjecalo je nekoliko je segmenata. Slijedi pokušaj da se prikaže svojevrsna geneza ovog lika, od samog postanka, različitih varijacija na ovu temu ali i određenih kontroverzi koje se vezuju za njega.

2.1. Korijeni i porijeklo

Polazna tačka za njegovo raslojavanje zasigurno je lik koji je u anglosaksonskoj kulturi poznat po imenu Santa Claus.³ Santa Claus je danas mitski lik koji donosi poklone djeci na Božić. Svakog Božića, praznika koji proslavlja rođenje Isusa Krista, Santa Claus donosi djeci poklone.⁴ Lik Santa Clausa nastao je od nekoliko likova koji su se smatrali donosiocima poklona u crkvenim i narodnim tradicijama, Svetog Nikole / Sinterklaasa i britanskog Djeda Božićnjaka (*Father Christmas*). Samo ime proizlazi iz imena *Sinterklaas*, što je holandski termin za kršćanskog sveca Svetog Nikolu i u SAD ga donose prvi naseljenici iz Holandije. Prema tradiciji, biskup Nikola je tokom 4. stoljeća živio u regiji Mira (današnji Demre), u današnjoj Turskoj. Zbog svoje navike tajnog darivanja i izuzetne darežljivosti prema djeci proglašen je svetim.⁵ Moguće je također povući brojne paralele između Santa Clausa i germanskog boga Odina, jednog od glavnih germanskih božanstava prije njihove kristijanizacije. Smatra se da su germanski narodi, između ostalih običaja, iz svoje ranije tradicije zadržali i ovaj običaj i stopili ga s likom Santa Clausa. Sveti Nikola živio je u 4. stoljeću, ali se s Božićem povezuje tek tokom srednjeg vijeka, iako se kao zvanični dan ovog sveca obilježava dan njegove smrti, 6. decembra po julijanskom kalendaru ili 19. decembra po gregorijanskom kalendaru.⁶ Mit o Santa Clausu populariziran je u SAD-u 1823. godine u pjesmi „Posjeta Svetog Nikole“ (*A Visit From Saint Nicholas*), koja se pripisuje Clementu Mooreu. Moore ovog sveca ne opisuje kao biskupa odjevenog u crveno, kako je to uobičajeno u Holandiji, nego kao djedicu koji vozi sanke što ih vuku sobovi. Na osnovu ove pjesme, ranih 1860-ih karikaturista Thomas Nast nacrtao je Santa Clausa kao debeljuškastog, bradatog čovjeka u crvenom⁷ odijelu, koji od tada sve više postaje dio anglosaksonske tradicije. Nadalje je takav lik Santa Clausa populariziran prikazom koji je Haddon Sundblom osmislio za božićnu reklamnu kampanju za kompaniju Coca-Cola 30-ih godina prošlog stoljeća. Prema navodima kompanije, inspiracija za Sundbloma bila je Mooreova pjesma iz 1822. Mooreov opis Svetog Nikole stvorio je ideju o toplom, prijatnom, debeljuškastom i

³ Najbliži ekvivalent na jezicima naroda u Bosni i Hercegovini bio bi „Djed Božićnjak/Božić Bata“, ali će se u tekstu kao generički koristi izraz „Santa Claus“.

⁴ „Santa Claus“, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/522799/Santa-Claus>, pristupljeno 24.9.2010.

⁵ Mark Arnest, „Santa Claus Through The Years: Origins of St. Nicholas Date Back Centuries, But The Images Of The Santa That We Know Today Are Rather Modern“, <http://www.orlandosentinel.com/travel/hc-winter-history-santa,0,4957991.story>, pristupljeno 5.1.2010.

⁶ „Who is St. Nicolas?“, <http://www.stnicholascenter.org/Brix?pageID=38>, pristupljeno 12.1.2010.

⁷ U Engleskoj je bilo pokušaja da mu se crveno odijelo zamijeni zelenim, kako je u ranijoj historiji bio predstavljan, a zbog toga jer se vjerovalo da je crvenu boju namenutula Coca-Cola, a ne boja biskupske odore.

humanom čovjeku. Sljedeće trideset tri godine, Sundblom je crtao Santa Clausa i potpomogao stvaranje modernog izgleda koji on danas ima.⁸ Na taj način populariziran je lik koji postaje poznat i daleko van granica SAD-a.

U nekim slavenskim kulturama tradicionalni lik poznat po nazivu „Ded Moroz“⁹ zauzima slično mjesto kao Santa Claus u zapadnoj tradiciji. U početku je Ded Moroz bio zločesti čarobnjak koji je pretvarao ljude u led. Njegovi korijeni sežu od starih slavenskih božanstava: *Pozvizda* – boga vjetera i lošeg vremena, *Zimnika* – boga zime i *Kračuna* – podzemnog boga mraza.¹⁰ Ovakve odlike ovih paganskih božanstava obilježile su Deda Moroza jer se prvenstveno smatralo da on krade djecu i odnosi ih u velikoj vreći. Ali tokom vremena a pod utjecajem pravoslavne tradicije on je doživio reformu i počeo djeci donositi darove. Pripisane su mu određene odlike Svetog Nikole, koji je, kako je navedeno, poslužio kao prototip za Santa Clausa. Do vremena Oktobarske revolucije, Ded Moroz počeo je ličiti na svoje zapadne inačice i po izgledu i po karakteru. Nosio je crveni ogrtač i vezao se za proslavu Božića, a ne samo za zimu kao takvu. Prvi svjetski rat predstavlja krizni period za Deda Moroza jer su postale očite njegove sličnosti sa Santa Clausom, te stoga carske vlasti zvanično zabranjuju njegovo prikazivanje.¹¹ Nešto kasnije, 1928. godine Ded Moroz proglašen je „saveznikom svećenika i kulaka“, što ukazuje na njegovo dotadašnje religijsko značenje a u Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici i Sovjetskom savezu božićne jelke bile su zabranjene do 1935, s obzirom na to da su smatrane „buržoazijskim i religijskim obilježjima“. Konačni lik Deda Moroza biva formiran u SSSR-u, gdje on postaje glavnim simbolom proslave Nove godine, koja je zamijenila Božić kao najomiljeniji i najveseliji praznik u Rusiji prije revolucije. Godine 1937. Ded Moroz se prvi put pojavio ispred moskovske Palače saveza. Sljedećih godina, poziv da ispred Palače proslave Novu godinu postao je pitanje časti za sovjetsku djecu. Konačnu sliku „sovjetskog“ Djeda Mraza / Deda Moroza definirali su sovjetski filmski autori 30-ih godina prošlog stoljeća. Za to vrijeme boja njegovog ogrtača mijenjala se nekoliko puta. Kako se ne bi poistovjetio sa Santa Clausom, njegov ogrtač najčešće je bio plav. Joseph Stalin naredio je da Ded Moroz ispred Palače mora nositi samo plavi ogrtač. Za vrijeme dominacije Sovjetskog saveza nad istočnom Evropom Ded Moroz uveden je u tradicije mnogih država unatoč činjenici da im je do tada bio stran. Nakon pada Sovjetskog saveza, u ovim zemljama vidljivi su zahtjevi za povratkom pređašnjih sličnih likova.¹²

⁸ „Coke Lore: Coca Cola and Santa Claus“, http://www.thecoca-colacompany.com/heritage/cokelore_santa.html, pristupljeno 8.1.2010.

⁹ Ruski Djed Mraz

¹⁰ Chris Rickleton, „Just don't call me Santa!“, *The Spektator*, 4 (2009), http://www.thespektator.co.uk/issue_7.html, pristupljeno 13.1.2010.

¹¹ Rickleton, „Just don't call me Santa!“, (2009).

¹² Rickleton, „Just don't call me Santa!“, (2009).

Običaj usko povezan sa Santa Clausom jeste i jelka ispod koje on ostavlja poklone za ukućane. Kićenje jelke običaj je koji se također primarno vezuje za Božić. Ovakva jelka uglavnom se naziva „božićna jelka“ ili „božićno drvce“. Nekoliko je teorija o tome kada je i kako uveden običaj kićenja jelke za Božić. S jedne strane, navodi se da je u 7. st. jedan latvijski redovnik počeo koristiti ovo zimzeleno stablo kao simboliku za Sveto trojstvo, s druge, pak, smatra se da je ovaj običaj uveo Martin Luther, protestantski reformator. U svakom slučaju vrlo je izvjesno da se ovaj savremeni običaj među kršćanskim stanovništvom masovno ukorijenio prvo u Njemačkoj. A kako Karasova navodi, ideja o unošenju zimzelenog drveta u dom simbolizirala je rađanje još od drevnih vremena. Posebice tokom zimskog solisticija unošenje zimzelnih biljaka predstavljalo je život. Od rimskih, egipatskih, kineskih do starogermanskih običaja zimzelene biljke imale su simboliku života. Usto, tokom 11. stoljeća u cijeloj Evropi igrane su popularne vjerske predstave. Jedna od najpopularnijih bila je „Predstava o raj“, u kojoj je uz Adama i Evu jedina scenografija bilo i rajsko stablo s kojega bi Eva u ključnom trenu pojela zabranjenu jabuku. Nakon što je predstava zabranjena kao moralno nepodobna zbog određenih sadržaja, narod je počeo u svojim kućama postavljati drvo okićeno jabukama.¹³ Pretpostavlja se da je kombiniranjem navedenih pojava došlo do uspostavljanja običaja kićenja jelke kakvu danas poznajemo. Stoga se u početku¹⁴ jelka kitila voćem i slatkišima a kasnije i ukrasima i svijećama. Na vrh jelke postavljao se mali anđeo ili betlehemska zvijezda. Prvi doseljenici u Ameriku sa sobom donose i ovaj običaj, oko 1700. godine. Nakon izvjesnog vremena božićna jelka postaje veoma popularna na evropskim dvorovima, a najpoznatija je priča o tome kako je saksonski princ Albert ženidbom s engleskom kraljicom Viktorijom donio i ovaj germanski običaj u dvorac Windsor 1841. godine, ali i u Britaniju.¹⁵ Iako o korijenima ovog običaja postoje različite priče, on se primarno povezuje s proslavom Božića. U Turskoj, Egiptu i nekim drugim muslimanskim većinskim zemljama javlja se ovo božićno / novogodišnje drvce, koje posredstvom zapadnog utjecaja i konzumerizma nalazi svoj put do trgovačkih centara ili domova sekularnog stanovništva.¹⁶ Kićenje jelke za Novu godinu običaj je koji se javlja mnogo rjeđe nego kićenje božićne jelke i to ili u (post)socijalističkim zemljama ili zemljama s nekršćanskom većinom, i to za obilježavanje Nove godine po gregorijanskom kalendaru.

¹³ Sheryl Ann Karas, *The Solstice Evergreen: The History, Folklore and Origins of the Christmas Tree* (Fairfield: Aslan Publishing, 1998), str. 3.

¹⁴ „Ded Moroz“, <http://www.indobase.com/holidays/christmas/characters/ded-moroz.html>, pristupljeno 13.10.2010.

¹⁵ Richard Bucher, „O Christmas Tree: The Origin and Meaning of the Christmas Tree“, <http://www.orthodox.com/html/chrtree.html>, pristupljeno 28.12.2012.

¹⁶ Mustafa Akyol, „Christmas wars - even in Turkey“, <http://www.hurriyetdailynews.com/hristmas-wars-even-in-turkey.aspx?pageID=438&n=hristmas-wars-even-in-turkey.aspx?pageID=438&n=christmas-wars---even-in-turkey-2006-12-15>, pristupljeno 23.12.2012.

Kalendari i pokušaji praćenja vremena radi usjeva i ljudskih životnih ciklusa postojali su od drevnih vremena. Egipatski kalendar činio se kao najjednostavnije rješenje, u kome se godina sastojala od dvanaest mjeseci po trideset dana a pet dana dodavalo bi se na kraju. Većina kultura u drevnom Bliskom istoku oslanjala se na kalendar u kome su mjeseci naizmjenično trajali po dvadeset devet i trideset dana a svake treće godine dodavao bi se još jedan mjesec.¹⁷ Danas su poznati brojni kalendari i shodno tome obilježavanja novih godina, od kineske, perzijske, jevrejske, muslimanske itd. Ipak, danas je najrasprostranjeniji upravo gregorijanski kalendar. Naime, primarno je na zahtjev Julija Cezara izrađen julijanski kalendar (46. god. p.n.e.), koji je naknadno doživio izmjene pod papom Grgurom XIII (1582. god. n.e.) i koji je poznat kao gregorijanski kalendar. Izmjenama se nastojalo da se kalendar preciznije uskladi s tropskom godinom, odnosno vremenom koje je Zemlji potrebno da jednom obiđe Sunce (vrijeme jedne Zemljine revolucije). Za početak nove godine određen je 1. januar, u znak rođenja Isusa Krista. Nakon uspostavljanja ovog kalendara, Papa je iz Rima inicirao primjenu ovog kalendara u katoličkim zemljama. Protestantske zemlje slijedile su ovaj primjer, mada nešto sporije. Protestantske regije u Njemačkoj i sjevernoj Holandiji usvojile su ovaj kalendar za nekoliko decenija. Englezi i njihove američke kolonije konačno su usvojili gregorijanski kalendar sredinom 18. st.¹⁸ Vremenom, pod zapadnim utjecajem, gregorijanski kalendar počeo se primjenjivati kao opći, globalni, poslovni kalendar, po kome se ravna cijeli svijet. I dalje postoje hebrejski, kineski, julijanski i drugi kalendari, koje primjenjuju i praznuju određeni narodi. Neke pravoslavne zemlje prihvatile su kalendarsku reformu, dok druge nisu, stoga se javljaju razlike u datumu obilježavanja Božića i Uskrsa.

2.2. Prakse u svijetu

Običaji vezani za dolazak Santa Clausa na Zapadu uključuju ostavljanje čizmica ili čarapa u koje će on ostaviti poklone djeci u noći sa 24. na 25. decembar, a u koje njemu djeca ostave kolače ili na stolu čašu mlijeka i neki slatkiš. Govorilo se da nestašnoj djeci umjesto poklona ostavi grančice, ali ova se praksa više ne upražnjava. On se često prikazuje u pratnji pomagača u vidu patuljaka ili Crnog Petra. U različitim zemljama postoje varijacije kada je u pitanju priča o Santa Clausu. Uglavnom se tim pričama koriste roditelji kako bi održali vjerovanje u Svetog Nikolu, njegovo dobročinstvo i kako bi djecu odvratili od lošeg ponašanja. Svi običaji koji se vezuju za njega uglavnom su vezani za iščekivanje poklona, pisanje

¹⁷ „The Gregorian calendar“, <http://galileo.rice.edu/chron/gregorian.html>, pristupljeno 27.12.2012.

¹⁸ „The Gregorian calendar“, <http://galileo.rice.edu/chron/gregorian.html>, pristupljeno 27.12.2012.

pisama sa željama ili čišćenje dimnjaka ili kućnog praga kako bi Santa Claus mogao neometano doći i ostaviti poklon. Ostali običaji su običaji koji slijede Božić, a Santa Claus je neizostavni dio tog slavlja. Tu su također i božićna jelka i božićne pjesme. Kada je riječ o javnim priredbama sa Santa Clausom, one se uglavnom organiziraju u robnim kućama ili trgovačkim centrima.¹⁹

Santa Claus općenito se prihvata u Sjevernoj Americi i nekim evropskim zemljama. Iako u mnogim drugim državama postoje i lokalni likovi iz drugih tradicija i folklora koji po svom djelu podsjećaju na njega, Santa Claus u dobu globalizacije i *vesternizacije* cijelog svijeta prisutan je na skoro svim dijelovima planete Zemlje, od Azije i Afrike do Bliskog Istoka. Zbog ekspanzije zapadnih trgovačkih centara i proizvodnih marki Santa Claus i drugi božićni ukrasi sve su prisutniji u izlozima prodavnica i u nekim zemljama koje nisu većinski kršćanske i u kojima se Božić uopće tradicionalno ne obilježava onako kako se to radi u SAD-u ili Evropi. Takav je slučaj naprimjer u urbanim područjima Egipta ili Turske,²⁰ iako u tim društvima postoje struje koje negiraju ovakvu praksu kao egipatsku ili tursku²¹ i smatraju je protivnom njihovoj muslimanskoj tradiciji.²²

U Latinskoj Americi se pored Santa Clausa uz božićno darivanje vezuje i Mali Isus, kao što je slučaj i u Austriji, Njemačkoj ili Češkoj (*Christkind, Ježišek*). Također, u ovim zemljama, kao i Mađarskoj i nekim bivšim pokrajinama Austro-Ugarskog carstva, npr. u dijelovima Italije, djeca dobijaju poklone i slatkiše na dan Svetog Nikole, tj. 6. decembra. U Holandiji i Belgiji Santa Claus i Sinterklaas (*Sveti Nikola*) dvije su različite osobe i donose poklone na Božić, odnosno na dan Svetog Nikole.²³ Nakon pada Istočnog bloka i raspada Sovjetskog saveza njihov Ded Moroz polako, u manjoj ili većoj mjeri, ustupa svoje mjesto Santa Clausu, posebno u zemljama u kojima većina stanovništva baštini kršćansku tradiciju (npr. Poljska, Bugarska...), iako je još uvijek omiljeni lik u Rusiji, u kojoj je 1998. godine grad Veliky Ustyug proglašen rodnim mjestom Deda Moroza.

¹⁹ „Santa Claus“, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/522799/Santa-Claus>, pristupljeno 24.9.2010.

²⁰ Mustafa Akyol za Turkish Daily News piše da su „sekularni Turci odavno prihvatili proslavu Božića jednostavno zbog toga što je za njih to nešto zapadno i samim time *cool*“, „Christmas wars - even in Turkey“, <http://www.hurriyetdailynews.com/christmas-wars-even-in-turkey.aspx?pageID=438&n=christmas-wars-even-in-turkey-2006-12-15>,

²¹ U rodnom gradu svetog Nikole Miri, u Turskoj, gradsko vijeće donijelo je odluku da ukloni bronzanu statu sveto Nikole i umjesto nje postavi statu Santa Clausa, jer smatraju da je ovaj lik mnogo poznatiji od samog svetog Nikole, o kome ljudi i tako ne znaju mnogo.

²² Gamal Nkrumah, „Savour every Santa“, *Al-Abram Weekly Online*, <http://weekly.ahram.org.eg/2009/978/li11.htm>, pristupljeno 20.1.2010.

²³ „Santa Claus“, <http://www.answers.com/topic/santa-claus>.

2.3. Značaj, simbolika i dileme

Simbolika i značenja koja se vezuju uz ovaj lik toliko su raznorodni i višestruki da se debate oko njega s pravom nazivaju "hladnim ratom". Kada je riječ o dijelu svijeta s većinskim kršćanskim stanovništvom, često je uvjerenje da je Santa Claus, i pored korijena koji uključuju kršćansku religiju, sekularni simbol za Božić. Ipak, neki kršćani u njemu i dalje vide duh Božića.²⁴ Međutim, dosta kršćanskih kritičara kažu da se Božić pretvorio samo u darivanje i da je Santa Claus time izgubio svoj primarni fokus, koji treba biti na Isusovom rođenju, odnosno da je Santa Claus na određeni način zauzeo Isusovo mjesto i postao predmetom obožavanja. Općenito, od 16. stoljeća naovamo neke protestantske grupe kao i Jehovini svjedoci protive se obilježavanju Božića smatrajući ga paganskim običajem obilježavanja Saturnalije – zimskog solisticija – koji su narodi što su prihvatili kršćanstvo stopili s rođenjem Isusa Krista. Svećenik Paul Nedergaard iz Copenhagena 1958. godine izazvao je reakcije nazvavši Santu „paganskim patuljkom“.²⁵ Neki kršćani smatraju da su „plastične operacije“²⁶ koje su pretvorile Svetog Nikolu u Santa Clausa dovele do stvaranja njegove „posvjetovljene i komercijalizirane verzije“.²⁷ A jedna je japanska robna kuća nedavno čak kao božićnu dekoraciju postavila Santa Clausa u prirodnoj veličini, razapetog na križ.²⁸ Neki roditelji kršćani također smatraju da je nekršćanski lagati svojoj djeci o postojanju Santa Clausa.²⁹ Također, neki od njih skeptični su u ovom pogledu zbog straha da će djeca, kada jednom saznaju da Santa Claus nije stvarna osoba iako su im roditelji po cijelu godinu prepričavali priče o njemu i uvjerali ih da će dobiti poklon ako budu poslušni, odbiti da vjeruju i u Boga. Jer roditelji na sličan način djeci govore i o Bogu i Isusu.³⁰ Kritike ukazuju da to nije tek obična laž, već zamršen niz velikih laži, koje, između ostalog, upućuju da samo poslušna djeca dobijaju darove, a u stvarnosti darove dobiju sva djeca čiji roditelji imaju novac da im to priušte. Djeca uviđaju da će dobiti dar bez obzira na to kako se ponašaju.³¹

²⁴ Wendy Tuohy, „PM stands by Father Christmas“, (2002), <http://www.theage.com.au/articles/2002/11/29/1038386312544.html>, pristupljeno 20.1.2010.

²⁵ „Criticism“, <http://santaclausabout.blogspot.com/p/criticism.html>, pristupljeno 10.12.2009.

²⁶ Lasa Šukilo, „Smrznuti djedovi: Stjepan Mesić i Ivo Sanader“, *Glasnik hrvatskog uljudbenog pokreta*, br. 36 (6.12.2008), str. 28, <http://www.scribd.com/doc/8700416/glasnik36>, pristupljeno 24.1.2010.

²⁷ Jeronim Ban, „Ni oskar, ni proračun nisu jamstvo filmske vječnosti“, *Prilika – mjesečni magazin Glasa Koncila*, (2009), str. 26, <http://www.scribd.com/doc/24587069/Prilika-mjese%C4%8Dni-magazin-Glasa-Koncila-br-12-24>, pristupljeno 24.1.2010.

²⁸ „Santa Christ“, *Economist*, 25.12.1993–1.7.1994, str. 77.

²⁹ Sylvia Cochran, „To Santa or Not to Santa...“, <http://www.familiesonlinemagazine.com/christian-parenting/christian-santa.html>, pristupljeno 14.1.2010.

³⁰ B.A.Robinson, „Other Information About Santa Claus - Theology, Telling Children, Saving Christmas Vacations“, <http://www.religioustolerance.org/santa3.htm>, pristupljeno 23.1.2010.

³¹ Robinson, „Other information...“, <http://www.religioustolerance.org/santa3.htm>, pristupljeno 23.1.2010.

Carol Jean-Swanson ipak smatra da je lik Svetog Nikole, po uzoru na koga je nastao Santa Claus, darivao samo siromašne, a da Santa Claus danas potiče isključivo na potrošnju. On na neki način treba da odražava neke od bitnih ljudskih vrijednosti kao što su nesebično davanje, iskrena ljubav, pravda i milosrđe, “ali je u tom procesu postao opterećen najvećim izazovima modernoga društva kao što su materijalizam, pohlepa velikih korporacija i medijska dominacija”.³² Organiziranje posjete Santa Clausu u njegovom prebivalištu u robnoj kući Selfridges donijelo je toj kompaniji 40% veću prodaju božićnih igrački i ukrasa.³³ Dok se borba oko kršćanskog karaktera Božića nastavlja, mnogi upozoravaju da on neovisno o političkim pobudama i inače sve više gubi svoj duhovni sadržaj i pretvara se u komercijalno slavlje koje zadovoljava jedino trgovce, koji su npr. za kraj 2009. godine zbog božićnih praznika očekivali zaradu od 220 milijardi dolara.³⁴ Dodatna kritika u vezi s ovim dolazi i od Rogera Scrutona, koji u ovoj pojavi vidi dodatni kičeraž (*kitschification*) samog Božića, koji bi trebalo da bude sveto vrijeme u kome se slavi centralna misterija kršćanske vjere.³⁵ Tako kolumnista lista *Chicago Tribune* pita: „Ko je oteo maloga Isusa?“ On smatra da je duboko religijski praznik pretvoren u „komercijalne orgije u kojima se značenje Božića zamagljuje i podređuje zabavama i posjetama trgovinama, u kojima se kupuju pokloni svima osim onome čije se rođenje navodno slavi“.³⁶ Čak i protesti protiv komercijalizacije često bivaju iskorišteni u trgovačke svrhe. Šolje s natpisima „Isus je najbolji poklon“ ili narukvice na kojima piše „Isus je srce Božića“ pokazuju da je i borba protiv komercijalizacije sama po sebi *utrživa* i potrošačka.³⁷ U Republici Češkoj pokrenuta je web stranica protiv Santa Clausa. „Češki Božići su intimni i magični događaji“, kaže David König, navodeći da to spada u američku i britansku tradiciju. „U češkoj tradiciji poklone donosi *Ježíšek* ili Mali Isus.“³⁸ U Austriji je također pokrenuta slična kampanja pod nazivom „Pro-Christkind“, kojom se žele izbaciti „američke komercijalne tradicije“ i povratiti lik Malog Isusa, koji ima dugu tradiciju u Austriji, Njemačkoj i Švicarskoj.³⁹

Iako i neki vjernici drugih religija osim kršćanstva, kao i oni koji nisu vjernici prihvataju Santa Clausa kao dio tradicije zemlje u kojoj žive ili marketinšku zabavu, neki od njih ipak ga ne prihvataju kao lik koji pripada njihovom svjetonazoru. Npr.

³² Carol-Jean Swanson, „In defense of Santa Claus“, *Mothering* (jesen/zima 1992), str. 65.

³³ „Sit-On-My-Knee Santa Sacked by Selfridges“, <http://www.londonnet.co.uk/news/2008/nov/sitonmyknee-santa-sacked-selfridges.html>, pristupljeno 23.2.2010.

³⁴ „Božić ili neutralni blagdan - američka dilema“, <http://www.index.hr/xmag/clanak.aspx?id=240769>, pristupljeno 23.1.2010.

³⁵ Roger Scruton, „Santaphobia“, *The American Spectator* (1. februar 2008), str. 52.

³⁶ „Božić ili neutralni ...“, <http://www.index.hr/xmag/clanak.aspx?id=240769>, pristupljeno 23.1.2010.

³⁷ Leigh Eric Schmidt, „Christianity in the marketplace: Christmas and the consumer culture“, *Cross Currents*, 42:3 (jesen 1992), str. 342.

³⁸ „Santa Claus“, http://en.wikipedia.org/wiki/Santa_claus, pristupljeno 1.11.2009.

³⁹ „Pro-Christkind“, <http://www.pro-christkind.at>, pristupljeno 2.11.2009.

neki jevreji⁴⁰ ili muslimani⁴¹ ne prihvataju ga kao dio svog religijskog naslijeđa vezujući ga za kršćanskog sveca Svetog Nikolu i za praznike Božića i / ili Nove godine, smatrajući da se oba ova praznika oslanjaju na rođenje Isusa Krista. U istraživanju koje je sproveda među danskim konvertitkinjama u islam Karin van Nieuwkerk uočila je da je jedna od onih stvari koje one više ne smatraju dijelom svog "novog" identiteta i Santa Claus. Ovakav stav tih osoba prilično je indikativan u odnosu i na dilemu vezanu za vjerski karakter Santa Clausa ako se uzme u obzir činjenica da su one na neki način bile „s obje strane“ ove dileme.⁴² Kako je navedeno, neke protestantske grupe i Jehovini svjedoci također odbacuju ovaj lik.

Sve je više slučajeva u kojima razne manjinske grupe i / ili roditelji djece koji nisu kršćani upozoravaju ili tuže škole zbog upotrebe religijskih simbola i likova (prije svih božićnog drvceta i Santa Clausa). Konzervativniji kršćanski krugovi sekularizaciju Božića odbacuju kao napad liberala na kršćanska uvjerenja u ime „političke korektnosti“⁴³ i zahtijevaju da se Božiću prizna kršćanski karakter i da se ne posmatra kao neutralni praznik. Tako je grupacija dječijih vrtića Kindergarten Parents Victoria objavila da je Santa Claus simbol kulture samo jednog dijela stanovnika Australije i da neće obezbijediti njegov dolazak u vrtiće.⁴⁴ Nekoliko vrtića u Melbournu objavili su tako da zabranjuju dolazak Santa Clausa. Iz jednog od vrtića opravdali su to činjenicom da jednu od grupa pohađa dijete iz muslimanske porodice te da ne žele uvrijediti to dijete i porodicu.⁴⁵ U Birminghamu su odlučili da okite grad za Božić na način koji neće biti uvredljiv za manjine. Ukrasi nisu uključivali Santa Clausa, anđele ni jaslje.⁴⁶ Slično je i s kićenjem jelke. Dok s jedne strane neki kršćanski vjernici ovaj običaj odbacuju kao paganski, s druge strane u javnom prostoru sekularnih zemalja dovodi se u pitanje njegov previše religijski karakter.⁴⁷ U Vatikanu je 1982. godine papa Ivan Pavao Drugi uveo običaj kićenja jelke⁴⁸ nazivajući ga u govoru 2004. godine „simbolom Isusa Krista“. U Rusiji je podizanje božićnog drvceta zabranjeno nakon Oktobarske revolucije, prije svega kao njemački običaj ali i kao vjerski simbol, a 1935. uvodi se novo-

⁴⁰ „Jews and Santa Claus“, <http://www.yeshiva.org.il/ask/eng/?id=364>, pristupljeno 2.11.2009.

⁴¹ „Muslim's survival guide to Christmas“, <http://www.jannah.org/articles/xmas.html>, pristupljeno 5.1.2010.

⁴² Karin van Nieuwkerk, „Veils and Wooden Clogs don't go Together“, *Ethnos*, 62: 9 (juni 2004), str. 239.

⁴³ „Božić ili neutralni...“, <http://www.index.hr/xmag/clanak.aspx?id=240769>, pristupljeno 23.1.2010.

⁴⁴ Wendy Tuohy, „PM stands...“, <http://www.theage.com.au/articles/2002/11/29/1038386312544.html>, pristupljeno 20.1.2010.

⁴⁵ Paul Murray, „Tolerance cuts both ways“, *Sunday Times*, pristupljeno 12.1.2002.

⁴⁶ „Santa Christ“, *Economist* (25.12./1993-1.7.1994), str. 77.

⁴⁷ „What is the Significance of the Christmas Tree?“, <http://en.gloria.tv/?media=115255>, pristupljeno 28.12.2012.

⁴⁸ Margaret Stenhouse, „The Vatican Christmas Tree“, <http://www.wantedinrome.com/news/2000419/christmas-the-vatican-christmas-tree.html>, pristupljeno 28.12.2012.

godišnja jelka (slično kao i djed Mraz umjesto Djeda Božićnjaka), kao sekularno obilježje bez religijske konotacije.

Na kraju, važno je spomenuti da su sredinom 90-ih stručnjaci iz religijskih studija počeli s analiziranjem ideologija koje se povezuju s kapitalizmom kao jednom novom, svjetskom, hegemonskom religijom, koju su neki nazivali „religijom tržišta“. David Loy u knjizi *Religija tržišta (The Religion of the Market)* tvrdi da se tržište može razumijevati kao religija, i to „prva istinski svjetska religija, koja sve više povezuje cijeli svijet u isti svjetonazor i sistem vrijednosti, čiju vjersku ulogu previđamo samo zbog toga što ih neupitno posmatramo kao *sekularne*“.⁴⁹ Profesor Univerziteta u Južnoj Floridi Dell de Chant u knjizi *Sveti Santa: Religijska dimenzija potrošačke kulture (The Sacred Santa: Religious Dimensions of Consumer Culture)* nudi šematski prikaz te nove religije, fokusirajući se na njene strukturne aspekte kao što su mitovi (Michael Jordan kao primjer heroja), božanstva (Santa Claus), rituali (kupovina), i „liturgijski kalendar“ dana u godini koji su u Sjevernoj Americi rezervirani za kupovinu.⁵⁰ Postmoderna potrošačka kultura je, prema De Chantu, vjerska u samoj svojoj srži. On prati historijsku transformaciju Svetog Nikole od kršćanskog sveca iz 4. stoljeća do postmodernog boga konzumerizma Santa Clausa i navodi da se Isus i Santa Claus mogu najbolje razumjeti ne kao vjerski i sekularni prikaz Božića, već kao simboli dviju konkurentskih religija.⁵¹

3. Santa Claus u Bosni i Hercegovini

Na prostorima bivše Jugoslavije danas se *Santa Claus* pojavljuje u nekoliko oblika. Kao Sveti Nikola na dan kršćanskog Svetog Nikole, kao Djed Božićnjak na katolički Božić, kao Božić Bata na pravoslavni Božić, ali i na pravoslavnu Novu godinu, i kao Djed Mraz, koji se primarno povezuje s proslavom Nove godine. Situacija u regiji može se usporediti s onom prisutnom u ostalim bivšim socijalističkim državama. S dolaskom socijalizma nastojalo se staviti u drugi plan proslave religijskih praznika, tako da su ovi religijski praznici i njihovi simboli zamijenjeni ili modificirani kako bi odgovarali proslavi Nove godine uz Djeda Mraza. Nakon 1990-ih promjenom režima dolazi ponovo do povratka proslavljanja vjerskih praznika kao i Djeda Božićnjaka / Božić Bate / Svetog Nikole, koji se vezuju za pojedine vjerske praznike / tradicije. Paralelno s njima Djed Mraz i dalje se uglavnom vezuje za proslavu Nove godine, ali u manjem intenzitetu nego ranije. Slično kao i u ostalim bivšim socijalističkim zemljama s većinskom jednoreligijskom tradicijom i u Sloveniji, Hrvatskoj i

⁴⁹ Richard Roy u Foltz, „The Religion of the Market: Reflections on a Decade of Discussion“, *Worldviews: Environment, Culture, Religion*, 2: 2 (2007), str. 138.

⁵⁰ De Chant u Foltz (ed.) *The Religion...*, str. 143.

⁵¹ De Chant u Foltz (ed.) *The Religion...*, str. 144.

Srbiji to potiskivanje Djeda Mraza u stranu u korist Djeda Božićnjaka / Božić Bate / Svetog Nikole nailazi na manji otpor a ulogu naizmjenično ili paralelno preuzima jedan od ta tri „lika“. Dakako, i u ovim zemljama postojale su i postoje kontroverze i rasprave na ovu temu. Rasprava o tome poslužila je za ideološka nadmetanja, veličanje ili kuđenje ranijeg režima, odnosno vidljivijeg prisustva religije u društvu. Rasprave su također dovodile u pitanje preveliku dekristijanizaciju i komercijalizaciju Djeda Mraza. Ova rasprava vidljiva je iz izvještaja Radija Slobodna Evropa, koji slično tretira različite zemlje bivše Jugoslavije, pod naslovom „Simbol zajedništva – Djed Mraz / Božić Bata / Djed Božićnjak?“.⁵²

U Srbiji su se vodile polemike oko toga da li je Djed Mraz dio pravoslavne tradicije ili ne. Vladika šabačko-valjevski Lavrentije navodio je:

Mi smo radili to otkako je ateizam posljednjih 60 godina među nama. Ranije je to bilo o Svetom Nikoli... Doćiće vreme kad će se to ispraviti, a dobro je kako bilo posetiti decu. Shvatiće to, ima vremena, deca da je to bilo zamena bila za ono što je vekovima u crkvi bilo, da je to u stvari sećanje na Svetog Nikolu i njegovu plemenitost i dobrotu.⁵³

Mitropolit Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori Amfilohije Radović izražavao je protivljenje zbog koncepta Djeda Mraza pozivom vjernicima da se vrate slavljenju Svetog Nikole. U Ministarstvu prosvjete ipak smatrali su da je multinacionalnoj i viševjerskoj Crnoj Gori upravo primjerenija svjetovna verzija Djeda Mraza. Prema riječima Milice Kadić, predstavnice Ministarstva prosvjete, „državne strukture nijesu ni razmatrale mogućnost (...) ponovne hristijanizacije Deda Mraza, jer njegova svjetovna verzija upravo odgovara viševjerskom konceptu Crne Gore“.⁵⁴ Podgorički paroh Srpske pravoslavne crkve Velibor Džomić ističe da u ovakvom stavu nema ničeg novog, te da učenje Pravoslavne crkve o Svetom Nikoli predstavlja „opšti kult i da on nije nikakva imaginacija, već živi božiji svetitelj“. Sveštenik Rimokatoličke crkve iz Kotora don Branko Sbutega ipak navodi:

Istina je da je Božić Bata zapravo Nikolaus, Nikola koji donosi djeci darove i koji je izgubio hageografska svojstva i pretvorio se u jednu globalnu marketinšku dječiju prazničnu priču koja je regularno bila i Djeda Mraz, nazvali ga tako ili nazvali ga Božić Bata, regularno služio Božiću, a u komunizmu on se pojavljivao za Novu godinu.⁵⁵

⁵² „Djed Mraz/ Božić Bata/ Djed Božićnjak – simbol zajedništva?“, <http://jajceportal.com/modules.php?name=News&file=article&sid=1301&newlang=german>, pristupljeno 6.12.2009.

⁵³ „Turska, Sjeverni pol ili komunistička izmišljotina?“, <http://www.slobodnaevropa.org/content/news/867184.html>, pristupljeno 20.10.2011.

⁵⁴ „Turska, Sjeverni pol ili ...“, <http://www.slobodnaevropa.org/content/news/867184.html>, pristupljeno 20.10.2011.

⁵⁵ „Turska, Sjeverni pol ili ...“, <http://www.slobodnaevropa.org/content/news/867184.html>, pristupljeno 20.10.2011.

U Hrvatskoj se od političkih promjena devedesetih za Božić također pojavljuje i Djed Božićnjak, ali se zadržala i tradicija Djeda Mraza. Splitski sociolog Zoran Malenica navodi:

Čitava ta priča oko odnosa prema nekim simbolima ili nekim blagdanima ili običajima koji su bili potencirani u socijalističkom razdoblju, zapravo se može podvesti pod ono što bih ja nazvao – nepotrebnim ideologiziranjem. Taj slučaj je bio i kod nas devedesetih, kada je, zapravo, prije svega Katolička crkva na neki način napala Djeda Mraza, po mom sudu prije svega iz naprosto ideoloških razloga, zato što je smatrala da su time bili ostavljeni po strani neki blagdani iz katoličke tradicije za koje se vezuju pokloni djeci ili nekom drugom.⁵⁶

Pored ovih razloga, kako je navedeno, vjernici često kritikuju ovakav koncept proslavljanja praznika smatrajući da je Djed Mraz previše dekristijaniziran i da mu treba vratiti njegov prvobitni značaj. Tako magazin *Prilika*, koji izdaje *Glas Koncila* u izdanju od decembra 2009. godine, pri spominjanju filma koji za glavnu temu ima Djeda Mraza, navodi:

Riječ je o komediji u kojoj je do apsurdna iskarikiran lik Djeda Mraza, kao da već nije dovoljno što je Djed Mraz (Djed Božićnjak, Santa Claus) kao takav posvjetovljena i komercijalizirana verzija Svetog Nikole. Naime Santa Claus je izmišljeni lik koji se temelji na Svetom Nikoli (Sankt Nicholas), a najviše ga je komercijalno iskoristila Coca-Cola.⁵⁷

Viši kustos Josip Barklek iz Etnografskog muzeja u Zagrebu kaže da Djed Božićnjak nimalo ne odgovara tradiciji u hrvatskom narodu jer

u cijelom ozračju Božića u hrvatskoj tradiciji postoje četiri darovatelja djece: tri su božićna darivatelja duge tradicije - Sveti Nikola, Sveta Luca i dijete Isus, a četvrti - Djed Mraz ustoličio se u nas nakon Drugoga svjetskog rata, iz ideoloških razloga u razdoblju socijalizma i prevlasti komunističke ideologije. Još i danas nalazimo ga u negdašnjem Sovjetskom Savezu gdje je i stvoren.⁵⁸

Na neki način vidljivo je da diskusija u regiji liči onoj prethodno opisanoj u svijetu. Situacija u regiji, a i u Bosni i Hercegovini specifična je po tome što se ovi likovi na neki način preklapaju, a različite strane se preko ovih likova bore za prevlast svojih ideologija. Iako su se rasprave o Djeda Mrazu, kako je vidljivo, javljale i u susjednim zemljama, ipak je njihov intenzitet znatno manji u odnosu na onaj u Bosni i Hercegovini (najintenzivnije u Sarajevu).

⁵⁶ „Turska, Sjeverni pol ili ...“, <http://www.slobodnaevropa.org/content/news/867184.html>, pristupljeno 20.10.2011.

⁵⁷ Jeronim Ban, „Ni oskar, ni proračun ...“, (2009).

⁵⁸ Barlek, „Djed Božićnjak ne odgovara hrvatskoj tradiciji“, <http://www.index.hr/vijesti/clanak/barlek-djed-bozicnjak-ne-odgovara-hrvatskoj-tradiciji/174389.aspx>, pristupljeno 15.1.2010.

U Bosni i Hercegovini se za vrijeme socijalističkog režima Djed Mraz „povajljivo“ za Novu godinu te je u radnim organizacijama i na priredbama dijelio poklone djeci. Kako je opisano, i u Bosni i Hercegovini nakon 90-ih godina dolazi do promjena u vezi s ovim pitanjem. Na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine situacija je trenutno dosta šarolika i neujednačena. Danas su u dijelovima s većinskim hrvatskim ili srpskim stanovništvom prisutni uglavnom Djed Božićnjak, odnosno Sveti Nikola (rjeđe i Božić Bata). Priredbe koje uključuju ove likove održavaju se u vrtićima,⁵⁹ školama⁶⁰ ili općinskim salama i dvoranama⁶¹. Npr. Centar za predškolsko vaspitanje i obrazovanje iz Banjaluke za svoju krsnu slavu odabrao je upravo Svetog Nikolu, čiji se dan obilježava tako što se uz sveštenu liturgiju organizira i dječija priredba, predstava posvećena Svetom Nikoli i svečani ručak uz lomljenje slavskog kolača i koljivo.⁶² U dijelovima s većinskim bošnjačkim stanovništvom, kao i u multietničkim gradovima mjestimično se zadržao lik Djeda Mrza koji djecu daruje za Novu godinu. U gradovima s većinskom bošnjačkom populacijom bilo je i tek par slučajeva pojave Djeda Hidžra⁶³ na Novu hidžretsku muslimansku godinu, kao odgovor ili alternativa navedenim likovima.

3.1. „Djed Mraz“ u JU „Djeca Sarajeva“

Kako su glavna tema ovoga rada politike praznovanja u javnim obrazovnim institucijama onih praznika ili događaja koje ne posmatraju sva djeca / roditelji jednako, bavit ćemo se odlukom iz 2007. godine da se u sarajevskim javnim vrtićima ne uprliči priredba s Djedom Mrazom. Vijest o tome objavljena je prvi put krajem 2007. godine. Tada je rečeno da tadašnja „direktorica JU ‘Djeca Sarajeva’ Arzija Mahmutović zabranjuje novogodišnju proslavu za djecu uz Djeda Mrza i podjelu novogodišnjih paketića, te da umjesto toga djeci treba prirediti edukativne sadržaje”⁶⁴. Nakon negodovanja nekih roditelja i medija ispostavilo

⁵⁹ „OO Mladeži HDZBiH Stolac i Zajednice žena Stolac razveselio najmlađe stanovnike Stoca“, <http://hercegovina.info/vijesti/hercegovina/stolac/oo-mladezi-hdzbih-stolac-i-zajednice-zena-stolac-razveselio-najmladje-stanovnike-stoca>, pristupljeno 15.1.2010.

⁶⁰ Bojana Vučenović, „Djeci bez porodice uljepšali praznik“, <http://www.nezavisne.com/banjaluka/vijesti/18068/Djeci-bez-porodice-uljepšali-praznik.html>, pristupljeno 2.1.2010.

⁶¹ „Božićni koncert“, <http://drugaosnovna.blog.hr/2007/12/rss.xml>, pristupljeno 4.1.2010.

⁶² Bojana Vučenović, „Mališani obećali da će biti dobri“, <http://www.nezavisne.com/banjaluka/vijesti/18070/Mališani-obecalida-ce-bitidobri.html>, pristupljeno 15.12.2009.

⁶³ Pojava Djeda Hidžra javlja se kao svojevrsan odgovor na probleme koji se vezuju za islamsku (ne)opravdanost lika Djeda Mrza. Stav fetva-i emina IZ u BiH Enesa Ljevakovića je da iako je podjela poklona ili paketića djeci u takvim prilikama uobičajena, muslimani tom prilikom ne treba da imitiraju Djeda Mrza obučenog u neku drugačiju odjeću i nazvanog nekim drugim imenom, već da na autentičan način obilježe svoje praznike (Enes Ljevaković, „Odgovor fetva-i emina“, *Preporod*, 15.1.2010).

⁶⁴ T. Sekulić, „Da li će djeca u obdaništima i ove godine dobiti paketiće“, <http://forum.infobar.ba/viewtopic.php?t=6895>, pristupljeno 5.1.2010.

se da je razlog ovake odluke taj što Djed Mraz „nije vrijednost koju jednako dijele sva djeca“⁶⁵ jer između ostalog „nije u skladu sa islamskom i bošnjačkom tradicijom“.⁶⁶ Slično se ponovilo i u decembru 2008. i 2009. godine. Cijela ta situacija izazvala je burne reakcije roditelja, nekih medija i pojedinih nevladinih organizacija. Javne proteste protiv ovakve odluke organizirali su zajedno Forum mladih SDP-a, Alumni centra za interdisciplinarnu studiju (ACIPS), pokret „Dosta“ i forum građana pod nazivom „Zašto ne“. Razlozi za protest, kako navode iz Foruma mladih SDP-a očitavali su se u tome da se „mora jasno pokazati da je bilo kakvo ograničavanje sloboda i prava, pogotovo u institucijama koje finansira država, potpuno neprihvatljivo“. Kemal Beganović, predsjednik Foruma mladih SDP-a tako je naveo: „Naš stav je da je bilo kakva zabrana nedopustiva.“⁶⁷ U svojoj izjavi upućenoj javnosti zamjenici gradonačelnika Sarajeva Igor Kamočaji i Miroslav Živanović naveli su da je „Djed Mraz (je) postao simbol borbe za sekularni karakter države“⁶⁸. Vesna Vlašić, majka djeteta koje pohađa javni vrtić, smatrala je da je Djed Mraz „oduvijek bio simbol zajedništva radosti i toplote“.⁶⁹ Adela Softić, također majka, izjavila je: „Kroz cijelu godinu djetetu se priča o Djeda Mrazu, o nagradi koju će dobiti od njega za ovo ili za ono, i sad, kada do toga dođe, kako mu objasniti da ga nema?“ Stoga novinar *Dana* zaključuje da ovakav potez „zapravo upućuje na kršenje temeljne obaveze bilo koje odgojno-obrazovne institucije, a to je poštivanje kućnog odgoja djeteta, kulturnih vrijednosti koje se poštuju unutar porodice i rad u skladu s istima“.⁷⁰ Između ostaloga argument koji se iznosio je i taj da Djed Mraz predstavlja dio bosanske tradicije. Anes Alić smatrao je da Djed Mraz nije vjerski simbol i da on simbolizira prijateljstvo, dok je Srećko Latal naveo da je u njegovo vrijeme posjeta Djeda Mraza predstavljala tradiciju.⁷¹ Ostali komentari koji su se javljali tokom ove, medijski prilično eksponirane, debate mogu se rezimirati u sljedećih nekoliko internetskih, forumskih postova: „Kao da je važno kojoj religijskoj skupini pripadamo“; „Zar je jedno dijete vrijednije od drugoga zato što je *neke* vjere“.⁷²

⁶⁵ Arzija Mahmutović, razgovor s Arzijom Mahmutović, direktoricom JU „Djeca Sarajeva“, (25.12.2009).

⁶⁶ Elvir Huremović, „Djed Mraz kao žrtva“, (29.12.2009), <http://www.dnevniavaz.ba/dogadjaji/komentar-dana/djed-mraz-kao-zrtva>, pristupljeno 4.1.2010.

⁶⁷ A. Vatreš-Nezirević, „Zabrane su neprihvatljive!“, *Oslobodjenje*, (29.12.2008).

⁶⁸ Jasna Fetahović, „Ko se boji Djeda još?“, *Oslobodjenje*, (29.12.2009).

⁶⁹ L. Rizvanović, „Sarajevo ne da Djeda Mraza“, *Nezavisne novine*, (29.12.2008).

⁷⁰ A. Tikveša, „Pršti, pršti staza bijela, nema svinjske gripe, ima salmonella“, *Dani*, br. 654, (25.12.2009).

⁷¹ Peter Beaumont, „Nationalists triumph as ‘Grandfather Frost’ banned in Sarajevo infant schools“, *The Observer* (21.12.2008), <http://www.guardian.co.uk/world/2008/dec/21/balkans-christmas-school>, pristupljeno 13.1.2010.

⁷² „Zaustavite religijsku segregaciju u vrtićima“, <http://forum.infobar.ba/viewtopic.php?t=6895&highlight>, pristupljeno 7.1.2010.

Cijela diskusija oko ovoga pitanja probudila je ideološke i etničke duhove i, kao razne druge stvari nebrojeno puta do sada, poslužila kao povod za razne *niske udarce*, neistine ili promoviranje interesa određenih grupa. Marin Ivanišević, u to vrijeme jedan od šefova SDP-a Bosne i Hercegovine, kaže: "Djeda Mraz je učinio da imam sretno, nezaboravno djetinjstvo! A to što ga nastoje protjerati je necivilizacijska izmjena gena djece Sarajeva".⁷³ Anes Alić smatrao je da sva dešavanja oko Djeda Mraza ne treba da budu shvaćena kao ozbiljni pokazatelji toga da se Bosna islamizira jer „barem urbana, obrazovana populacija to nikada ne bi dozvolila”,⁷⁴ sugerirajući valjda time da islam prihvata ili slijedi samo neurbana, neobrazovana populacija. Često su se u korelaciju s ovim slučajem dovodila neka druga pitanja ili nesuglasice koje su postojale na relaciji uprava javnih vrtića i nekih roditelja. Npr. nedovoljan broj predavača, pitanje vjeronauke, automatske brave na vratima i sl. Također, često je bilo pozivanja na odgovornost nadređenih direktorici Mahmutović, poput tadašnjeg ministra obrazovanja i nauke kantona Sarajevo Safeta Keše i premijera kantona Sarajevo Besima Mehmedića. Ministar Kešo navodio je da je potrebno postići kompromis kojim će biti zadovoljni svi roditelji, ali da je to pitanje koje je potrebno riješiti na nivou uprave ove javne ustanove.⁷⁵

Medijska debata o ovom pitanju uglavnom je vođena između navedenih interesnih grupa, s jedne, i direktorice Mahmutović, s druge strane. Nije bilo očitovanja roditelja koji bi se slagali s takvom odlukom. To ne znači da nije bilo roditelja koji Djeda Mraza ne žele za svoju djecu. Ako je suditi prema pisanjima i govorima nekih od predstavnika muslimanske i Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, među muslimanima postoje rasprave oko potrebe da se, pored toga što se poštuju, dodatno i obilježavaju, odnosno slave događaji i / ili osobe koje nisu dijelom islamskog kalendara ili tradicije, a koje na ovaj ili onaj način svoj korijen imaju u nekim drugim tradicijama i religijama, odnosno, prema njima, nemaju univerzalni karakter. To je također dovelo i do rasprava o odnosu islamskog i bošnjačkog identiteta, pa npr. Fatmir Alispahić navodi:

Djed Mraz nema veze sa islamskom tradicijom, ali ima sa bošnjačkom socijalnom kulturom i običajima. Bošnjaci Svetog Nikolu, u paketu sa božićnom jelkom i Novom godinom, doživljavaju kao dio svoga identiteta. (...) Evropski, interkulturalni znakovi u ponašanju Bošnjaka, koji traju decenijama, nesporno imaju značenje identiteta. Sa takvim identitetom, Bošnjaci nisu prispjeli ni u islamski, ni u evropsko-kršćanski krug. Ali, to jeste identitet, na razmeđu

⁷³ Asaf Bećirović, „Komentar: Još jednom o Djeda Mrazu ili ko sve pohodi naše televizije“, (5.1.2010), <http://www.oslobodjenje.ba/index.php?id=4636>, pristupljeno 18.1.2010.

⁷⁴ Anes Alić, „Bosnia: Blame Santa“, <http://www.isn.ethz.ch/isn/Current-Affairs/Security-Watch/Detail?ots591=4888CAA0-B3DB-1461-98B9-E20E7B9C13D4&lng=en&id=945>, pristupljeno 18.1.2010.

⁷⁵ Safet Kešo, razgovor sa Safetom Kešom, ministrom za obrazovanje, nauku i sport Kantona Sarajevo, (29.12.2009).

svjetova (...) Da li uopće vrijedi Bošnjacima objašnjavati kako i Djeda Mraz i Nova godina nemaju amabaš nikakve veze sa islamom, i kako muslimansko slavljenje ovih znakova kršćanskog identiteta neće muslimanima donijeti ništa muslimanskoga?! Bošnjaci, u kritičnoj masi, to mogu shvatiti, ali ne i prihvatiti, jer su prikovani za tračnice kršćanskih običaja, koje doživljavaju kao znakove svoga identiteta.⁷⁶

Nedžad Latić to ovako komentira:

Svi novogodišnji praznici se primarno priređuju radi slave rođenja utemeljitelja kršćanstva Isusa Krista. Njegov rođendan se uzeo kao vrijeme računanja kalendara, tako da je to planetarno internacionalni praznik. (...) Međutim, s obzirom da su Bošnjaci jedini autohtoni islamski narod koji participira u kršćanskoj civilizaciji i, osim toga, živi u sekularnom, multikonfesionalnom društvu, oni slave i internacionalne praznike koji su po povijesnoj tradiciji kršćanski.⁷⁷

U reagiranju Službe za odnose s javnošću Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini povodom priloga o podjeli paketića i ovom slučaju na Dnevniku BHT1 navodi se:

Islamska zajednica poštuje slobodu savjesti svih roditelja i njihovo pravo izbora da odgajaju djecu prema svojim uvjerenjima. (...) Zato je neprimjereno politiziranje tog njihovog prava i slobode. (...) Islamska zajednica je uvjerenja da (...) neodgovoran pristup prema javnosti, islam u javnom prostoru postavlja kao nepoželjnu i problematičnu činjenicu, što u konačnici pothranjuje ili rezultira predrasudama i netrpeljivošću prema islamu i muslimanima.⁷⁸

Čini se da poseban izazov ovdje predstavlja zajedničko kulturno i društveno naslijeđe svih naroda / ljudi u Bosni i Hercegovini, a koje u mladom demokratskom bh. društvu nije dozrelo za promoviranje zajedničkih vrijednosti i istovremeno prihvatanje partikularnih karakteristika određenih grupa unutar društva (koje možda ranije nisu bile društveno poželjne). Ni članovi tih grupa uspjeli da dovoljno artikuliraju svoj identitet i očituju se u skladu sa svojim uvjerenjima, možda još uvijek ne uviđajući da je to, za razliku od ranijih vremena, postalo i legalno i legitimno. Tako majka jednog djeteta, koja je željela ostati anonimna, navodi da iako svom djetetu ne govori o Djeda Mrazu i u kući ne proslavlja Novu godinu,

⁷⁶ Fatmir Alispahić, "Bošnjaci kod svetog Nikole" u *Marketing tragedije* (Batva, 2008), str. 77.

⁷⁷ Nedžad Latić, "Da li je Isus ikada vidio snijeg i jelku?", *Dnevni Avaz* (17.1. 2009).

⁷⁸ „Reagiranje povodom priloga o podjeli paketića na DnevnikuBHT1“, http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=7887:reagiranje-povodom-priloga-o-podjeli-paketi-na-dnevniku-bht-1&catid=201&Itemid=633, pristupljeno 28.12.2012.

ipak plati paketić koji će dijete dobiti od Djeda Mraza kako se ne bi odvajala od drugih roditelja koji to žele. Sama činjenica da ova majka nije željela da njen identitet bude objavljen ukazuje na to da je zahtjev za ostvarivanjem prava Drugog u Bosni i Hercegovini društveno stigmatiziran i neprihvatljiv, u ovom slučaju kada je riječ o vjerskim ljudskim pravima.

O ovom slučaju izvještavali su kako mediji u regionu, tako i oni međunarodni. Kod izvještavanja na engleskom jeziku uglavnom se ovaj slučaj opisivao kao „Zabranjen *Santa Claus*⁷⁹ / *Father Christmas*⁸⁰“ što je dovelo čak i do naslova poput „Božić zabranjen u vrtićima u Sarajevu“.⁸¹ Stoga se čini da je ovaj slučaj poslužio prije svega u svrhe odašiljanja poruke o „islamizaciji Sarajeva“. I Slovenci, čiji jezik zbog zajedničke prošlosti s Bosnom i Hercegovinom poznaje koncept Djeda Mraza, izvještavali su o „Božićku“,⁸² umjesto „Dedek Mrazu“. Britanski *Guardian* navodi: „Bosanski katolici zovu ga Djed Božićnjak, bosanski Srbi Božić Bata. Bošnjaci ga zovu Deda Mraz, lik koji posljednjih 50 godina u školama dijeli poklone za Božić i Novu godinu.“⁸³ Srbijanske *Novosti* navode da je „u predškolskim ustanovama zabranjeno (je) okupljanje mališana i druženje s Božić Batom“, komentarišući u nastavku da je ovaj slučaj „još jedan dokaz snažne islamizacije delova BiH u kojima su Bošnjaci većina. To dokazuje činjenica da se u vrtićima redovno dele bajramski paketići, trotoare u centru Sarajeva farbaju u zeleno, u pojedinim tržnim centrima se ne toči alkohol i ne priprema svinjetina (...) Broj džamija je za deceniju dupliran. Pre rata bilo ih je 52, a sada je 101, dok je broj hrišćana, pao na svega nekoliko procenata.“⁸⁴ Čini se da se strani mediji nisu dovoljno posvetili kompleksnom bosanskohercegovačkom kontekstu i da su prilično površno izvještavali o ovom slučaju, bez pravljenja razlike između Djeda Mraza i Djeda Božićnjaka (*Santa Claus* / *Father Christmas* / Božićek / Božić Bata) te da su Djeda Mraza posmatrali kao bošnjačku inačicu Djeda Božićnjaka i Božić Bate. Cijeli slučaj za njih je prije svega dokaz navodne muslimanske isključivosti.

⁷⁹ „Bosnians protest the banning of Santa Claus in Sarajevo“, <http://macedoniaonline.eu/content/view/4913/55/>, pristupljeno 23.12.2010.

⁸⁰ „Father Christmas banned in kindergartens in Bosnia“, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/bosnia/4001031/Father-Christmas-banned-in-kindergartens-in-Bosnia.html>, pristupljeno 17.2.2010.

⁸¹ „Christmas banned in kindergartens in Sarajevo“, <http://www.mail-archive.com/news@antic.org/msg12310.html>, pristupljeno 2.2.2010.

⁸² „Ravnateljica sarajevskih vrtcev ne dovoli prihoda božićka, ker izhaja iz kršćanske tradicije“, <http://www.dnevnik.si/novice/neverjetno/1042325557>, pristupljeno 21.12.2010.

⁸³ Beaumont, „Nationalists triumph ...“, (2008), <http://www.guardian.co.uk/world/2008/dec/21/balkans-christmas-school>, pristupljeno 13.1.2010.

⁸⁴ D. Stojaković, „Verski virus u Sarajevu“, (10.12.2009), http://www.novosti.rs/code/navigate.php?Id=11&status=jedna&vest=165087&title_add=Verski%20virus%20u%20Sarajevu&keyword_add=islam%2C%20nova%20godina, pristupljeno 13.1.2010.

3.2. Analiza slučaja

Iz opisanog slučaja vidljivo je sljedeće: da je odlukom uprave JU „Djeca Sarajeva“ prekinut raniji običaj pojavljivanja Djeda Mraza na novogodišnjoj priredbi i da je osnovni navedeni razlog za to činjenica da Djed Mraz ne predstavlja vrijednosti koje jednako dijele sva djeca. Uslijedile su reakcije, uglavnom roditelja koji se s tim nisu slagali, nekih medija, nevladinih organizacija i SDP-a. Roditelji koji bi se eventualno slagali konkretno s ovom odlukom nisu javno istupali, ali je bilo općenitih reakcija i tvrdnji da Djed Mraz ne pripada muslimanskoj tradiciji i religiji. Ako u ovoj priči pokušamo staviti po strani ideološko sukobljavanje i senzacionalističko huškanje i promotriti ovu situaciju kroz prizmu međunarodnih standarda ljudskih prava, mogli bismo doći do modela za rješavanje ove i sličnih nedoumica koje se mogu javiti u javnim obrazovnim institucijama a koje se već ponegdje i uspješno prevazilaze u drugim pluralnim društvima. Ovakve kontroverze nisu isključivo bosanskohercegovački problem. Kako smo ranije vidjeli, ovo pitanje javlja se u većini pluralnih društava, te je stoga njegovo rješenje preduslov dobrih odnosa u društvu. Prije svega jasno je da ovdje imamo najmanje dvije interesne grupe. Prvu, one ljude koji lik Djeda Mraza smatraju dijelom svojih vrijednosnih sistema i drugu, one koji lik Djeda Mraza ne smatraju dijelom svojih vrijednosnih sistema.⁸⁵ Član 8. Okvirnog zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini kaže:

Opći ciljevi odgoja i obrazovanja proizlaze iz općeprihvaćenih, univerzalnih vrijednosti demokratskog društva, te vlastitih vrijednosnih sistema zasnovanih na specifičnostima nacionalne, historijske, kulturne i vjerske tradicije naroda i nacionalnih manjina koji žive u Bosni i Hercegovini.

Član 6. govori o zabranidiskriminacije djece gdje:

1. Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem odgoju i obrazovanju bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi.
2. Jednak pristup i jednake mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uvjeta i prilika za sve, za početak i nastavak daljnjeg odgoja i obrazovanja.

⁸⁵ Ranije je u radu ukazano na nekoliko interesnih grupa koje se pojavljuju s obje strane ove debate. I protivnici i zagovarači globalizacije, vesternizacije i konzumerizma učitavaju Djedu Mrazu određena značenja; neke vjerske grupe (npr. jevreji, muslimani) smatraju da je previše, a druge (npr. Jehovini svjedoci) da je nedovoljno kršćanski; itd.

U svjetlu poštivanja univerzalnih i specifičnih vrijednosti društva koji proizlaze iz pozitivnih zakonskih propisa, analizirat ćemo stavove koje su iznijele strane uključene u ovu debatu. Argumenti protivnika zabrane mogu se rezimirati u tri teze.

Prva je ta da su zabrane i ograničavanja prava i sloboda kao takvi nedopustivi jer se, kako je između ostalog navedeno, time *krši temeljna obaveza bilo koje odgojno-obrazovne institucije da poštuje kućni odgoj djeteta i kulturne vrijednosti koje se poštuju unutar porodice*. Činjenica jeste da je pojavljivanje Djeda Mraza na priredbama običaj prisutan u javnim ustanovama, a ne obaveza definirana nastavnim planom i programom. Ipak, sam običaj, bez obzira na svoju edukativnu ili didaktičku svrhu, prilično je ustaljen u bosanskohercegovačkom obrazovnom sistemu. Na osnovu reagiranja u javnosti moguće je zaključiti da su roditelji koji svoju djecu odgajaju u atmosferi u kojoj ovaj lik ima određeni značaj u većini. Ali, na osnovu ostalih reagiranja i iskustava iz drugih dijelova svijeta jasno je da postoje i oni roditelji koji misle suprotno. U razgovoru s odgajateljicom iz jednog od sarajevskih vrtića doznajemo da su to u Bosni i Hercegovini uglavnom roditelji muslimani koji smatraju da Djed Mraz nije dio islamske prakse, poneki roditelji jevreji, Jehovini svjedoci i pripadnici drugih manjinskih vjerskih skupina u Bosni i Hercegovini. Zabranom pojavljivanja Djeda Mraza postiže se zadovoljavanje interesa manjine, što predstavlja eliminiranje tradicije i ugrožavanje interesa većine, što ni u kom slučaju ne može biti pravo rješenje. Međutim, i dalje ostaje problematična situacija u kojoj se ovakvom praksom negira postojanje navedene manjine.⁸⁶ U tom slučaju vlastiti vrijednosni sistemi takve djece bivaju označeni nepoželjnim. Javne obrazovne ustanove moraju uvažavati raznolikost koja postoji među djecom i ni na koji način ne smiju omogućiti privilegiranje određenih grupa nauštrb drugih. Ono što je potrebno manjini u ovom slučaju jeste da njihovo pravo na uvjerenje bude poštovano i zaštićeno.⁸⁷ Manjini, a ni većini, ne bi smjele niti bi trebalo da smetaju prakse koje su drugačije od njihovih sve dok se njima priznaje i omogućava prakticiranje njihovog prava na vjeru ili uvjerenje, odnosno dok se ne diskriminiraju. Ovdje je upitno upravo to elementarno uvažavanje svih na priredbama koje uključuju Djeda Mraza. Podrazumijeva se da svi to žele, čime se onima koji to ne žele šalje poruka da tu i ne pripadaju, odnosno da su različitosti problematične. Jednako kako bosanskohercegovačke obrazovne ustanove u svojoj najboljoj tradiciji uvažavanja vjerskih različitosti kod drugih praznika (npr. Božića, Uskrsa, Vaskrsa, Bajrama...) pokazuju uvažavanje onih koji to ne obilježavaju, i ovdje je potrebno unijeti malo dodatnog senzibiliteta. U protivnom,

⁸⁶ Geoffrey Brahm Levey, "Symbolic recognition", *Australian Journal of Political Science*, 41:3, (septembar), str. 367.

⁸⁷ Aly u Geoffrey Brahm Levey, "Symbolic recognition", *Australian Journal of Political Science*, 41: 3 (septembar), str. 361.

roditelji koji Djeda Mraza ne koriste kao odgojni metod i koji *svojoj djeci kroz cijelu godinu ne pričaju o Djedu Mrazu i nagradi koju će dobiti od njega za ovo ili za ono*, kako navodi majka jednog djeteta, primorani su da pronalaze druga rješenja za svoju djecu u ustanovi koja je dužna da pruža *jednake uvjete i prilike za sve*. Ta rješenja za sada se uglavnom ovdje svode najčešće na pronalazak alternativne brige za svoje dijete u tim danima i nereagiranje. Roditelji uviđaju da njihovo pravo na uvjerenje ne nailazi na razumijevanje, i da će njihovo dijete u slučaju reagiranja roditelja biti stavljeno u nepovoljan položaj u odnosu na drugu djecu. Priznavanje različitosti nije samo ostavljanje mogućnosti roditelju da svoje dijete, u ovom slučaju, izuzme s priredbe. Priznavanje različitosti mora biti koncipirano tako da niti jednom djetetu, ni na koji način ne budu onemogućeni *jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem odgoju i obrazovanju bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi*. Neophodno je kod učiteljica i učitelja koji u saradnji s roditeljima donose odluke o završnoj zimskoj priredbi podići svijest o implikacijama koje određene opcije imaju.

Druga teza koju su koristili protivnici zabrane Djeda Mraza jeste da je on oduvijek bio simbol zajedništva, prijateljstva i jedinstva, a ne religije, te da zbog toga njegovo ukidanje razdiire zajednicu. Vidjeli smo ranije da je dilema oko vjerskog karaktera ovog lika prisutna i u svijetu. Na osnovu toga jasno je da Djed Mraz može biti simbol za više različitih koncepata istovremeno. Jednako je jasno da je Djed Mraz kakvog poznaje bosanskohercegovačko društvo dio socijalističkog naslijeđa, kako je u radu pokazano. Iz diskusija je vidljivo da on većini ljudi koji ga uvažavaju ne predstavlja religijski simbol. Ali, to je ipak prije svega vezano za privatni stav pojedinca. Za neke ljude Djed Mraz nije simbol religije i oni u njemu vide zajedništvo i prijateljstvo na osnovu značaja koji mu je ranije pridavan. I iz te perspektive, ostali roditelji imaju pravo da ga ne prihvataju jednostavno na osnovu toga što ga ne smatraju dijelom svoje (religijske) tradicije. S druge strane, oni roditelji koji smatraju da je povezanost Djeda Mraza s likom Svetog Nikole dovoljno velika da ga to čini dijelom kršćanske (religijske) tradicije različite od njihove i dalje imaju pravo da ga ne smatraju dijelom svoje. Postavlja se pitanje ko ovdje odlučuje o tome da li nešto za nekoga jeste ili nije prihvatljivo. Jednako kao što općenito diskriminaciju detektira osoba koja biva diskriminira, a ne posmatrač koji smatra da to jeste ili nije diskriminacija, i u ovom slučaju roditelji su ti koji odlučuju da li je Djed Mraz simbol suprotan njihovom uvjerenju. Na ovo se dalje vezuje komentar da ako u njemu ne vide svi zajedništvo i jedinstvo, onda to dovodi do stvaranja dodatnih podjela među, ionako već previše, podijeljenim stanovništvom. Međutim, *podjele i različitosti* prisutne u bosanskohercegovačkom društvu ne smiju se, kako se to ovdje sugerira, izjednačavati. Nepriznavanje tih različitosti, jednostavno se može nazvati diskriminacijom i ignoriranjem činjenice

da u društvu postoje ljudi koji možda ne žive identično kao mi.⁸⁸ Samo uvažavajući različitosti i potrebe drugih može se kreirati društvo koje *poštuje specifičnosti nacionalne, historijske, kulturne i vjerske tradicije naroda i nacionalnih manjina koji žive u Bosni i Hercegovini*. Kako navodi Alibašić, razlike u društvu postoje i one se ne mogu gurnuti pod tepih ili izbrisati. „Jedino prihvatanjem tih razlika i učenjem djece kako se nositi s njima možemo dobiti zdravo, pluralno društvo.“⁸⁹ „Djeci se mora omogućiti da i na ovakvim primjerima izgrade svoje međuvjerske kompetencije, a da u isto vrijeme očuvaju svoje partikularne identitete.“⁹⁰ Martha Nussbaum smatra da upravo ovakav pristup omogućava razvoj tri ključna principa na kojima se zasniva učenje i podučavanje u liberalnom obrazovanju a to su mogućnost kritičkog razmišljanja o sebi i svojoj tradiciji, razumijevanje načina na koje se zajedničke potrebe i ciljevi različito postižu u različitim okolnostima i sposobnost razmišljanja o tome kako je to biti u nečijoj drugoj koži.⁹¹ Navedeni strah od *razdiranja zajednice* vezan je za strah od zagušivanja zajedničkog bosanskohercegovačkog nacionalnog identiteta, međutim njegova izgradnja ne smije i ne treba neophodno ići nauštrb pojedinačnih različitih identiteta. “Zapravo, četiri desetljeća dug napor da se potisnu pojedinačni identiteti u Bosni i Hercegovini potpuno je propao. I propao je upravo zbog nemogućnosti ili odbijanja komunističkog režima da dozvoli da se i pojedinačni i krovni identiteti razvijaju istovremeno.”⁹² Zajedništvo, prijateljstvo i jedinstvo građana treba graditi tako što će svi zajedno pokušati osigurati jednake mogućnosti i prilike za sve. Prihvatiti jednaka prava i obaveze jednih prema drugima, a ne nametanjem ideje o tome da je onaj ko, u ovom slučaju, (ne) prihvata Djeda Mraza drugačiji i time manje dobar. Potrebno je pokušati staviti se u poziciju onog drugog i otvoriti mu prostor da, u interakciji s nama, poboljša i svoj i naš svijet. Potrebno je omogućiti stvaranje dijaloga zasnovanog na zajedničkim dogovorenim uslovima.

⁸⁸ Jednako kao što prema trenutnoj praksi sprovođenja nastave vjeronauke postoji opasnost od diskriminacije učenika koji ne pohađaju vjeronauku iako Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u članu 9. propisuje da će “škola unapređivati i štiti vjerske slobode, toleranciju i kulturu dijaloga. Imajući u vidu raznolikost vjerovanja u BiH, učenici će pohađati nastavu iz vjerskog obrazovanja (vjeronauke) samo ako je to u skladu s njihovim uvjerenjima ili uvjerenjima njihovih roditelja. Škola ne može poduzimati bilo kakve mjere i aktivnosti kojima bi se ograničavala sloboda izražavanja sopstvenih i upoznavanja drugih i drugačijih vjerskih uvjerenja. Učenici koji ne žele pohađati vjeronauku ni na koji način neće biti dovedeni u nepovoljan položaj u odnosu na druge učenike.”

⁸⁹ Ahmet Alibašić, “Vjersko obrazovanje u javnim školama u Bosni i Hercegovini: Ka modelu koji podržava suživot i uzajamno razumijevanje”, Sarajevo, Fond otvoreno društvo BiH, 2009, str. 14, http://www.soros.org.ba/images_vijesti/stipendisti_2009/bos_ahmet_alibasac_full.pdf, pristupljeno 15.1.2010.

⁹⁰ Alibašić, „Vjersko obrazovanje...“, str. 4.

⁹¹ Nussbaum u Tricia Seifert, “Christian Privilege - Managing the Tensions of Spiritual Plurality”, *About Campus*, (maj/juni 2007), str. 15.

⁹² Alibašić, „Vjersko obrazovanje...“, str. 10.

Treća teza jeste da je borba za Djeda Mraza ustvari borba za sekularni karakter države. Osnovna karakteristika sekularne države upravo je svjetonazorska neutralnost koja se najčešće postiže odsustvom direktnog utjecaja bilo koje pojedinačne religije ili svjetonazora na državu i njene institucije. To ostavlja prostor za kritiku ovakve odluke ako se ona posmatra kao (jedno)religijski inspirirana. Ipak, iz ove debate mogla se naslutiti i (pogrešna) poruka da sekularno društvo kao takvo ne trpi javni vjerski pluralizam svojih građana i građanki, pretpostavljajući da je sekularno društvo ono društvo u kome je religija isključivo privatna stvar. Kako navodi Appleby, teorija sekularizacije predviđala je da će posljedica modernosti biti institucionalna razdvojenost vjerske i sekularne sfere društva i da će rezultat toga biti ne samo privatizacija religije već njeno marginaliziranje i smanjenje značaja. Ipak, ta teorija predmet je ozbiljnih napada, između ostalog, i zbog neočekivane sve veće prisutnosti religije.⁹³ Doslovno, milijarde ljudi organiziraju svoju svakodnevnicu u skladu sa svojim uvjerenjima. Od odijevanja, ishrane, međunarodnih odnosa, ponašanja itd. U skorije vrijeme istraživanja o odnosima između sekularnog i religijskog smatraju povezanost između ovih sfera umnogome intimnijom nego je to ranije bio slučaj. One se preklapaju i uzajamno nadopunjuju, stvarajući tako postsekularno društvo u kome oni građani sekularnih društava koji nisu vjernici moraju prihvatiti svoje sugrađane vjernike kao jednake učesnike u javnoj sferi.⁹⁴

4. Zaključak

Kao studija slučaja za analizu prakse praznovanja u javnim obrazovnim institucijama poslužila je novogodišnja priredba i prisustvo Djeda Mraza. Međutim, naše društvo općenito treba znati kako ispravno postupiti u ovakvim i sličnim slučajevima, koji će se vjerovatno javljati u budućnosti. Iskustva sa Zapada ukazuju na to da predmet kontroverze mogu biti i praznici poput Valentinova ili Haloweena,⁹⁵ a i kod nas se sve više javljaju takve debate.⁹⁶ Kao osnovna polazišna tačka može nam poslužiti pravo roditelja da svoju djecu odgajaju prema svojim uvjerenjima, koje je garantirano i domaćim i međunarodnim pravnim dokumentima. Uvjerenja treba posmatrati u širem kontekstu svjetonazora koje roditelji smatraju naj-

⁹³ R. Scott Appleby, *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation* (Oxford, Rowman & Littlefield, 1999), str. 3.

⁹⁴ Habermass u Gerald J. Russello, "The Fall of Secularism", http://insidecatholic.com/Joomla/index.php?option=com_content&task=view&id=4468&Itemid=48, pristupljeno 16.1.2010.

⁹⁵ Michael Imber, "Should Kris Kringle be Expelled from School? The Santa Dilemma", *American School Board Journal*(decembar 2003), str. 16.

⁹⁶ „Hoće li bosanski muslimani i ove godine obilježiti spomendan na katoličkog sveca Valentinu?“, *Preporod* (1.2.2010), str. 12.

ispravnijim za sebe i svoju djecu, što ne mora neminovno označavati isključivo tradicionalno religijsko vjerovanje ili religijsko vjerovanje uopće. Neophodno je izgraditi pristup koji nije zasnovan na privilegiranju i odnosima moći među različitim grupama u društvu, nego na razumijevanju različitosti među ljudima uz promoviranje univerzalnih vrijednosti i načela. Treba omogućiti i većini da bude ispoštovana njena tradicija ali i manjini da se uvažava njen izbor. Roditelji djece i djeca čiji izbori nisu identični izborima većine ne smiju biti ni u kom slučaju stavljeni u takvu poziciju koja će im sugerirati da su manje vrijedni ili da se njihov stav ne uzima za ozbiljno. Potrebno je iznaći zamjenska rješenja koja će svoj djeci pružati jednake uvjete i prilike. Djeca u Bosni i Hercegovini svoje partikularne identitete mogu izgraditi na zdravim temeljima samo u interakciji s drugom djecom čiji identiteti uključuju segmente koji su drugačiji od njihovih. Ako bismo se pravili da razlike u uvjerenjima kod ljudi ne postoje, svojoj djeci bismo, jednostavno rečeno, servirali laž. Uvažavanje razlika osnovni je segment svakog dobrog odgoja. Krovni nacionalni bosanskohercegovački identitet u ovakvom pristupu stvarima zasigurno neće trpjeti, štaviše ovo može samo doprinijeti njegovom zdravijem razvoju.

Sve interesne strane uključene u obrazovno-odgojni proces moraju dati svoj doprinos u usvajanju najboljih politika i praksi u odnosu na obilježavanje praznika i praznovanje u javnim obrazovnim institucijama. Tri su principa koja bi trebalo da budu vodilje svim akterima u obrazovnom procesu kada pristupaju ovom osjetljivom pitanju vjere i uvjerenja roditelja i njihove djece. Prvi princip je da svi članovi bilo koje zajednice zaslužuju dostojanstven tretman i da na osnovu ljudskog dostojanstva darovanog svakoj osobi, svaka osoba, odnosno, u ovom slučaju, svako dijete, zaslužuju poštovanje. Drugi i treći princip kažu da odluka o tome da budemo dijelom neke zajednice pripada samo nama (i našim roditeljima) i da ona ni u kom slučaju, niti najmanje, ne smije biti donesena pod utjecajem drugih ili radi njih.⁹⁷

⁹⁷ Tricia Seifert, "Christian Privilege - Managing the Tensions of Spiritual Plurality", *About Campus* (maj/juni 2007), str. 15.

Dodatak

Preporuke⁹⁸

Preporuke obrazovnim vlastima

- Uspostaviti interdisciplinarnu radnu grupu ili komisiju sastavljenu od nastavnika, roditelja, religijskih stručnjaka i predstavnika vlasti koja će ponuditi preporuke koje uključuju senzibilitet prema različitim uvjerenjima među djecom (npr. Odbor za jednake prilike za svu djecu ili sl.).
- Inicirati usvajanje politika u javnom obrazovnom sistemu koje će promovirati poštivanje različitih partikularnih identiteta djece kod obilježavanja različitih praznika.
- Posegnuti za iskustvima drugih zemalja koje su slična pitanja riješile na efikasan način (npr. Australija).

Preporuke obrazovnim institucijama

- Organizirati proslave na način da im mogu prisustvovati sva djeca a da njihova uvjerenja i uvjerenja njihovih roditelja ne budu ignorirana ili povrijeđena.
- Pokrenuti otvorene razgovore s roditeljima i dati im priliku da se izjasne u vezi sa svojim uvjerenjima i obilježavanjima određenih praznika i praksi koje ih slijede.
- Uputiti roditelje u njihova prava u odnosu na poštivanje njihovog opredjeljenja.
- Osmisliti i koristiti upitnike o praznicima i prazničnim praksama koje bi roditelji popunjavali pri upisu djece, čime bi se izbjeglo podrazumijevanje o tome ko šta slavi.
- Najmanje što se može uraditi jeste obezbijediti alternativna rješenja za onu djecu čiji roditelji ukazuju na neusklađenost određene prakse s njihovim uvjerenjima. Omogućiti roditeljima da ne moraju uzimati slobodan dan na poslu ili pronalaziti neku drugu brigu za dijete u tim danima, nego ispoštovati obavezu da sva djeca imaju jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem odgoju i obrazovanju bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi.
- Neophodno je jasno odvojiti Božiće, Bajrame i druge vjerske blagdane od Nove godine kao državnog i međunarodnog praznika tako što obilježavanje Nove godine neće imati specifična vjerska obilježja oko kojih

⁹⁸ Ovaj rad pisan je s namjerom da se osvijetle dileme koje postoje u vezi s obilježavanjem praznika u javnim ustanovama, stoga sadrži značajne elemente *policy* studije kao i preporuke koje iz nje proizlaze.

se svi roditelji ne slažu, te s pripremama početi nakon 25. decembra i završiti obilježavanje prije 6. januara.

- Vjerski praznici mogu se obilježavati u javnim prostorima uzimajući u obzir osjećanja onih koji ih ne slave kao svoje. Potrebno je pripremati prigodne programe u dogovoru s roditeljima i poznavateljima materije.

Preporuke vjerskim zajednicama

- Zvaničnim saopćenjem javnosti i nadležnim obrazovnim institucijama jasno dati do znanja koje praznike zajednica obilježava te koji praznici ili prakse nisu dijelom vjerovanja te zajednice i nisu se tradicionalno ustalili u njenoj praksi.
- Biti otvoreni za saradnju i mogućnost nuđenja svoje potpore i pomoći kako nadležnim ministarstvima, tako i nastavnicima i prosvjetnim radnicima općenito.
- Uputiti roditelje u njihova prava u odnosu na poštivanje njihovog opredjeljenja.
- Pomoći roditeljima tako što će im se ponuditi razumljiva objašnjenja i sugestije koji će im omogućiti da njihov identitet bude ispoštovan.

Preporuke roditeljima

- Jasno iznijeti svoja uvjerenja i nastavnom osoblju, i ako je to potrebno, upravi obrazovne institucije i tražiti da se ona poštuju, ali ne nauštrb uvjerenja drugih.
- Angažirati se zajedno s ostalim roditeljima drugačijih uvjerenja i nastavnim osobljem na pokušajima rješenja nedoumica koje se mogu javiti u ovakvim situacijama i iznalasku metoda koje će biti prihvatljive za sve.
- Ukoliko postoji nezadovoljstvo nekim aspektom praznične politike u javnim institucijama iskazati svoje neslaganje i nezadovoljstvo udruživanjem i reagiranjem.

Preporuke nastavnom osoblju

- Ne podrazumijevati da je u skladu s uvjerenjima roditelja i djece „ovo ili ono“. Otvoreno razgovarati s roditeljima i pitati ih o tome.
- Imati na umu da sve porodice ne obilježavaju sve praznike, prakse, čak ni običaje, i pažljivo djeci prezentirati teme koje uključuju ovakva pitanja. Ne preporučivati djeci nešto što nije prisutno u njihovom kućnom odgoju (npr. A šta je tebi donio Djed Mraz?) jer to djeci može slati poruku da su njihov identitet i odgoj manje vrijedni od onih ostale djece.

“Cold war“ over Santa Claus: Culture and Policy of Holiday Celebrations in
Public Educational Institutions in Bosnia and Herzegovina
Đermana Šeta

Abstract

This paper analyses possibilities for culture and policy of holiday celebration in public educational institutions in Bosnia and Herzegovina, which would not erase individual identities' of children and would allow for respect and acceptance of diversities. In recent years the presence of “Djed Mraz” (“Santa Claus”) at children’s celebrations in day care centers and schools in Bosnia and Herzegovina has provoked heated discussion mostly related to the religious, secular, atheist or some other symbolism of this character. The case study analyses New Year’s celebration in public daycare institutions “Djeca Sarajeva” (“Children of Sarajevo”). The paper will present the historical development of the character and will offer a case study in order to highlight the main points of dispute and offer potential recommendations and solutions. The underlying idea behind the analysis is that all stakeholders in the educational process need to seriously approach this sensitive issue of religion and beliefs of parents and their children, and at the same time cherish the common national, Bosnian and Herzegovinian identity of their citizens and their individual, particular religious and cultural identities as well.

Key words: Djed Mraz (“Santa Claus”), “Djeca Sarajeva” (“Children of Sarajevo”), public educational institutions, common and particular identities

Kvalitet integriranosti Islamske vjeronauke u školski odgojni kontekst

Izet Pehlić i Emina Grabus¹

Sažetak

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi kvalitet integriranosti vjeronauke u školski odgojni kontekst; da se dijagnosticiraju načini i putevi kvalitetnije integriranosti islamske vjeronauke u školski odgojni kontekst, te da se predlože mjere i koraci za veću integriranost vjeronauke u osnovnoškolski odgojno-obrazovni proces.

U istraživanju su korišteni metod teorijske analize i deskriptivno-analički *survey* metod. Od tehnika je korišteno anketiranje u ispitivanju stavova nastavnika vjeronauke i nastavnika ostalih predmeta uz primjenu anketnog upitnika. Od instrumenata korišten je Upitnik kvaliteta integriranosti predmetnog u integralni školski kurikulum, izrađen za potrebe ovog istraživanja. Uzorak u istraživanju činili su 104 nastavnika vjeronauke i 100 nastavnika drugih nastavnih predmeta u Zeničko-dobojskom kantonu. Rezultati istraživanja pokazali su da postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika vjeronauke i nastavnika ostalih predmeta: nastavnici vjeronauke u većoj mjeri nego nastavnici drugih predmeta vode računa o skrivenom kurikulumu kao pokazatelju stvarne integriranosti, ističu doprinos njihovog predmeta razvoju integriranog školskog kurikulumu, ističu značaj okvira za izradu predmetnog kurikulumu kao osnove za integriranje u školski kurikulum, ostvaruju veću međupredmetnu korelaciju sa svim školskim sastavnicama, poklanjaju pažnju timskom radu i inkluziji u funkciji razvoja integriranog kurikulumu, ocjenjivanje posmatraju kao segment evaluacije koji doprinosi integriranosti vjeronaučnog kurikulumu u školski kurikulum, ističu doprinos vjeronaučnog kurikulumu razvoju učenikove ličnosti, te da vjeronaučni udžbenik više doprinosi integraciji vjeronaučnog kurikulumu u odnosu na ostale udžbenike i predmetne kurikulume na temelju kojih su nastali. Konačno, vjeronaučni kurikulum je u velikoj mjeri integriran u osnovnoškolski kurikulum, te doprinosi integriranom školskom kurikulumu u većoj mjeri od ostalih predmetnih kurikulumu.

Gljučne riječi: integriranost, kurikulum, kurikulumski pristup planiranju, osnovnoškolski kurikulum, vjeronaučni kurikulum

¹ Izet Pehlić je docent za odgojne znanosti, Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici, izet.pehlic@gmail.com. Emina Grabus je magistrica religijske edukacije, OŠ „Mak Dizdar“ u Zenici, emina.grabus@gmail.com. Rad je rezultat istraživačkog projekta koji je, kao prvoplansirani, finansirao Centar za napredne studije Sarajevo.

UVOD

Kvalitet integriranosti islamske vjeronauke u školski odgojni kontekst istraživan je kroz kvalitet integriranosti osnovnoškolskog vjeronaučnog kurikulumuma u školski kurikulum.

Osnovnoškolski kurikulum je sve više isprepleten s onim što se danas podrazumijeva pod sintagmom „dobra škola“, ili bolje rečeno, jedno bez drugog ne ide jer razvojni kurikulum škole istovremeno podrazumijeva dobru (uspješnu, kvalitetnu) školu kao svoj globalni cilj.² U definiranju školskog kurikulumuma i kurikulumuma nastave je vidna razlika, jer školski kurikulum je znatno širi pojam od nastavnog kurikulumuma, te uključuje u svoje značenje i sam nastavni kurikulum (do sada uglavnom poznatog kao nastavni plan i program).

Pod pojmom školskog kurikulumuma podrazumijevamo sve sadržaje, procese, aktivnosti koji su usmjereni na ostvarivanje ciljeva i zadataka obrazovanja kako bi promovirali intelektualni, osobni, društveni i fizički razvoj učenika. On obuhvata osim službenih programa nastave i neformalne programe, te obilježja koja kreiraju školski imidž, kao što su kvalitetni odnosi, briga o jednakosti suprotnosti, o vrednovanju primjera koji postavljaju kriterij škole i načine na koji je ta škola organizirana i vođena.³

Školski kurikulum se odnosi na ukupnu aktivnost škole projektiranu školskim kurikulumom. Savremena škola je najviše izmijenila svoj identitet šireći svoju pedagošku djelatnost izvan škole. Razvijeni školski kurikulum obuhvata ishodište sadržaja i ciljeva, školski život, kulturu škole, djelotvornost škole, nastavu, školski menadžment, osobnost učitelja/nastavnika i njihov osobni razvoj, ciljeve i strategije razvoja kvalitete, težišne tačke, vremenske standarde, oblike zajedničkog rada, kurikulum za roditelje, radno okruženje, rad u školskoj zajednici, kurikulum zbrinjavanja i instrumente evaluacije.⁴

Vjeronaučni kurikulum

Uvođenjem reforme u obrazovanju u Bosni i Hercegovini, Vjersko-prosvjetna služba Islamske zajednice opredijelila se za kurikulumski pristup planiranja i realizacije odgojno-obrazovnog procesa nastave Islamske vjeronauke. Ovim opredjeljenjem nastavi Islamske vjeronauke obezbijedilo se mjesto u školskom kurikulumu kao predmetu s mogućnošću potpunog integriranja u sve pore školskog sistema.

Kada je riječ o teorijsko-metodološkom pristupu, onda je važno reći da se zalagalo za humanistički pristup koji je orijentiran na učenika i koncept otvorene nastave koji omogućuje kreativan pristup nastavi od strane vjeroučitelja, ali i

² V. Previšić, *Kurikulum* (Zagreb: Školska knjiga, 2007).

³ A. Ross, *Curriculum Construction and Critique* (London and New York: Falmer Press, 2000).

⁴ Previšić, *Kurikulum*, 2007.

učenika i njihovih roditelja. Tako, značaj izučavanja vjeronauke u ovom uzrastu polazi od islamske premise da se

svako dijete rađa u čistoj prirodi s kojom je islam u znaku jednakosti kao što je u znaku jednakosti s prirodnim ljepotama koje nas okružuju i govore o ljepoti i dobroti Onoga koji sve to daje. U tom smislu krajnji odgojni, obrazovni i funkcionalni cilj ovog predmeta jeste sačuvati čistu čovjekovu prirodu kroz faze njegovog sazrijevanja i odgajati u njemu one vrline kojima se čuvaju i podupiru red i zakon, dobrota, ljubav, solidarnost i pozitivne aktivnosti u ime Božije i za Njegovu ljubav, a na korist njegovu i svih ljudi. U okviru predmeta, učenici razmišljaju, istražuju i postavljaju pitanja o svemu i svačemu (svijetu, životu, prirodi i Bogu) i uče da je život vrijednost i Božiji dar. Također, uče da ih povezivanje s Bogom, poštivanje Njegovih pravila vodi sretnom i sigurnom životu. Nastavni predmet vjeronauke fundamentalno doprinosi izgrađivanju moralno-etičkih vrijednosti u životu mladih.”⁵

Po ovoj koncepciji odgojno-obrazovni proces treba se baviti ljudima, a ne predmetom. Smisao vjeronaučne nastave ne može biti realizacija programa, nego razvoj individualnih potencijala svakog učenika. Nije smisao vjeronaučne nastave da učenike provede kroz lavirint kurikuluma i na kraju provjeri ko je uspio, a ko zalutao u neprohodnim hodnicima. Smisao vjeronaučne nastave je olakšavanje integracije mladih u društvo, kroz socijalno odgojno usvajanje sistema vrijednosti, te dostignuća nauke, umjetnosti i tehnologije, ali i otkrivanje vlastitih mogućnosti, razvoj samopouzdanja i spremnosti da se uhvate u koštac s izazovima života u društvu koje se mijenja na temeljima Objave i Tradicije.

Redizajnirani kurikulumi vjeronauke nastali su kao odgovor na zahtjeve devetogodišnjeg obrazovanja, kao i na preporuke na osnovu revizije koju su provela entitetska ministarstva obrazovanja u periodu 2001-2003. godine. Vjeronaučni kurikulum sebi postavlja početni cilj kreiranja kvalitetne pretpostavke za dugotrajan, vođeni rast učenika u vjeri, odnosno kontinuitet. U zadatke Vjeronauke uvršteno je građenje afektivnog odnosa prema vjeri i islamskoj vjeronauci. Metode poučavanja preporučene novim kurikulumom utemeljene su na promoviranju i poštivanju slobode izražavanja mišljenja i vjeroispovijesti, potom slobode izražavanja slaganja i neslaganja, na pravu drugih da žive u miru i sigurnosti ispoljavajući svoju vjeru i svjetonazor.

Sadržaji kurikuluma vjeronauke su uključili nove koncepte i teme, kao što su: ljudski razvoj, ljudska prava, prava žena, dijalog unutar civilizacije, sloboda izražavanja, sloboda mišljenja, razvijanje socijalno-emocionalnih kompetencija itd.

Vjeronaučni kurikulum koji je odgovorio na sve postavljene zahtjeve sastoji se iz: pedagoško-psihološkog profila uzrasta kojem je namijenjen; ciljeva Vjeronauke namijenjene za taj uzrast; zadataka Vjeronauke; nastavnih oblasti; programske strukture predmetnih sadržaja; didaktičkih naznaka; evaluacijskih parametara; tema za projektnu nastavu; smjernica za interdisciplinarno poučavanje; ishoda uče-

⁵ NPP Vjeronauke za prvi razred.

nja postavljenih prema Bloomovoj taksonomiji znanja; prijedloga za vannastavne aktivnosti; te preporučene literature.

Ovako urađen kurikulum Vjeronauci je omogućio ravnopravno mjesto u savremenom školskom kurikulumu, jer ima osnovne karakteristike modernog kurikuluma: individualizam – svaki je čovjek svijet, nepristrasnost i transdisciplinarnost. Velika je odgovornost vjeroučitelja u njegovoj daljoj realizaciji i implementaciji, što otvorenost vjeronaučnog kurikuluma obezbjeđuje.

Integrirani kurikulum

Integrirani kurikulum se zasniva na ljudskim karakteristikama učenika i međuovisnosti s njegovom prirodnom stvarnošću. Umjesto da dijeli spoznajni svijet na nastavne predmete, integrirani kurikulum uranja učenike u obogaćeno okruženje i odražava kompleksnost života omogućujući cjelovit kontekst za učenje i razvijajući sposobnost povezivanja u rješavanju problema.⁶

Integrirani odgoj i obrazovanje nije novina, o čemu svjedoče veliki umovi proizišli iz integriranog odgoja i obrazovanja koji su ostavili trajan trag u ljudskoj historiji (Ibn Sina, Farabi, Ibn Rušd u islamskoj tradiciji ili Leonardo da Vinchi u judeo-kršćanskoj tradiciji), koji su integrirano znanje pretočili u umjetnost.

Naučnom studijom „Osam godina studija“, već 1918. Kilpatrick je razvijala odgojno-obrazovni proces prema interesima studenata, a ne po disciplinarnim oblastima ili predmetima. Iako je ova studija dokumentovala prednosti integriranog odgoja i obrazovanja, ona je ostavila malo traga na tradicionalnu strukturu obrazovanja u odvojenim akademskim disciplinama.⁷

Novija istraživanja pokazuju mudrost integriranog poučavanja ističući da je najsigurnije pohranjeno i da je najlakše posegnuti za onim znanjem koje je spojeno u mrežu značenja, odnosno koje je percipirano iz različitih spoznajnih uglova. Jane Rolan Martin⁸ tvrdi da integrirani odgoj i obrazovanje omogućuju predmetni kurikulumi kroz iskustva različitih rasa, spolova i klasa čime se kreiraju značajne spoznaje za svako dijete.

Određenjem pojma i karakterizacijom integracije nastavnih sadržaja s različitih stajališta bavili su se mnogi autori, ali još uvijek nema jedinstvenog tumačenja interdisciplinarnog učenja i poučavanja o čemu svjedoče različiti korišteni nazivi poput: interdisciplinarna nastava, integrirana nastava, integrirani kurikulum, tematska nastava, sinergistička nastava.⁹ Kao što ne postoji jedinstveni naziv za interdisciplinarno pouča-

⁶ S. Kovalik i K. Olsen, *The Model. Integrated Thematic Instruction* (Kent, Washington: Books for Educators, Covington Square, 1994)

⁷ Daniel L. Kain, “Cabbages and kings: Research directions in integrated/interdisciplinary curriculum”, *Journal of Educational Thought*, 27: 3 (1993), 312-331.

⁸ Jane Roland Martin, “A Philosophy of Education for the Year 2000” *Phi Delta Kappan*, 76: 5 (January 1995), 355-59.

⁹ Julie T. Klein, “A Platform for a Shared Discourse of Interdisciplinary Education”, *Journal of Social Science Education*, 5: 4 (2006), 10-18.

vanje, tako se i pojam interdisciplinarnan koristi u različitim edukativnim kontekstima i to kao koncept, metodologija, proces ili filozofija.¹⁰

U pedagoškom smislu, pod pojmom interdisciplinarno/integrirano poučavanje misli se na proces izgradnje znanja u kojem se problem analizira primjenjujući različite disciplinarnе pristupe što u konačnici omogućuje interdisciplinarno razumijevanje, integriranje znanja i razmišljanja.¹¹ U interdisciplinarnom poučavanju, aktivnosti se planiraju iz perspektive učenika jer "interdisciplinarni pristup učenju najbolje odgovara učenju u stvarnom životu koje integrira i povezuje različita područja razvoja te daje novu kvalitetu učenju".¹²

Pri interdisciplinarnoj obradi određene teme, problema ili procesa svjesno se primjenjuju sadržaji, načela, vrijednosti i jezik dva ili više nastavnih predmeta.¹³ Nivo integracije nastavnih sadržaja ovisi o specifičnostima sadržaja, planiranim ishodima i uzrastu učenika, a ovisno o planiranom može se provoditi od jednostavnijih do složenijih oblika.¹⁴ Najjednostavniji oblik integracije nastavnih sadržaja je model povezivanja koji se temelji na jednostranom umrežavanju sadržaja, vještina i koncepata jednog nastavnog predmeta s drugim. U nastavnoj praksi izvodi ga jedan učitelj koji samostalno bira, raspoređuje i planira međupredmetne veze i to kada uvodi novi pojam ili kada sadržajem drugog predmeta želi dopuniti poučavano. Složeniji je model zajedništva kojim dvoje ili više učitelja integriraju slične teme, vještine i koncepte određenih predmeta tako da jedan utvrdi predznanje i započne obradu, a nakon toga slijedi integracija nastavnih sadržaja (u našoj praksi poznato kao multimedijalni sati). Najsloženiji oblik, model partnerstva, ravnopravno i istovremeno uključuje dva ili više predmeta, a učitelji poučavaju zajedno u istoj učionici. Ovaj model karakterizira timski saradnički rad učitelja u kojem oni zajedno traže temu, utvrđuju interdisciplinarnе veze, planiraju tok rada i zajedno realiziraju nastavu.

Uprkos različitosti modela koji naglašavaju integriranost sastavnica kurikuluma, većina autora se slaže da se integriranost predmetnih kurikuluma postiže ukoliko:

- predmetni kurikulum nije doslovno, unaprijed definiran plan, već daje mogućnost nastavniku i učenicima da ga kreiraju i razvijaju;
- aktivnosti u procesu poučavanja integriraju različita područja znanja;
- se naglašava timski rad u radu sa učenicima;
- preporučuje međusobno druženje učenika različite dobi i sposobnosti • inkluzija;
- je okruženje za učenje podsticajno, konkretno i zanimljivo;

¹⁰ H. H. Jacobs, *Interdisciplinary Curriculum: Design and Implementation* (Alexandria, VA: ASCD, 1989)

¹¹ Klein, "A Platform for a Shared Discourse of Interdisciplinary Education", pp. 10-18.

¹² V. Buljubašić-Kuzmanović, „Studentska prosudba učinkovitosti integrativnog učenja”, *Odgojne znanosti*, 9: 2 (2007), str. 148.

¹³ Jacobs, *Interdisciplinary Curriculum*.

¹⁴ T. Cone, P. H. Werner i S. L. Cine, „Models for interdisciplinary teaching in physical education”, <http://www.humkinetics.com/excerpts?ccs=441&cs=4239>, pristupljeno 25.12.2012.

- je vrijeme fleksibilno raspoređeno;
- se naglašava važnost kolaborativnih odnosa učitelja/nastavnika i djece, učitelja/nastavnika međusobno, te učitelja/nastavnika i stručnog tima škole;
- se ne insistira na povezivanju svih aktivnosti u određenom vremenu s nekom temom, već s aktivnostima koje za učenike imaju svrhu, bez vađenja iz konteksta.

METOD

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja jeste utvrđivanje kvaliteta integriranosti vjeronauke u školski odgojni kontekst. Ovim istraživanjem želimo utvrditi:

- teoretsku opravdanost i mogućnosti integriranja islamske vjeronauke u školski odgojni kontekst uvidom u pedagošku dokumentaciju (odobrene planove i programe od strane resornog ministarstva, GPP škole, operativne programe)
- anketiranjem nastavnika vjeronauke i nastavnika ostalih osnovnoškolskih predmeta ustanoviti stvarni kvalitet integriranosti islamske vjeronauke u školski odgojni kontekst.

Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi kvalitet integriranosti vjeronauke u školski odgojni kontekst, prepoznati načine i puteve koji će omogućiti veći kvalitet integriranosti islamske vjeronauke u školski odgojni kontekst, te predložiti mjere i korake za veću integriranost vjeronauke u osnovnoškolski odgojno-obrazovni proces.

Zadaci istraživanja

Ovako formulirani cilj operacionaliziran je na sljedeće istraživačke zadatke:

- Na temelju uvida u relevantne teološke i pedagoške izvore, koji se bave proučavanjem kurikuluma, obrazložiti opravdanost potrebe integracije predmetnih kurikuluma, a samim tim i vjeronaučnog kurikuluma, u integralnom osnovnoškolskom kurikulumu.
- Izanalizirati zvanični osnovnoškolski nastavni plan i program u Federaciji i nastavni plan i program osnovnoškolske islamske vjeronauke, te ustanoviti postojanje pretpostavki za njihovu integriranost.
- Na osnovu stavova nastavnika vjeronauke i nastavnika drugih osnovnoškolskih predmeta ustanoviti nivo integriranosti vjeronauke i drugih osnovnoškolskih predmeta u osnovnoškolski kurikulum, te ispitati da li postoji razlika u nivou njihove integriranosti.

- Predložiti mjere i korake za postizanje veće integriranosti vjeronaučnog kurikulumu u osnovnoškolski kurikulum.

Glavna hipoteza

Pretpostavljamo da će teorijski uvidi potvrditi opravdanost potrebe integriranja, a rezultati empirijskog istraživanja jasnije predstaviti mogućnosti i nivo integriranosti vjeronaučnog kurikulumu u osnovnoškolski kurikulum. Iz istraživačkih rezultata će se dijagnosticirati načini i putevi koji će omogućiti veću integriranost vjeronaučnog kurikulumu u osnovnoškolski kurikulum, te će se moći predložiti mjere i koraci za veću integriranost vjeronauke u osnovnoškolski odgojno-obrazovni proces.

Podhipoteze

Postoji teorijska osnova za kvalitetnu integriranosti islamske vjeronauke u školski odgojni kontekst:

- Pretpostavljamo da će teorijski uvidi pokazati opravdanost potrebe integracije predmetnih kurikulumu, a samim tim i vjeronaučnog kurikulumu, u integralni osnovnoškolski kurikulum.
- Pretpostavljamo da će rezultati analize zvaničnog osnovnoškolskog nastavnog plana i programa u Federaciji i nastavnog plana i programa osnovnoškolske islamske vjeronauke ustanoviti postojanje pretpostavki za njihovu integriranost.
- Pretpostavljamo da će rezultati istraživanja stavova nastavnika vjeronauke i nastavnika drugih osnovnoškolskih predmeta ponuditi jasnu deskripciju nivoa integriranosti vjeronauke i drugih osnovnoškolskih predmeta u osnovnoškolski kurikulum, te potvrditi da ne postoji razlika u nivou njihove integriranosti.
- Pretpostavljamo da će na osnovu ukupnih istraživačkih rezultata biti moguće izraditi algoritam mjera i koraka za postizanje veće integriranosti vjeronaučnog kurikulumu u osnovnoškolski kurikulum.

Istraživačke metode

U istraživanju planirano je korištenje triangulacije istraživačkih paradigmi. Iz ugla kvalitativne paradigme u najvećoj mjeri koristit će se hermeneutički pristup metodi analize sadržaja u teorijskom dijelu i analizi interpretacije nekih istraživačkih rezultata u empirijskom dijelu rada.

S druge strane, kvantitativnu paradigmu, kroz primjenu Servey metoda, koristit ćemo u analizi i interpretaciji empirijskih istraživačkih rezultata dobivenih uvidom u vjeronaučne i osnovnoškolske kurikulume i rezultata dobivenih ispitivanjem stavova nastavnika vjeronauke i nastavnika drugih osnovnoškolskih predmeta.

Istraživačke tehnike i statistički postupci

Istraživačka tehnika koju ćemo primjenjivati u ovom radu je anketiranje. Bit će provedeno među nastavniciima islamske vjeronauke i ostalim predmetnim nastavnicima. Budući da se u empirijskom dijelu radi o kvantitativnoj istraživačkoj paradigmi korišten je T-test je u funkciji testiranja razlika između aritmetičkih sredina stavova između dvije strukture uzorka: nastavnika Vjeronauke i nastavnika drugih predmeta.

Istraživački instrument

Od istraživačkih instrumenata korišten je anketni upitnik za nastavnike koji je izrađen za potrebe ovog istraživanja. Naslovili smo ga kao Upitnik kvaliteta integriranosti predmetnog u integralni školski kurikulum.

Anketnim upitnikom se istražuje kvalitet integriranosti određenog predmeta, u našem slučaju vjeronauke i drugih osnovnoškolskih predmeta, u integralni osnovnoškolski kurikulum. Sastavljen je od devet subskala: Odgojni socijalni kontekst, Skriveni kurikulum kao pokazatelj stvarne integriranosti, Doprinos nastavnih predmeta razvoju integriranog školskog kurikulumuma, Okviri za izradu predmetnog kurikulum kao osnova za za integriranje u školski kurikulum, Među-predmetna korelacija u funkciji implementacije integriranog kurikulumuma, Timski rad i inkluzija u funkciji razvoja integriranog kurikulumuma, Doprinos udžbenika integraciji kurikulumuma, Ocjenjivanje u funkciji razvijanja izvrsnosti kao segment evaluacije implementiranosti kurikulumuma i Doprinos predmetnog kurikulumuma cjelovitom razvoju učenikove ličnosti.

Istraživački upitnik nastao je iz teorijskih osnova integriranosti predmetnog u integralni osnovnoškolski kurikulum. Naslanja se na implementaciju ISSA pedagoških standarda u nastavnom procesu.

Anketni upitni sastoji se iz tri dijela. Prvi dio sastoji se od pitanja o spolu, godinama staža, nastavnom predmetu, školi, edukaciji o kurikulumskom pristupu planiranju i završenom školovanju. U drugom dijelu su zastupljeni ajtemi zatvorenog tipa na koje će ispitanici odgovarati zakruživanjem na skali likertovog tipa: uvijek, često, ponekad i nikada. Ovim dijelom ankete želimo saznati stavove i mišljenja nastavnika o odnosu integriranosti vjeronaučnog kurikulumuma i ostalih predmeta u osnovnoškolski kurikulum. U trećem dijelu postavljena su tri pitanja otvorenog tipa koja su u upitnik stavljena s ciljem da se dobije jasnija slika o stavovima nastavnika o mogućnostima integracije predmetnog u integralni školski kurikulum.

Provjerili smo pouzdanost istraživačkog upitnika i na našem uzorku Alfa koeficijent unutarnje konzistencije iznosi $\alpha=.956$. Istraživački instrument pokazao se pouzdanim za izvođenje naučnoistraživačkih zaključaka o izabranom istraživačkom problemu.

Istraživački uzorak

Uzorak u istraživanju činili su: 104 nastavnika vjeronauke i 100 nastavnika drugih nastavnih predmeta u Zeničko-dobojskom kantonu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultate istraživanja strukturirali smo po istraživačkim zadacima. U ovom dijelu istraživački rezultati su podvrgnuti analizi i interpretaciji, te predstavljeni grafički.

Ovdje navodimo rezultate koji su dobijeni pitanjima otvorenog tipa, a koji pojašnjavaju iskustvo ispitanika u implementaciji integracije školskog kurikuluma. Slijedi analiza i interpretacija istraživačkih nalaza.

S ciljem utvrđivanja učestalosti interdisciplinarnog povezivanja Vjeronauke sa sadržajima drugih nastavnih predmeta i iskustva vjeroučitelja i ostalih nastavnika u kreiranju integriranog školskog kurikuluma postavili smo vjeroučiteljima i nastavnicima tri otvorena pitanja. Željeli smo sazanti na osnovu njihovih praktičnih iskustava s kojim predmetima mogu ostvarivati interdisciplinarno povezivanje, teme kroz koje ga ostvaruju, te u kojim školskim projektima učestvuju.

Upoređivanjem relativnih frekvencija odgovora ispitanika evidentno je kako postoje interdisciplinarna povezivanja među predmetima i to najjača u razrednoj nastavi i predmetima iz srodnih naučnih oblasti, odnosno predmetima koji su u sklopu jednog aktiva.

Učitelji interdisciplinarno povezuju nastavne sadržaje Bosanskog jezika i književnosti, Matematike, Moje okoline, Prirode, Društva, Muzičke i Likovne kulture, te Tjelesnog i zdravstvenog odgoja. Interdisciplinarno povezivanje s Vjeronaukom i starnim jezikom je rjeđe što se može objasniti, ali i ne opravdati, time što navedene predmete predaju nastavnicima iz predmetne nastave, te što učitelji u vrijeme ovih sati obavljaju druge poslove ili su nedovoljno upoznati sa sadržajem ovih predmeta te ne znaju kroz koje teme mogu ostvariti interdisciplinarno povezivanje. S druge strane, vjeroučitelji ostvaruju interdisciplinarno povezivanje u razrednoj nastavi sa svim predmetima, a najčešće s Mojom okolinom, Prirodom, Društvom, Muzičkom i Likovnom kulturom i Bosanskim jezikom. Na osnovu dobijenih podataka možemo da utvrdimo kako vjeroučitelji pokazuju veći interes za interdisciplinarnim povezivanjem u razrednoj nastavi u odnosu na učitelje i njihovo interdisciplinarno povezivanje s Vjeronaukom. Razlozi mogu biti različiti kao što su da žele ostvariti što jaču integriranost vjeronaučnog kurikuluma u školski kurikulum, izbjeći nepotrebno ponavljanje određenih nastavnih sadržaja i time olakšati učenicima, integrirati vjeronaučne sadržaje u sve pore odgojno-obrazovnog sistema ili ih njihov predmetni kurikulum indirektno podstiče na interdisciplinarnost i pokazuje svoju širinu u samom kurikulumskom okviru.

U predmetnoj nastavi pored interdisciplinarnosti unutar stručnih aktiva, nastavnici interdisciplinarno povezuju svoj predmetni kurikulum najčešće s Bosan-

skim jezikom i književnošću, a i nastavnici Bosanskog jezika i književnosti ostvaruju interdisciplinarno povezivanje sa svim predmetima izuzev Tjelesnog i zdravstvenog odgoja. Pored nastavnika Bosanskog jezika i književnosti i vjeroučitelji interdisciplinarno povezuju vjeronaučne sadržaje sa svim predmetima. Ako posmatramo u obrnutom smjeru interdisciplinarnost sa Vjeronaukom izostaje kod svih nastavnika izuzev nastavnika Bosanskog jezika i književnosti i Historije.

Integrirajuće teme s vjeronaučnim sadržajem koje su naveli nastavnici Bosanskog jezika i književnosti su: svete knjige, islamska kultura življenja, arebica i alahmijado književnost, odgojni elemnti u pogledu razvijanja pozitivnih osobina ličnosti. Nastavnici Historije su naveli da ostvaruju interdisciplinarno povezivanje s vjeronaučnim sadržajima kroz teme o hilafetu, Osmanskom carstvu, historiji BiH. Vjeroučitelji ostvaruju interdisciplinarno povezivanje s drugim predmetima kroz različite tematske cjeline kao što su : historija islama, obrada književnog teksta ili pjesme, prirodni zakoni, tolerancija, suživot, estetski odgoj, radne navike, tjelesna aktivnost, porodica, društveni odnosi, ekologija, pozitivne strane ličnosti, kultura življenja, identitet, socijalne i emocionalne kompetencije itd.

Razlozi za ovakvu pojavu mogu biti različiti. Što se tiče vjeroučitelja možemo konstatovati iste razloge kao i u razrednoj nastavi, a što se tiče premetnih nastavnika može se objasniti, ali ne i opravdati, izostanak interdisciplinarnog povezivanja kroz nedovoljnu upućenost u vjeronaučne sadržaje, nedostatkom zajedničkog planiranja, postojanjem mišljenja da je vjera nespojiva s predmetom koji oni poučavaju, nedovoljnom stručnom i metodičkom osposobljenošću za interdisciplinarnim poučavanjem ili jednostavno, nepostojanjem interesa za interdisciplinarnim povezivanjem s Vjeronaukom.

Osvrtom na navedene projekte u kojima učestvuju vjeroučitelji i nastavnici možemo utvrditi da su oni raznoliki. Osmišljeni su tako da jačaju integrirani kurikulum škole doprinosom raličitih predmetnih kurikuluma. Nastavnici i vjeroučitelji su naveli projekte volontiranja, humanitarnih akcija, ekološke projekte, kulture življenja, obrazovanja za mir, inkluzivnog odgoja i obrazovanja, unapređenja djelotvornosti škole, takmičenja, kulturne manifestacije, izložbe itd. Na osnovu njihovih odgovora možemo konstatovati da vjeroučitelji najviše i najčešće učestvuju u različitim projektima škole. Razlozi mogu biti slični gore navedenim. Ono što je važno za naš rad je činjenica da vjeroučitelji u odnosu na druge nastavnike najjače doprinose integraciji svog predmetnog kurikuluma u školski kurikulum. Zabrinjavajući je podatak da i među vjeroučiteljima njih 30% ne učestvuje niti je učestvovalo niti u jednom školskom projektu.

Imajući u vidu navedene istraživačke rezultate ne iznenađuju istraživački rezultati koji pokazuju da su nastavnici drugih predmeta u većoj mjeri educirali o kurikularnom pristupu planiranju učešćem na seminaru ($t = -6.634$, sig.=.000), te da su s kurikularnim pristupom planiranja upoznati tokom studiranja ($t = -5.946$, sig.=.000), nego nastavnici Vjeronauke. Značajan je rezultat po kojem su se nastavnici Vjeronauke i nastavnici drugih predmeta u jednakoj mjeri samoeducirali o kurikularnom pristupu planiranja.

Kvalitet odgojnog socijalnog konteksta

Cjelovit razvoj i odgoj djeteta snažno je pod utjecajem socijalnog i kulturnog konteksta u širem i užem smislu. Ranija istraživanja su zanemarivala kulturni i socijalni kontekst tražeći univerzalne zakone dječijeg razvoja unutar vještačkih sredina. Obzirom da se učenje ne odvija u izolaciji već u interakciji sa okruženjem pojavljuje se termin okruženja za učenje. Djeca uče, u najširem smislu, participirajući u svakodnevnom življenju i aktivnostima u praksi, odnosno jednoj vrsti kulturne geografije.¹⁵ Stoga možemo reći da okruženje za učenje podržava i oblikuje ono što će dijete raditi, čime će se baviti, kako će živjeti.

Okruženje za učenje utječe i na odgojno-obrazovni proces. Nastavnici i učenici se prilagođavaju sredini za učenje i kroz nju izražavaju svoje osobnosti. S druge strane, sredina za učenje snažno utječe na stavove, ponašanje pa i uspjeh učenika.¹⁶

Predstavnici pragmatizma uvode teoriju "pedagoški instrumentalizam". Smatraju da je cilj škole kreirati socijalni kontekst za razvoj individualnih specifičnosti djeteta. Savremena razmatranja o didaktici i kurikulumu navode da je uloga nastavnika podsticanje i usmjeravanje razvoja učenja, te da gradivo što više približi učenicima. U okviru te svoje uloge nastavnici postavljaju ciljeve, prilagođavaju sadržaje, odabiru metode i razvijaju odgovarajuću sociokulturu kroz navedena sredstva odlučivanja. Prema Mortimoreu i Sammonsu,¹⁷ ključno je u integriranju kurikuluma kroz odgojni socijalni kontekst uključivanje nastavnika u planiranje školskog kurikuluma. Njihovi naponi treba da budu usmjereni na učenike kao na korisnike školstva s ciljem postizanja što više uspjeha, razvijanja razumijevanja, sposobnosti i vrijednosti. U novije vrijeme pažnja se usmjerava na roditelje i pripadnike zajednice. Kroz ovlaštenost u odgojnom socijalnom kontekstu nastavnici imaju priliku da isprobaju nove pristupe u rješavanju problema, ispitivanju i pomaganju učenicima.

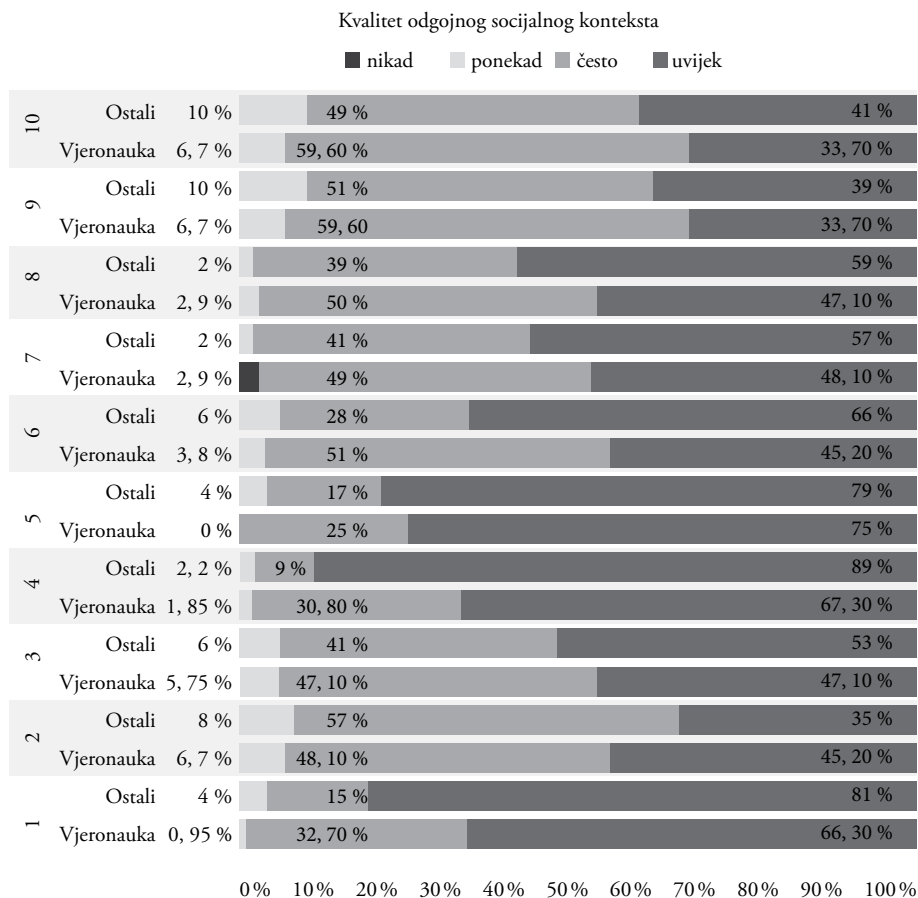
Iz izloženog smatramo opravdanim nastojanje da se savremeni primjereni kurikulum vjeronauke utemeljuje na koncepciji zajedničkog građenja, sukonstruiranju znanja među članovima zajednice od djeteta, nastavnika, roditelja do ostalih članova zajednice u kulturi kojoj pripadamo.

Rezultati istraživanja su pokazali da postoji razlika u stavovima nastavnika Vjeronauke i drugih nastavnika o planiranju zanimljivog okruženje za učenje. Naime, 81% nastavnika drugih predmeta uvijek vodi računa o planiranju zanimljivog okruženje za učenje, dok to radi 66, 3% nastavnika Vjeronauke. Pri planiranju 89% ostalih nastavnika pažnju uvijek usmjerava prema sadržaju, učeniku i aktuelnostima, dok to radi 67, 30% vjeroučitelja. 66% ostalih nastavnika uvijek nastoji nastavne sadržaje pretvoriti u obrazovno dobro, a vjeroučitelja 45, 20%.

¹⁵ J. S. Bruner, *Kultura obrazovanja* (Zagreb: Educa, 2000).

¹⁶ J. C. Marsh, *Kurikulum – temeljni pojmovi* (Zagreb: Educa, 1994).

¹⁷ P. Mortimore i P. Sammons, "New evidence on effective elementary schools", *Educational Leadership*, 45: 1 (1987), pp. 4-8.



LEGENDA:

1. Planiranje zanimljivog okruženje za učenje
2. Društveno-kulturne norme i očekivanja
3. Zajedničke vrijednosti u stvarnim potrebama
4. Usmjerenost prema sadržaju, učeniku i aktuelnostima
5. Razumijevanje i doživljavanje uz podsticajnu sredinu
6. Pretvaranje sadržaja u obrazovno dobro
7. Nastavnička uloga u određivanju i kreiranju sadržaja
8. Kreiranje podsticajnog okruženja za učenje
9. Različite strategije za podsticanje inovativnost, kreativnost, samostalno istraživanje
10. Sredinu za učenje u kojoj svi uče prema svojim interesima i potrebama

Grafikon 1: *Kvalitet odgojnog socijalnog konteksta*

Kada je u pitanju uloga nastavnika u određivanju i kreiranju sadržaja za učenje 75% vjeroučitelja smatra da je njihova uloga uvijek važna, a 57% ostalih nastavnika. U planiranju važnu ulogu imaju društvene i kulturne norme uvijek za 45,20% vjeroučitelja i 35% ostalih nastavnika (Grafikon 1).

Ovakvi rezultati se mogu različito tumačiti. Ostali nastavnici imaju unutar škola kabinete adekvatno opremljenje za njihove predmete, dok vjeroučitelji često mijenjaju kabinete i nastavu realizuju u trenutno slobodnim kabinetima, što im ne dozvoljava projektovanje okruženja za učenje primjerenog određenoj temi. Razlog može da bude i nedovoljna educiranost vjeroučitelja o važnoj ulozi odgojnog socijalnog konteksta za odgojno- obrazovni rad.

Zabrinjavajući je podatak da 66% ostalih nastavnika i 45, 20% vjeroučitelja nastoji predmetne sadržaje pretvoriti u obrazovno dobro. Ukazuje nam na pojavu da učitelji/nastavnici i vjeroučitelji često zaboravljaju princip o ljudskim čulima i sposobnostima koje insistira na pretvaranju obrazovnih sadržaja u obrazovno dobro kao i na njegovom doprinosu svim prirodnim i duhovnim snagama čovjeka, odnosno da se individualne snage potvrđuju i razvijaju u procesu nastave pomoću obrazovnog dobra. Prema Slatini, obrazovno dobro je pedagoška norma koja pobuđuje i budi kognitivni, afektivni i voljni život učenika, odnosno jedan od bitnih odlika kurikulumskog pristupa u planiranju. Ova pojava ukazuje i na postojanje nebrige u odgojno-obrazovnom sistemu o individualnim snagama učenika, te da se zaobilaze njegove psihofizičke sposobnosti. Nastavnici ovim iskazanim stavom nam govore i da se veća poželjna poklanja formi u donosu na suštinske vrijednosti. Da bi se ovakva praksa prevazišla potrebno je učitelje/nastavnike i vjeroučitelje usmjeravati da učenje organiziraju njegujući vezu između prirode samog predmeta i individualne snage učenika, tzv. "prirodno učenje".¹⁸

Posmatrajući udio u planiranju kulturnih i društvenih normi za 45, 20% vjeroučitelja je uvijek prisutan i 35% ostalih nastavnika. Ovaj podatak nam govori, kao i prethodni, da se više pažnje poklanja formi u odnosu na suštinu, jer se zadovoljava realiziranjem već unaprijed postavljenih ciljeva, ne osvrćući se na trenutno aktuelna zbivanja, ali i da ispitanici pobijaju svoju tvrdnju u 4. ajtemu kada su u gotovo duplo većem postotku kazali da vode računa o aktuelnostima. Radi jačeg doživljavanja odgojnog socijalnog konteksta u planiranju i implementiranju predmetnog kurikuluma učitelje/nastavnike i vjeroučitelje bi trebalo dodatno edukovati o ulozi i primjeni ovog pedagoškog standarda.

I na kraju, istraživački rezultati t-testa pokazali su kako registrirana razlika u procjeni socijalnog odgojnog konteksta između nastavnika Veironauke i nastavnika drugih predmeta nije statistički značajna ($t=-1.809$, sig.=.072), iako je očigledno i na osnovu ovog istraživačkog nalaza pokazuju kako nastavnici drugih predmeta bolje razumiju ulogu odgojnog socijalnog konteksta u integriranju predmetnog kurikuluma u školski kurikulum (T-test 1).

Kvalitet skrivenog kurikuluma kao pokazatelja stvarne integriranosti

Izraz "skriveni kurikulum" prvi je upotrijebio Philip Jackson (1968) u knjizi *Život u učionici*.¹⁹ Poslužio se ovim izrazom kako bi pokazao koliko su prikriveni društveni zahtjevi u školi iznimno važni. O "skrivenom kurikulumu" ima mno-

¹⁸ M. Slatina, *Nastavni metod* (Sarajevo: Filozofski fakultet, 1998).

¹⁹ Philip W. Jackson, *Life in Classrooms* (New York: Holt, Rinehart & Row, 1968).

go kritičkih mišljenja. Na osnovu njih se može zaključiti da ne postoji jedan skriveni kurikulum, već mnogo njih. Lynch (1989)²⁰, tvrdi da se skrivenim kurikulumom uvijekovječuje nejednakost koja nastaje zbog općih i posebnih obilježja škole. Mnoga obilježja škole su vidljiva poput sadržaja, dužine nastavnog sata, početka i kraja nastavnog procesa. Ova obilježja se jednako primjenjuju na sve učenike i nastavnike. U školama postoje i posebni elemnti poput potrošnje materijalnih sredstava, izrade rasporeda sati, nagrađivanja, koji povećavaju nejednakost i skriveni su za širu javnost. Mehanizme skrivenog kurikuluma je jako teško razotkriti. Ovaj pojam je pogodan za objašnjavanje velikog dijela školskog života koji je rijetko otvoren za kvantitativna istraživanja, a o njemu se mnogo nagađa.²¹

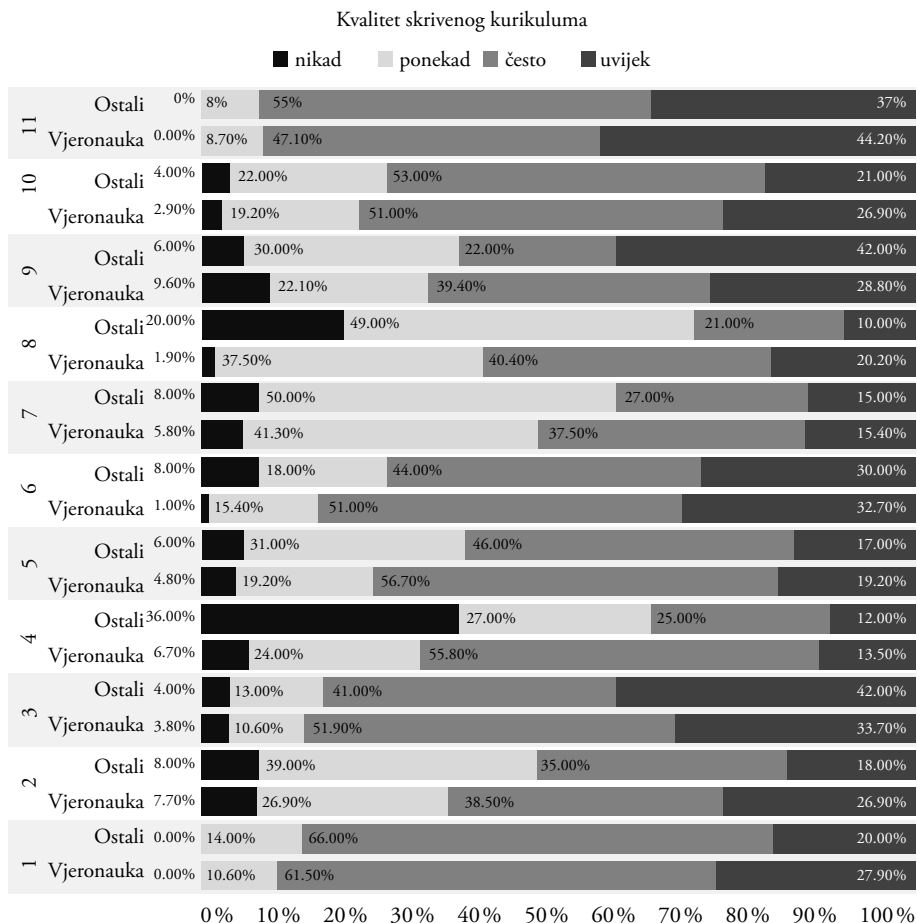
Istraživanjem skrivenog kurikuluma škole može se pokazati stvarna integriranost predmetnog kurikuluma u školski kurikulum jer škole znaju podupirati ograničen broj akademskih sposobnosti- naročito logičku, matematičku i lingvističku inteligenciju, a umanjivati i marginalizirati ostale.²²

Smatramo da je istraživanje skrivenog kurikuluma od velikog značanja za pokazivanje kvaliteta integriranosti vjeronaučnog kurikuluma u odnosu na druge predmetne kurikulume u školski kurikulum iz razloga što i pored postojanja zakonskih okvira za uvođenje Vjeronauke životna stvarnost nam govori da još uvijek postoji mnogo rasprava i određenih odupiranja ovom školskom predmetu.

²⁰ Prema: Marsh, *Kurikulum – temeljni pojmovi*.

²¹ Marsh, *Kurikulum – temeljni pojmovi*.

²² Lynch, 1989, prema: Marsh, *Kurikulum – temeljni pojmovi*.



LEGENDA:

1. Osnaženje kurikuluma informiranošću i resursima
2. Jednaka raspodjela nastavnih sredstava
3. Jednak kriterij ocjenjivanja u svim predmetima
4. Promoviranje određenih akademskih sposobnosti
5. Doprinos menadžmenta škole usavršavanju kurikuluma
6. Planiranje realizacije prilikom izrade rasporeda sati
7. Prvi sati u školskom rasporedu
8. Posljednji sati u školskom rasporedu
9. Prisustvo edukativnim seminarima
10. Potpuna uključenost u aktivnosti škole
11. Doprinos uređenju školske i razredne sredine

Grafikon 2: *Kvalitet skrivenog kurikuluma*

Istraživanje skrivenog kurikuluma pruža interesantne podatke, koji se zvanično ne govore ili ocjenjuju. I mi smo došli do zanimljivih rezultata. 55, 8% vjeroučitelja

smatra kako se često promoviraju određene akademske sposobnosti za razliku od 25% ostalih nastavnika, što je u skladu s gore navedenim. 36% ostalih nastavnika smatra da se nikada ne promoviraju određene akademske vrijednosti, dok to smatra samo 6, 7% vjeroučitelja. Ovaj podatak nam može ukazivati da vjeroučitelji možda još uvijek osjećaju određeni teret u integraciji svoga predmeta, dokazivanju njegove opravdanosti u školskom kurikulumu. S druge strane ovaj podatak ukazuje da su ostali nastavnici zadovoljni ulogom i mjestom svog predmetnog kurikulumu u školskom kurikulumu, dok vjeroučitelji iskazuju nezadovoljstvo ulogom i mjestom vjeronaučnog kurikulumu u školskom kurikulumu.

Ispitivanje raspodjele resursa, materijalnih sredstava, uključenosti u aktivnosti škole nam ukazuje da Vjeronauka prema mišljenju vjeroučitelja ima relativno ujednačen položaj u odnosu na druge predmete, odnosno jednak stepen integriranosti kao i drugi predmeti u školski kurikulum.

Zanimljiv podatak smo dobili i iz propitivanja prvih i posljednjih sati u školskom rasporedu. Ostali nastavnici su svojim odgovorima došli u kontradiktornost sa svojim mišljenjima jer su u procentu od 69% kazali da su im sati uvijek ili ponekad posljednji i 58% da su im sati uvijek ili ponekad prvi. Vjeroučitelji su ujednačeno dali odgovor u ovim ajtemima. 60, 6% vjeroučitelja smatra da su časovi vjeronauke uvijek ili često posljednji, a 31% ostalih nastavnika. Razlog za ovakvu pojavu kod ostalih nastavnika može biti u nezadovoljstvu postojećim školskim rasporedima sati.

Rezultati ukazuju da Vjeronauka nema jednak status s ostalim predmetima u školskom rasporedu sati i da su časovi ove nastave u visokom procentu posljednji. Ako ove pokazatelje uporedimo s rezultatima promoviranja određenih akademskih vrijednost, možemo reći da Vjeronauka još uvijek nema status ostalih školskih predmeta i pored nastojanja da se osnaži. Prisustvo zanimljivim seminarima je češće kod ostalih nastavnika, 42%, u odnosu na vjeroučitelje, 28%. Ovi rezultati ukazuju da ostali nastavnici u dosta većem procentu prisustvuju edukativnim seminarima u odnosu na vjeroučitelje. Razlozi mogu biti u ciljnoj grupi kojoj su namijenjeni ti seminari ili to što menadžment škole na takve seminare radije upućuje ostale nastavnike.

Posmatrajući pokazatelje dobijene na osnovu propitivanja skrivenog kurikulumu (Grafikon 2), možemo reći da se vjeroučitelji trude više u odnosu na ostale nastavnike u integriranju svog predmetnog kurikulumu u školski kurikulum, te da je njihov predmetni kurikulum ima još prostora za integraciju u školski kurikulum u odnosu na druge predmetne kurikulumu.

Istraživački rezultati su pokazali kako postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika Vjeronauke i nastavnika drugih predmeta u procjeni skrivenog kurikulumu kao pokazatelja stvarne integriranosti. Nastavnici Vjeronauke u većoj mjeri vode računa o skrivenom kurikulumu kao pokazatelju stvarne integriranosti ($t=3.473$, $sig.=.001$) nego nastavnici drugih predmeta (T-test 1).

Kvalitet doprinosa nastavnih predmeta razvoju integriranog školskog kurikuluma

Nastavni predmeti udruženi u stručne aktive postaju dio školskog kurikuluma. Novija istraživanja pokazuju da je promjena školskog kurikuluma postupna i stalna. Ova pojava se može objasniti kroz poklanjanje pažnje određenim nastavnim predmetima. Neki od naučnika koji su istraživali ovu pojavu su Goodson (1987) i Hargreaves (1989).²³ U istraživanju historije kurikuluma Goodson (1983)²⁴ je istraživao nastavne predmetne biologije i geografije i otkrio: da postoji proces u kome navedena područja proučavanja vremenom postaju školski predmet; da nastaju problemi, sukobi i kompromisi u promoviranju tih problema; da je važan sociološko-historijski pristup istraživanju kurikuluma. Primjenjujući historijske podatke on postavlja tri zaključka: da školski predmeti nisu monolitne cjeline; da se u procesu uvođenja školskog predmeta skupina predmeta okreće prema akademskoj tradiciji; da se većina rasprava koje se vode o predmetnom kurikulumu može tumačiti kao sukob među predmetima u vezi sa statusom, resursima i prostorom.

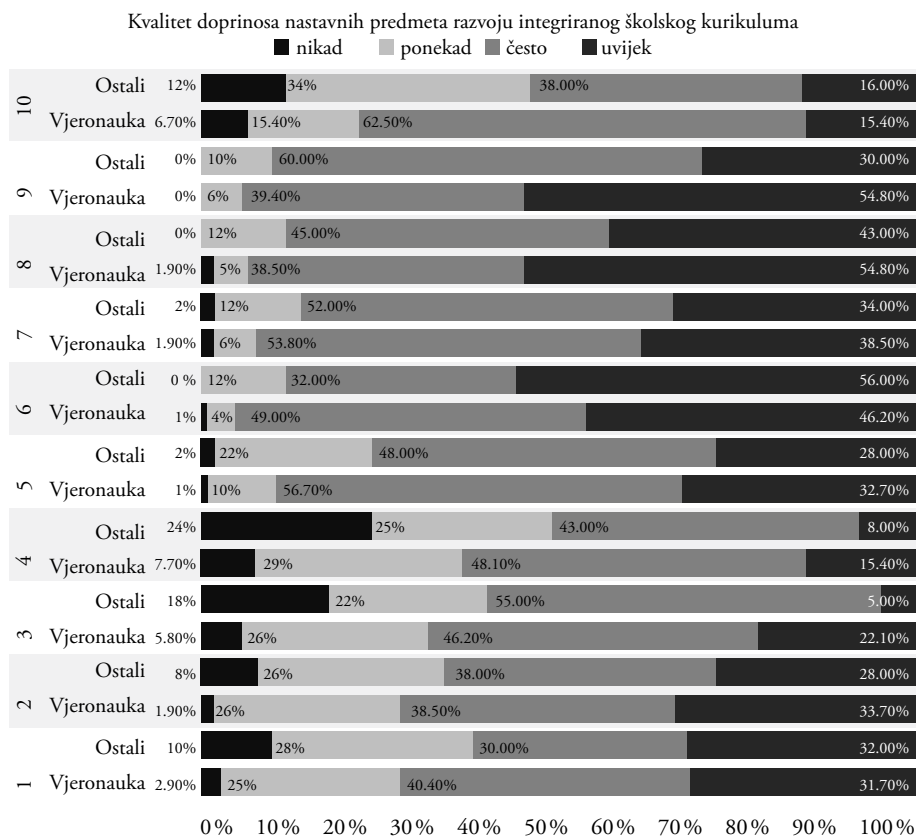
Na temelju ovih zaključaka može se uočiti da postoje stalna previranja među nastavnim predmetima, te ih je teško integrirati u kompaktnu cjelinu školskog kurikuluma. Nastavnici u ovom procesu imaju veoma važnu ulogu i mi smo ovim zadatkom željeli utvrditi koliko oni doprinose svojim planiranjem predmetnih kurikuluma integriranosti školskog kurikuluma. Također smo želeli da uporedimo doprinos vjeronaučnog u odnosu na kurikulum ostalih predmeta u formiranju integriranog školskog kurikuluma.

Istraživački rezultati upućuju da postoje pojave koje su navedene u teoretskom dijelu ovog izlaganja o doprinosu nastavnih predmeta integriranom školskom kurikulumu. Zanimljivo je da su ostali nastavnici i vjeroučitelji svjesni da su aktivni uključeni u izradu školskog kurikuluma i da treba da planiraju oko odrođenih zadanih tema. Međutim, samo 5% ostalih nastavnika ukazuje da uvijek postoji dogovor među aktivima i 22, 10 % vjeroučitelja. Ovi rezultati nam govore da nastavnici još uvijek nedovoljno međusobno surađuju i doprinose integriranju školskog kurikuluma, čak 18% ostalih nastavnika to nikada ne radi i 5, 8% vjeroučitelja.

I u ovim rezultatima smo naišli na pojavi favoriziranje određenih neučnih oblasti kao i u prethodnom odjeljku, jer 63, 5% vjeroučitelja smatra da uvijek i često dolazi do favoriziranja određenih oblasti za razliku od 51% ostalih nastavnika. Ovaj njihov stav potvrđuje i ajtem 10 u kome se vidi da postoji favoriziranje tema iz aktiva ostalih nastavnika uvijek i često 77, 9% po mišljenju vjeroučitelja Ovdje su vjeroučitelji jasnije ukazali na favoriziranje jer se ono odnosi na favoriziranje od strane predmetnih nastavnika za razliku od prethodnog odjeljka gdje se mislilo na favoriziranje od strane menadžmenta škole.

²³ Prema: Marsh, *Kurikulum – temeljni pojmovi*.

²⁴ Prema: Marsh, *Kurikulum – temeljni pojmovi*.



LEGENDA:

1. Uključenost aktiva u izradu školskog kurikulumu
2. Određivanje tema oko kojih planiraju aktivi
3. Dogovaranje među aktivima pri planiranju
4. Favoriziranje određenih naučnih oblasti
5. Predmetni kurikulum i cjelovita slika o svijetu
6. Predmetni kurikulum priprema za životne situacije
7. Predmetni kurikulum pomaže pri izboru zanimanja
8. Predmetni kurikulum doprinosi razumijevanju i etičkom kodeksu
9. Predmetni kurikulum razvija svijest o sebi
10. Aktivi ističu vrijednosti tema iz svog domena

Grafikon 3: *Doprinos nastavnih predmeta*

Rezultati dobijeni iz ajtema 8 i 9 ukazuju da vjeronaučni sadržaji jače doprinose etičkom kodeksu, 54, 8% vjeroučitelja smatra da to uvijek čini i 30% ostalih nastavnika, i razvijanju svijesti o sebi, 62, 5% vjeroučitelja smatra da je to čini često i 38% ostalih nastavnika, što je i razumljivo obzirom na samu prirodu predmeta,

ali ne opravdava ostale nastavnike jer je škola prije svega odgojna, pa obrazovna ustanova (Grafikon 3).

Istraživački rezultati pokazali su kako postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika vjeronauke i nastavnika drugih predmeta o doprinosu njihovog predmeta razvoju integriranog školskog kurikulumu. Nastavnici Vjeronauke u većoj mjeri ($t = 3.871$, $\text{sig.} = .000$) nego nastavnici drugih predmeta ističu doprinos njihovog predmeta razvoju integriranog školskog kurikulumu (T-test 1).

Objašnjenje rezultata pronalazimo u činjenici da ne postoji nedovoljna saradnja među aktivima u planiranju, te da u toj situaciji vjeroučitelji nastoje ojačati je u odnosu na ostale nastavnike favoriziranjem određenih tema iz drugih aktiva, ali da vjeronaučni sadržaji jačaju etički kodeks i svijest o sebi, kao i da pomažu pri izboru zanimanja. Možemo reći da vjeroučitelji više nastoje ojačati integriranost vjeronaučnog kurikulumu u odnosu na ostale nastavnike, što je u skladu s prethodnim odjeljkom u kome smo kazali da su ostali nastavnici zadovoljniji ulogom i mjestom svog predmetnog kurikulumu u odnosu na vjeroučitelje.

Kvalitet okvira za izradu predmetnog kurikulumu kao osnove za integriranje u školski kurikulum

Školski kurikulum najčešće čine predmeti kojima se učenici poučavaju.²⁵ Želeći da racionaliziraju i nadziru broj predmeta koji se poučavaju, školski sistemi mnogih zemalja počeli su upotrebljavati okvir za kurikulum. Okvir za kurikulum se može opisati kao skupina međusobno povezanih predmeta po određenim kriterijima kako bi na odgovarajući način predstavili određeno područje poučavanja. Okviri za kurikulum se mogu posmatrati i kao smjernice koje pomažu nastavnicima, učenicima i roditeljima u odlučivanju o kurikulumu.²⁶

Analizirajući dobijene rezultate propitivanja utjecaja okvira predmetnih kurikulumu na integriranje u školski kurikulum zanimljivo je da smo utvrdili kako nastavnici i vjeroučitelji imaju prilično ujednačene stavove o poželjnom kurikulumu, kurikulumnom pristupu planiranju, širokom postavljanju zadataka, kontinuiranosti i usponskom razvoju svog predmetnog kurikulumu, što ukazuje na postojanje standardiziranih okvira predmetnih kurikulumu. Nastavnici i vjeroučitelji vode računa o primjerenosti postavljenih zadataka. 68% ostalih nastavnika to radi uvijek i 59% vjeroučitelja. 95% vjeroučitelja i 82% ostalih nastavnika uvijek i često nastoji da im nastavna jedinica ima kognitivne, afektivne i psihomotorne ciljeve. Postavljeni ciljevi kod 94% vjeroučitelja i ostalih nastavnika su mjerljivi prema ishodima učenja. Ovi rezultati ukazuju da nastavnici i vjeroučitelji postavljaju okvire predmetnih kurikulumu tako da se oni mogu integrirati u školski kurikulum.

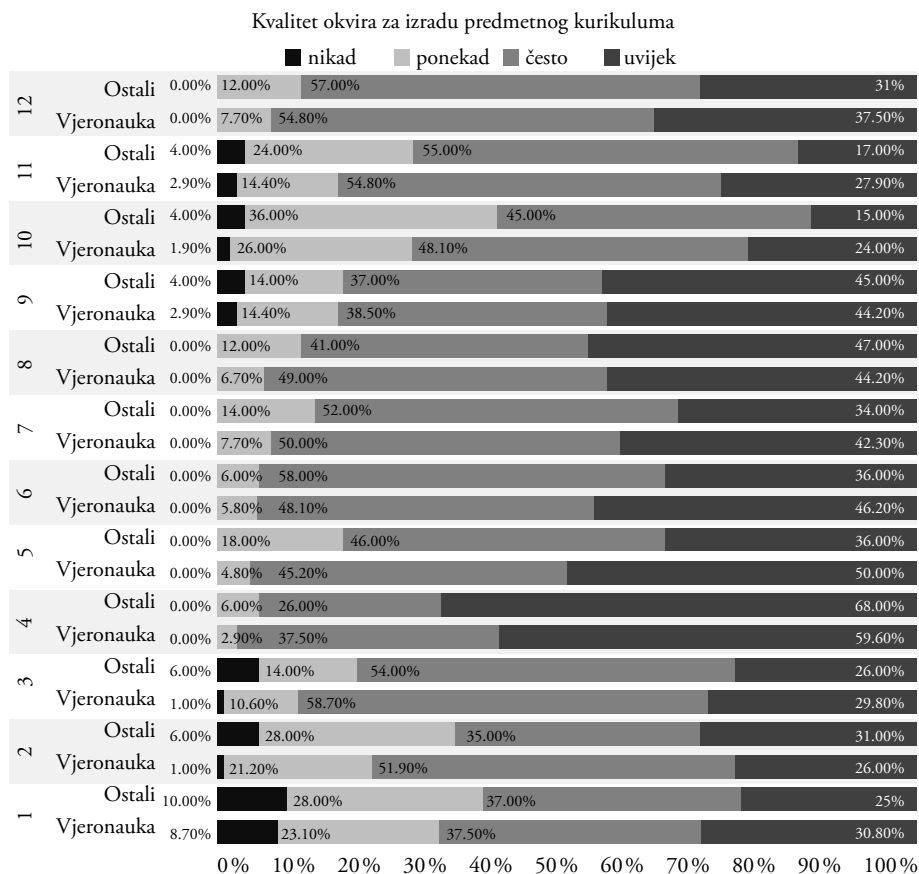
Vjeroučitelji to nastoje u nešto većem procentu, a što je opet u skladu s

²⁵ Marsh, *Kurikulum – temeljni pojmovi*.

²⁶ D. Kerr et al., *Making Citizenship Education Real* (Nottingham: National Foundation for Educational Research 2004).

dosadašnjim rezultatima istraživanja koji su pokazali da vjeroučitelji nastoje ostvariti jaču integraciju svog predmetnog kurikulumu u odnosu na ostale nastavnike. 27, 9% vjeroučitelja smatra da na izradu njihovog kurikulumu uvijek utječu njihove sklonosti i 17% ostalih nastavnika. Zabrinjavajući je podatak da 40% ostalih nastavnika i 35% vjeroučitelja nikada ili ponekada promišlja o različitim alternativama, mogućnostima i gledištima pri izradi kurikulumu (Grafikon 4).

Ovaj podatak može ukazivati da se planiranje u visokom procentu svodi na prepisivanje već ranije isplaniranih programa. Razlozi mogu biti u nepostojanju želje i ambicije u kreativnom izgrađivanju predmetnog, a time i školskog kurikulumu, zasićenosti i mehaničkom ponavljanju određenih navika i radnji kod nastavnika i vjeroučitelja ili u nedovoljnom afirmativnom djelovanju menadžmenta škole na kreativno planiranje. Bilo bi nužno nastavnike i vjeroučitelje edukovati o promišljanju pri planiranju i potrebi novog kurikulumnog planiranja.



LEGENDA:

1. Postojanje indikacije o poželjnom kurikulumu
2. Kurikularni pristup planiranju
3. Široko postavljene zadaci primjereni su primjereni svim učenicima
4. Svaka nastavna jedinica ima postavljene ciljeve
5. Nastavna jedinica ima kognitivne, afektivne i psihomotorne ciljeve
6. Postavljene ciljevi su mjerljivi prema ishodima
7. Proces poučavanja primjeren postavljenim ciljevima
8. Znanje dopunjujem različitim aktivnostima
9. Opseg kurikuluma se povećavam na višim nivoima
10. Pojava sukoba pri izradi kurikuluma
11. Na izradu kurikuluma utiču moje lične sklonosti
12. Na planiranje utječe vremenska poredanost iskustava učenja

Grafikon 4: Kvalitet okvira za izradu predmetnog kurikuluma

Postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika Vjeronauke i nastavnika drugih predmeta o okvirima za izradu predmetnog kurikuluma kao osnove za integriranje u školski kurikulum. Nastavnici Vjeronauke u većoj mjeri ističu značaj okvira za izradu predmetnog kurikuluma kao osnove za integriranje u školski kurikulum ($t=2.818$, $\text{sig.}=.005$) nego nastavnici drugih predmeta (T-test 1).

Kvalitet međupredmetne korelacije u funkciji implementacije integriranog kurikuluma

Međupredmetna korelacija označava povezivanje nastavnih predmeta zbog određenog cilja, sadržaja ili projekta. Vjeronauka je takav predmet da svojim sadržajem ulazi u gradivo mnogih predmeta. Vjeronaučno gradivo ima široke i daleke perspektive. Uključuje najrazličitija područja života. To je zato jer je vjera široka i sveobuhvatna. Obuhvata cjelokupnu stvarnost s mnogim pitanjima.

Međupredmetna korelacija (*interdisciplinarnost*) traži poseban angažman učitelja i učenika. U pedagoškom smislu, pod pojmom interdisciplinarno poučavanje misli se na proces izgradnje znanja u kojem se problem analizira različitim disciplinarnim pristupima što u konačnici omogućuje interdisciplinarno razumijevanje i integriranje znanja i razmišljanja.²⁷ U interdisciplinarnom poučavanju se aktivnosti planiraju iz perspektive učenika „jer interdisciplinarni pristup učenju najbolje odgovara učenju u stvarnom životu koje integrira i povezuje različita područja razvoja te daje novu kvalitetu učenju“²⁸. Pri interdisciplinarnoj obradi

²⁷ Julie T. Klein, „A Platform for a Shared Discourse of Interdisciplinary Education“, *Journal of Social Science Education*, 5: 4 (2006). 10-18.

²⁸ V. Buljubašić-Kuzmanović, „Studentska prosudba učinkovitosti integrativnog učenja“, *Odgovorne znanosti*, 9:2 (2007), str.147-160.

teme, problema ili procesa svjesno se primjenjuju sadržaji, načela, vrijednosti i jezik dva ili više nastavnih predmeta.²⁹

Međupredmetne teme se odgojno i obrazovno važne jer omogućuju učenicima da određene pojave sagledavaju s različitih stajališta te da uvide i istražuju veze između nastavnih predmeta, tj. sadržaja koji uče u različitim predmetima i područjima. Škole ih mogu ostvariti na više načina.

Povezivanje predmeta pretpostavlja motiviranost i spremnost nastavnika (i učenika) na saradnju. Pretpostavlja dovoljno otvorenosti, znanja i povjerenja. U takvim situacijama zna se dogoditi da na satu bude dva ili više nastavnika. Učenci mogu simultano pratiti nastupe više izvora znanja. Mogu upoređivati odgovore, aktivno komunicirati, vrednovati izneseno. Pažnja učenika na satu je bolja i veća. Mladi se uče surađivati po primjeru odraslih.

Međupredmetna korelacija ne traži nužno da je na satu više nastavnika. U sadašnjim uvjetima timski rad nastavnika na satu još je uvijek rijetka pojava. Međutim, sve se češće kolege nastavnici dogovoraaju izvan učionice o zajedničkim projektima. U školi, npr., prakticira se dan projektne nastave u kojoj sami učenici prezentiraju jednu temu iz različitih predmeta u jednom danu. Teme mogu biti različite i mogu biti vezane za određene pojave u društvu ili obilježavanje značajnih datuma.

Analizom stavova vjeroučitelja i ostalih nastavnika o međupredmetnoj korelaciji došli smo do interesantnih pokazatelja. Iako u predmetnim kurikulumima postoje sadržaji vezani za kurikulumsku jezgru i teme koje omogućuju korelaciju, do međupredmetne korelacije dolazi tek kada je planiraju nastavnici. Rezultati ukazuju da vjeroučitelji ostvaruju jaču međupredmetnu korelaciju u odnosu na ostale nastavnike. Na primjer: 84, 6% vjeroučitelja radi uvijek i često na integriranim projektima u odnosu na 70% ostalih nastavnika, korelaciju sa svim predmetima uvijek i često ostvaruje 91.3% vjeroučitelja i 84% ostalih nastavnika, sa svim grupama predmeta vjeroučitelji ostvaruju bolju korelaciju u odnosu na ostale nastavnike.

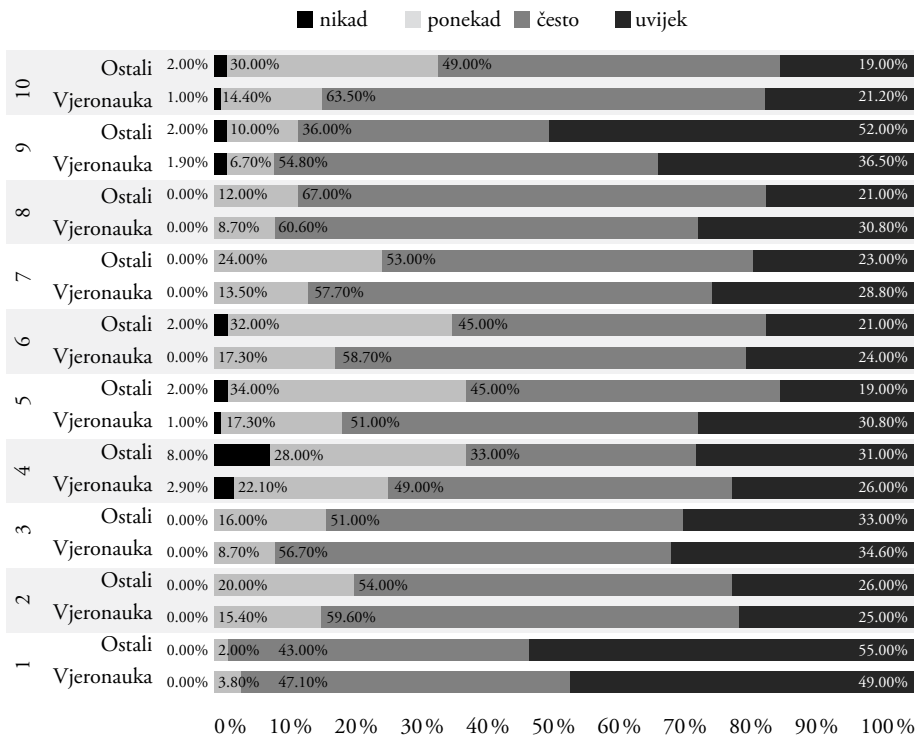
Ovakvi rezultati se mogu tumačiti dvojako: vjeroučitelji znanju prilaze kao daru Božijem i jedinstvenoj cjelini koja treba da se pretače kao takva u ljudsku prirodu ili oni žele da ostvare što jaču integriranost vjeronaučnih sadržaja sa sadržajem ostalih predmeta i time Vjeronauci obzabijede mjesto koje joj pripada u školskom kurikulumu.

Zanimljivo je da i pored ovakvih rezultata 52% ostalih nastavnika smatra da njihov predmetni kurikulum uvijek dopušta elastičnost i raznolikost u poučavanju, a 36% vjeroučitelja. Razlog za ovakav stav može biti povezan sa većim samopouzdanjem ostalih nastavnika u odnosu na vjeroučitelje. Već su i raniji rezultati pokazivali da su ostali nastavnici zadovoljni mjestom koje zauzima njihov predmetni kurikulum u školskom kurikulumu, za razliku od vjeroučitelja koji-

²⁹ Jacobs, *Life in Classrooms*.

ma još uvijek nedostaje samopouzdanja po pitanju vjeronaučnog kurikuluma. Ovaj pokazatelj može da se na nastavu Vjeronauke odrazi dualno, pozitivno jer će se vjeroučitelji više truditi u ostvarenju integracije vjeronaučnog kurikuluma u sve pore školskog kurikuluma dok postignutim rezultatima ne postignu osjećaj samopouzdanja i negativno jer istovremeno nedostatak samopouzdanja mogu da prenesu na učenike tako da i oni budu nazadovoljni vjeronaučnim sadržajima i njenom ulogom u školskom životu, što opet može da bude tema posebnog istraživanja.

Kvalitet međupredmetne korelacije u funkciji implementacije integriranog kurikuluma



LEGENDA:

1. Povezanost teorije i prakse
2. Rad na projektima u kojima se integriraju različite naučne oblasti
3. Uspostavljanje korelacije sa svim predmetima
4. Najlakše ostvarujem međupredmetnu korelaciju s nacionalnom grupom predmeta
5. Korelacija s prirodnim znanostima
6. Korelacija s društvenim znanostima
7. Prisutnost multidisciplinarnih i interdisciplinarnih mogućnosti u novim sadržajima
8. Povezanost s drugim područjima radi interdisciplinarnosti
9. Predmetni kurikulum dopušta elastičnost i raznolikost
10. Uunošenje novih sadržaja odgovara trenutnim i budućim potrebama društva

Grafikon 5: *Međupredmetna korelacija*

Drugi zabrinjavajući pokazatelj je taj da 49% vjeroučitelja uvijek povezuje teoriju i praksu a to radi 55% ostalih nastavnika (Grafikon 5).

Ovaj podatak postaje zabrinjavajući ne u odnosu na procentualnu razliku između vjeroučitelja i ostalih nastavnika, već zbog činjenice da u relativno niskom procentu vjeroučitelji povezuju teoriju i praksu iako je islam vjera koja se živi, a ne čuva u knjigama ili sveskama. Ovo nam ukazuje na nedovoljnu integriranost vjerskih principa u stvarni život, pa iako mladi znaju mnogo o vjeri i njenim principima, sve ostaje na nivou znanja. Dobijeni rezultat alarmantno ukazuje na potrebu osposobljavanja vjeroučitelja da pretaču teoriju u praksu kroz razvijanje nivoa znanja po Bloomu, onako kako vjeronaučni kurikulum i zahtijeva.

I na kraju, istraživački rezultati su pokazali kako postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika Vjeronauke i nastavnika drugih predmeta o međupredmetnoj korelaciji u funkciji implementacije integriranog kurikuluma. Nastavnici Vjeronauke u većoj mjeri ističu značaj međupredmetne korelacije u funkciji implementacije integriranog kurikuluma ($t=2.059$, $\text{sig}=.041$) nego nastavnici drugih predmeta.

Kvalitet timskog rada i inkluzije u funkciji razvoja integriranog kurikuluma

Timski rad učenika i nastavnika u kreiranju predmetnog kurikuluma i inkluzivni pristup imaju važnu ulogu u integriranju predmetnog kurikuluma u školski kurikulum. Učenici nisu samo oni koji dobivaju kurikulum, oni se njime počinju baviti i mogu postati njegovi aktivni pokretači i odazivači.³⁰ Ukoliko se dozvoli učenicima da postanu aktivni sudionici u odlučivanju o kurikulumu, kolegijalnost između učenika i nastavnika, kao i sama integriranost predmetnog kurikuluma postat će mnogo izraženija.

Timski rad i inkluzija se mogu ostvariti kroz pregovanje o vrstama ocjenjivanja i samoocjenjivanja, nastavnim metodama, organizacijskim postupcima koji uvažavaju različite sposobnosti i potrebe učenika. Kroz ovaj zadatak nam je bio cilj pokazati nivo integriranosti vjeronaučnog kurikuluma u odnosu na druge predmetne kurikulume kroz timski rad učenika i nastavnika i inkluziju.

Analizom stavova ostalih nastavnika i vjeroučitelja o inkluziji i timskom radu kao pokazateljima integriranosti njihovih predmetnih kurikuluma došli smo do interesantnih pokazatelja koji govore o postojanju različitih stavova ostalih nastavnika i vjeroučitelja. Kada je u pitanju sam pristup ovom pokazatelju integriranosti zanimljivo je da se 64% ostalih nastavnika nikada i ponekada ne dogovara sa učenicima o nastavnim metodama koje udovoljavaju potrebama svih učenika, dok to ne radi 31, 7% vjeroučitelja. Ovaj rezultat se može tumačiti nedovoljnom

³⁰ Lynda Measor i Peter Woods, *Changing Schools: Pupil Perspectives on Transfer to a Comprehensive* (Milton Keynes: Open University Press, 1984).

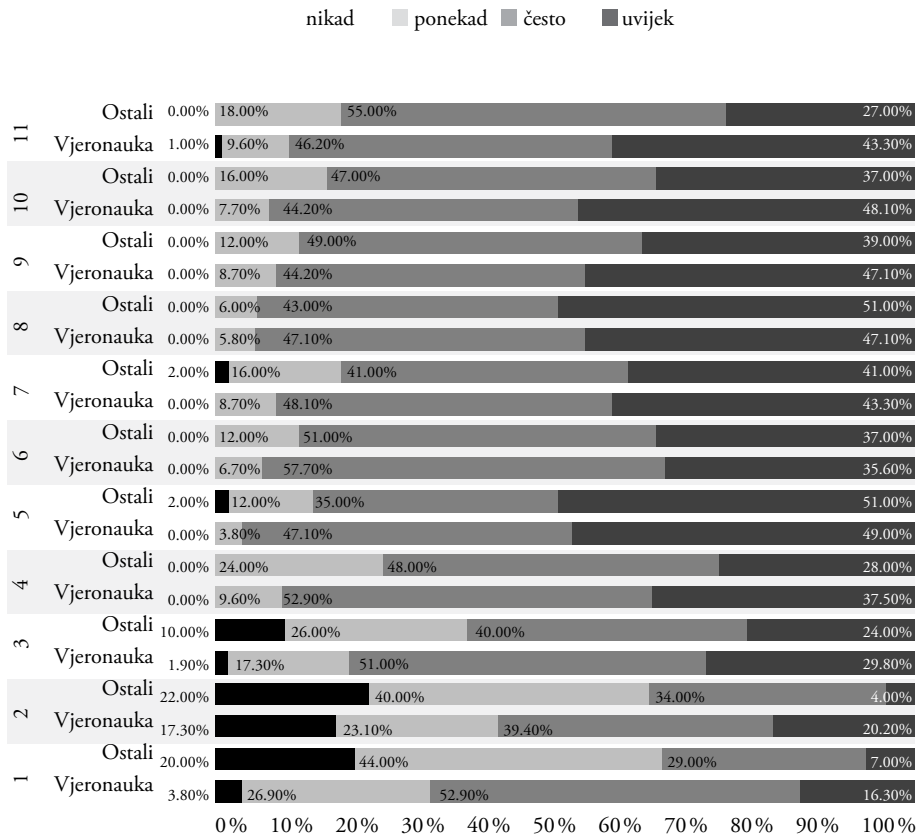
educiranošću ostalih nastavnika o ovom problemu ili ne postojanjem interesa za udovoljavanjem potrebama svih učenika (individualiziranom pristupu). Dobijeni rezultat ukazuje i na činjenicu da vjeroučitelji imaju više sluha za potrebe svih učenika u odnosu na ostale nastavnike, što je dobar pokazatelj integriranosti.

Slijedeći rezultat se nadovezuje na prethodne zaključke o visokom samopouzdanju i samouvjerenosti ostalih nastavnika jer ih je u ajtemu o uvjetovanosti usvajanja znanja s drugim predmetima smatralo samo 4% da uvijek postoji u odnosu na 20, 2% vjeroučitelja. Ovo, ujedno, potvrđuje i zaključke iz prethodnog odjeljka o međupredmetnoj korelaciji.

Značajan je istraživački rezultat po kojem 37, 5% vjeroučitelja uvijek uočava reakciju učenika na različita područja poučavanja, a 24% ostalih nastavnika. Razlog se može povezati s prvim ajtemom i većoj brizi vjeroučitelja za interesima učenika. Prema mišljenju ispitanika vjeronaučni sadržaji su često, 47, 1%, pristupačniji svim učenicima u odnosu na sadržaje drugih predmeta, 35%. Ovakav rezultat se vjerovatno temelji na samom pristupu pri planiranju jer 48, 1% vjeroučitelja često ima inkluzivni pristup pri planiranju i 41% ostalih nastavnika. Analiza ovih podataka nam govori da vjeroučitelji sa više sluha ostvaruju inkluzivni pristup pri planiranju i realizaciji svog predmetnog kurikulumu u odnosu na ostale nastavnike. Razlog je možda u tome što vođeni vjerkim principima vjeroučitelji svakom učeniku prilaze kao zasebnom ljudskom entitetu.

Ako posmatramo stavove o timskom radu vidimo da 48, 1% vjeroučitelja uvijek usmjerava učenike da timskim radom istražuju određene teme, za razliku od 37% ostalih nastavnika. 43, 3% vjeroučitelja uvijek dozvoljava da učenici uloge u timu dijele prema interesovanjima i sposobnostima, a to radi 27% ostalih nastavnika. Dobijeni rezultati se mogu protumačiti u duhu već prethodnih analiza o poklanjanju pažnje individualnim karakteristikama ličnosti i inkluzivnom pristupu, ali i da vjeroučitelji češće, u dosta visokom procentu, organizuju projektnu nastavu kao sastavni dio integriranosti kurikulumu u odnosu na ostale nastavnike (Grafikon 6).

Kvalitet timskog rada i inkluzije u funkciji razvoja integriranog kurikuluma



LEGENDA:

1. Dogovor o nastavnim metodama koje udovoljavaju potrebama učenika
2. Uvjetovanost usvojenosti znanja sa drugim predmetima
3. Pregovaranje sa učenicima o vrstama ocjenjivanja
4. Uočavanje reakcija učenika za različita područja
5. Pristupačnost svim učenicima
6. Učenje na temeljima vlastitih iskustava
7. Inkluzivni pristup pri planiranju
8. Prilagođavanje novim prilikama i potrebama učenika
9. Promjene slijede nakon evaluacije dosadašnjeg rada
10. Učenici timskim radom istražuju određene teme
11. Podjela uloga u timu prema interesima i sposobnostima učenika

Grafikon 6: Timski rad i inkluzija

Istraživački rezultati su pokazali kako postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika Vjeronauke i nastavnika drugih predmeta o timskom radu i inkluziji u funkciji razvoja integriranog kurikulumu. Nastavnici Vjeronauke u većoj mjeri poklanjaju pažnju timskom radu i inkluziji u funkciji razvoja integriranog kurikulumu ($t=3.552$, $\text{sig}=.000$) nego nastavnici drugih predmeta.

Kvalitet doprinosa udžbenika integraciji kurikulumu

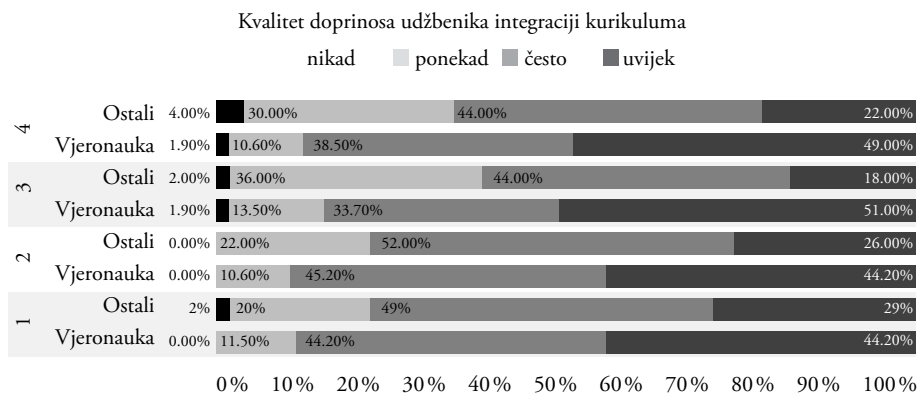
Udžbenici zauzimaju važnu ulogu u organiziranju svakodnevnih nastavnih aktivnosti u razredu. U kurikulumskom planiranju udžbenik može da bude koncipiran tako da ostane u žarištu nastave kao temeljno sredstvo, ali konceptualno se mijenja. Na primjer, ako je cilj obrazovanja stjecanje kompetencija, onda koncepcija udžbenika treba da sadržava didaktičko-metodičku uređenost koja će razvijati i unapređivati kompetencije učenika. Svrha i cilj odgoja i obrazovanja u kurikulumskom pristupu su sastavljeni od dijelova, pojedinosti i njihove povezanosti. Smisao cjeline jeste cilj odgoja. Udžbenik jednog odgojno-obrazovnog područja predstavlja cjelinu tog područja.³¹

Udžbenik može doprinijeti integriranosti kurikulumu ukoliko odgovara odobrenom planu i programu, podstiče na međupredmetnu korelaciju, je zanimljiv i prilagođen učenicima. Udžbenici imaju za cilj da učenicima predstave od vlasti odobrenu verziju ljudskog znanja i kulture.

On nije sve iz jednog odgojno-obrazovnog područja, ali je važan dio cjeline u potpunom integriranom kurikulumu. Udžbenik može postati pokretač i graditelj obrazovnog procesa, promotor vrednota i čuvar nacionalnog identiteta, medij interkulturalne komunikacije, koji slijedeći kurikulum podstiče njegovu integriranost.

Analiza istraživačkih rezultata stavova ostalih nastavnika i vjeroučitelja o doprinosu udžbenika integraciji predmetnih kurikulumu generalno ukazuju na pozitivniji stav vjeroučitelja u odnosu na ostale nastavnike prema udžbenicima. 44, 2% vjeroučitelja smatra da su njihovi udžbenici uvijek usklađeni s planom i programom u odnosu na 29% ostalih nastavnika. Ako posmatramo prilagođenost udžbenika potrebama učenika za 44, 2% vjeroučitelja je uvijek postignuta i 26% ostalih nastavnika. 51% vjeroučitelja smatra da vjeronaučni udžbenici podstiču na međupredmetnu korelaciju i 18% ostalih nastavnika. Za 49% vjeroučitelja i 22% ostalih nastavnika udžbenici su uvijek aktuelni i zanimljivi učenicima. Dobijeni rezultati ukazuju, da prema stavovima ispitanika, vjeronaučni udžbenici su izrađeni u većoj usklađenosti s pedagoškim standardima u donosu na ostale udžbenike. Rezultati nam govore i da vjeronaučni udžbenici svojom usklađenošću s predmetnim planom i programom, prigađenošću potrebama učenicima, interdisciplinarnim, zanimljivim i aktuelnim sadržajima više doprinose međupredmetnoj korelaciji u odnosu na druge udžbenike (Grafikon 7).

³¹ Previšić, *Kurikulum*.



LEGENDA:

1. Udžbenici su usklađeni s planom i programom
2. Udžbenici su prilagođeni potrebama učenika
3. Udžbenici z podstiču na međupredmetnu korelaciju
4. Udžbenici su aktuelni i zanimljivi učenicima

Grafikon 7: *Doprinos udžbenika*

Postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika Vjeronauke i nastavnika drugih predmeta o doprinosu udžbenika integraciji kurikulumu. Nastavnici Vjeronauke u većoj mjeri nego nastavnici drugih predmeta ističu doprinos udžbenika integraciji kurikulumu ($t=4.841$, $\text{sig}=.000$).

Kvalitet ocjenjivanja u funkciji razvijanja izvrsnosti kao segmenta evaluacije implementiranosti kurikulumu

Ocjenjivanje je sastavni dio života škole. Praćenje i ocjenjivanje u školi se vezuje za evaluaciju i samoevaluaciju. Samoevaluacija treba da pruži podatke o trenutnom stanju nekog segmenta školske djelatnosti, dok evaluacija predstavlja prikupljanje, analiza i ocjenjivanje informacija o školskom radu. Evaluacijom sa nastoji razumjeti škola s ciljem njenog daljeg razvoja. Ocjenjivanje nastavnika od strane poslodavca je formalno i sustavno i često se definira kao "sustavno i otvoreno ocjenjivanje rada nastavnika".³² Ocjenjivanje nastavnika se mjeri formativno (kroz stručno usavršavanje i poboljšanje rada) i sumativno (radi odabira, unapređenja, premještanja ili otpuštanja nastavnika).

Ocjenjivanje u funkciji razvijanja izvrsnosti kao segmenta implementiranosti kurikulumu ima zadatak da nastavnik samokritičkim osvrtom upozna svoj rad,

³² Thomas Grisso, *Competency to stand trial evaluations: A manual for practice* (Sarasota, FL: Professional Resources Exchange, 1988).

dobro planira integriranost predmetnog kurikulumu u školski kurikulum, kontinuirano vrši stručno usavršavanje, razvija odgovornost u realizaciji i integriranosti predmetnog kurikulumu u okviru školskog kurikulumu. Metode ocjenjivanja su mnogostruke i procjenom se odabiru najprimjerenije metode. Sve one imaju za cilj da utvrde prisutnost kvalitete u određenom segmentu odgojno-obrazovnog procesa.

Ocjenjivanje često nije ugodno, ali ono doprinosi kvaliteti integriranosti predmetnog kurikulumu. Ovim zadatkom smo željeli utvrditi da li se jednaki elementi ocjenjivanja kao segmenta evaluacije implementiranosti predmetnog kurikulumu primjenjuju kod nastavnika vjeronauke i ostalih nastavnika.

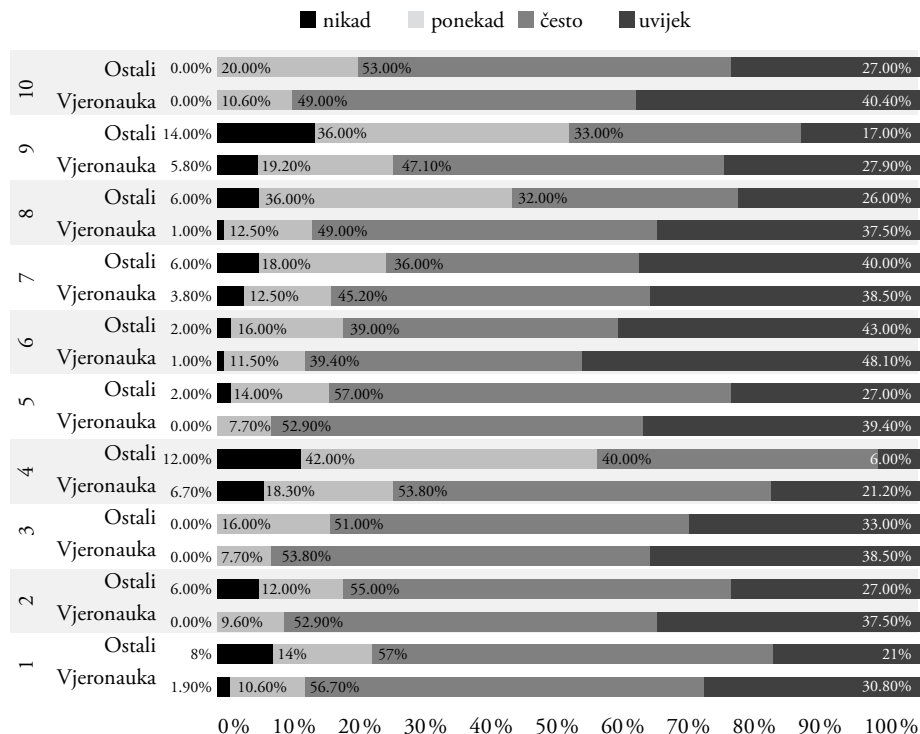
Analiza stavova ostalih nastavnika i vjeroučitelja o ocjenjivanju kao segmentu evaluacije integriranosti kurikulumu ukazuje na postojanje različitih stavova među ispitivanim grupama. Za 30, 8% vjeroučitelja i 21% ostalih nastavnika ocjenjivanje je podsticaj za dobro planiranje. Ovo je pokazatelj da vjeroučitelji u većem procentu pozitivno i podsticajno doživljavaju ocjenjivanje u odnosu na ostale nastavnike.

Rezultati istraživanja potvrđuju da 37, 5% vjeroučitelja i 27% ostalih nastavnika smatra da se ocjenjuje cijelo školsko ozračje, što ukazuje da vjeroučitelji u većem procentu prate i vrednuju sve učeničke aktivnosti u odnosu na ostale nastavnike. Ovaj rezultat se može tumačiti u duhu prethodnih rezultata o timskom radu i inkluziji koji su nam pokazali kako vjeroučitelji s više afiniteta prilaze individualnim potrebama i sposobnostima svakog učenika, pa ih i ocjenjuju u skladu s njima. Bez obzira na sve napore vjeroučitelja da integriraju vjeronaučni kurikulum u školski kurikulum, 21, 2% vjeroučitelja štiti svoju autonomiju i čuva privatnost svoje nastave, dok to čini 6% ostalih nastavnika. Ovi rezultati mogu biti i pokazatelji da vjeroučitelji još uvijek nisu potpuno opušteni u školskom ambijentu i sa njihovim nedostatkom samopouzdanja, a koji smo razmatrali u odjeljku o međupredmetnoj korelaciji i timskom radu i inkluziji.

Ohrabrujući je podatak da 39, 4% vjeroučitelja uvijek procjenjuje i unapređuje vlastiti rad i 27% ostalih nastavnika. Dobijeni rezultat se može protumačiti iz ugla individualnog razvoja u vjeri i samokritičnosti, ali i iz činjenice da rad vjeroučitelja evaluiraju pedagoška služba škole, pedagoški zavodi i Vjersko-prosvjetna služba.

Za 37, 5% vjeroučitelja i 26% ostalih nastavnika poboljšanju kurikulumu doprinose učenici, što je analogno već interpretiranim rezultatima o ulozi učenika u ocjenjivanju i predmetnim kurikulumima. Interesantno je da 27, 9% vjeroučitelja i 17% ostalih nastavnika uvijek uključuje roditelje radi napredovanja učenika. Rezultati pokazuju da se vjeroučitelji više obaziru na sugestije učenika i roditelja, a sve u cilju poboljšanja učeničkog uspjeha.

Kvalitet ocjenjivanja u funkciji razvijanja izvrsnosti kao segmenta evaluacije implementiranosti kurikuluma



LEGENDA:

1. Ocjenjivanje nastavnika u podsticaja podsticaj dobrog planiranja
2. Ocjenjivanje cijelog školskog ozračja
3. Strateško popravljanje kurikuluma
4. Sačuvanost privatnosti nastave i postupaka
5. Procjenjivanje i unapređujem vlastitog rada
6. Provođenje evaluacije planiranog
7. Menadžment škole ocjenjivanjem doprinosi kvaliteti kurikuluma
8. Poboljšanju kurikuluma doprinose učenici
9. Uključenosti roditelje radi napretka učenika
10. Postoji podudarnost između pisanja, poučavanja i testiranja kurikuluma

Grafikon 8: Ocjenjivanje kao segment evaluacije

Interesantan je rezultat istraživanja po kojem 40, 4% vjeroučitelja i 27% ostalih nastavnika uočava podudarnost između pisanja, poučavanja i testiranja kurikuluma. Ovi nam pokazatelji govore da vjeroučitelji kurikularni pristup posmatraju, u većem procentu, kao zatvoreni krug u kome su navedene sastavnice uzorčno-posljedično povezane, a što je u skladu s prirodnim tokom integriranosti (Grafikon 8).

Istraživački rezultati su pokazali kako postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika Vjeronauke i nastavnika drugih predmeta o ocjenjivanju u funkciji razvijanja izvrsnosti kao segmentu evaluacije implementiranosti kurikuluma. Nastavnici Vjeronauke u većoj mjeri ocjenjivanje posmatraju kao segment evaluacije koji doprinosi integriranosti vjeronaučnog kurikuluma u školski kurikulum ($t=3.552$, $\text{sig.}=.000$) nego nastavnici drugih predmeta. (T-test 1)

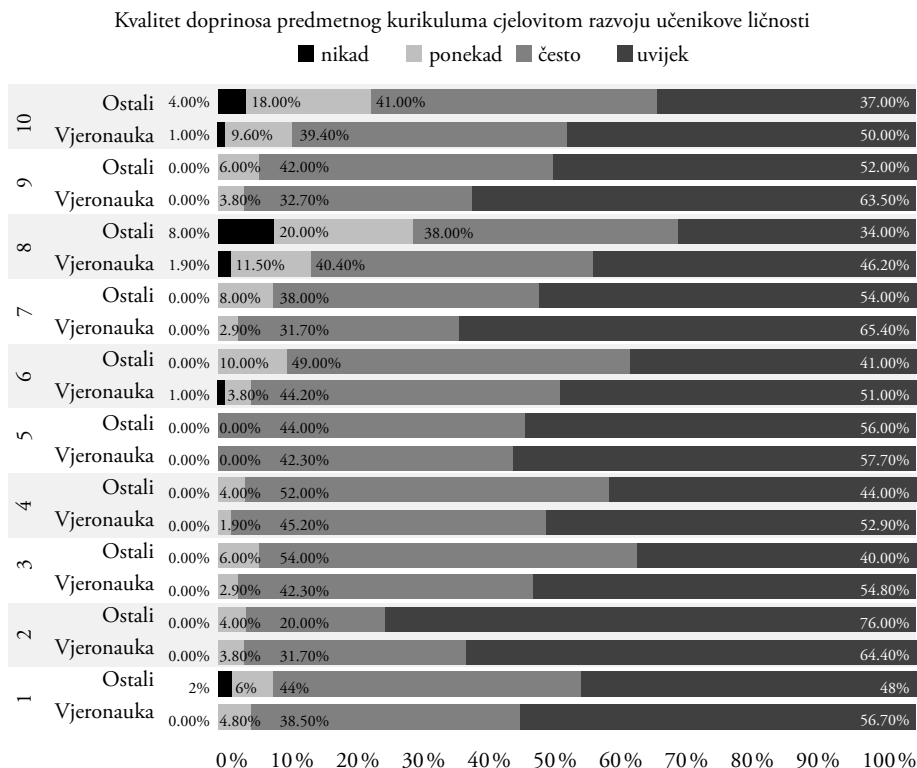
Kvalitet doprinosa predmetnog kurikuluma cjelovitom razvoju učenikove ličnosti

Razjedinjeno, usitnjeno i rascjepkano znanje dovodi u pitanje cjeloviti razvoj ličnosti. Pojavljuje se pojam integralne znanosti (Slatina, 2005)³³ koja obuhvata opća znanja različitih naučnih oblasti. U praksi je moguća provedba integralne znanosti kroz dobro osmišljene predmetne kurikulume koji dopuštaju cjelovit razvoj ličnosti u okviru integriranog školskog kurikuluma. Ovako postavljen kurikulum pruža mogućnost obrazovanja sposobnosti promatranja, pamćenja, mišljenja, osjećanja, volje i mašte u kulturi kojoj ličnost pripada.

Ukoliko je predmetni kurikulum zasnovan na uskom krugu ljudskih sposobnosti neće moći doprinijeti procesu cjelovitog razvoja ličnosti. On bi svojim sadržajem trebao :

- da uvažava raznolikosti i podsiče na poštivanje;
- da prati aktuelna zbivanja;
- da dozvoljava razvijanje motivacijskih i estetskih sposobnosti;
- da omogućuje emocionalni, tjelesno-motorni, moralno-etički, i praktično-tehnički razvoj ličnosti.

³³ Mujo Slatina, *Od individue do ličnosti – uvođenje u teoriju konfluentnog obrazovanja* (Zenica: Dom štampe, 2005).



LEGENDA:

1. Zastupanje i promoviranje vrijednosti o ljudskim pravima, socijalne inkluzije i demokratskog društva
2. Uvažavanje i podsticaj na uvažavanje raznolikosti
3. Uvrštenost trenutno aktuelne teme
4. Razvijanje spoznajno-kognitivnih sposobnosti učenika
5. Razvijanje motivacijskih sposobnosti učenika
6. Razvijanje estetskih sposobnosti učenika
7. Omogućenost emocionalnog razvoja učenika
8. Omogućenost tjelesno-motornog razvoja učenika
9. Omogućenost moralno-etičkog razvoja učenika
10. Omogućenost praktično-tehničkog razvoja učenika

Grafikon 9: Doprinos cjelovitom razvoju ličnosti

Stajalište da dobar predmetni kurikulum doprinosi cjelovitom razvoju ličnosti smo, također, propitivali na našem uzorku. Analizom njihovih iskazanih stavova smo došli do podatka da 56, 7% vjeroučitelja i 48% ostalih nastavnika uvijek zastupa i promovira vrijednosti o ljudskim pravima, socijalnu inkluziju i demokrats-

ko društvo. Možemo utvrditi da vjeroučitelji, procentualno, više promoviraju navedene vrijednosti iako im se često, kao i vjeronaučnom kurikulumu, spočitava da djeluju suprotno.

Dobijeni rezultati ukazuju da vjeroučitelji više razvijaju spoznajno-kognitivne, motivacijske i estetske sposobnosti učenika (Grafikon 9), što je u skladu s dobijenim rezultatima o inkluziji i timskom radu. Naš zaključak je, podsjećamo, bio da vjeroučitelji poklanjaju veću pažnju individualnim sposobnostima učenika u donosu na ostale nastavnike.

U procentualno većem odnosu vjeroučitelji smatraju da vjeronaučni kurikulum omogućuje emocionalni, tjelesno-motorički, moralno-etički i praktično-tehnički razvoj učenika u odnosu na ostale nastavnike i njihove predmetne kurikulume. (Grafikon 9)

Analizom svih pokazatelja o doprinosu predmetnog kurikulumu cjelovitom razvoju ličnosti možemo utvrditi da vjeronaučni kurikulum više doprinosi cjelovitom razvoju ličnosti u odnosu na ostale predmetne kurikulume, što se podudara s već dobijenim rezultatima iz prethodnik odjeljaka.

Rezultati istraživanja su pokazali kako postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika Vjeronauke i nastavnika drugih predmeta o doprinosu predmetnog kurikulumu cjelovitom razvoju učenikove ličnosti. Nastavnici Vjeronauke u većoj mjeri ističu doprinos vjeronaučnog kurikulumu razvoju učenikove ličnosti ($t=4.841$, $sig.=.000$) nego što nastavnici ističu doprinos kurikulumu drugih predmeta. (T-test 1)

ZAKLJUČAK

Vjeroučitelji slabije razumiju ulogu odgojnog socijalnog konteksta i manje koriste njegove mogućnosti u integraciji predmetnog kurikulumu u odnosu na ostale nastavnike, ali da ta razlika nije statistički značajna.

Vjeroučitelji u značajnoj mjeri više vode računa o skrivenom kurikulumu. Međutim, dobijeni rezultati ukazuju da Vjeronauka još uvijek nema status ostalih školskih predmeta i pored nastojanja vjeroučitelja da ga osnaže. Oni se i dalje više trude da osnaže integraciju vjeronaučnog kurikulumu, za razliku od ostalih nastavnika.

Vjeroučitelji u većoj mjeri ističu doprinos Vjeronauke u razvoju integriranog školskog kurikulumu. Posebno se ističe doprinos Vjeronauke u razvijanju etičkog kodeksa i svijesti o sebi, za razliku od drugih predmeta. Edukacija, samoedukacija i radno iskustvo u značajnoj mjeri doprinose boljoj procjeni doprinosa predmetnih kurikulumu razvoju integriranog školskog kurikulumu. Vjeroučitelji u većoj mjeri ističu ulogu svog predmetnog kurikulumu u integriranom školskom kurikulumu.

Vjeroučitelji u većoj mjeri od ostalih nastavnika ističu značaj kvaliteta okvira za izradu predmetnog kurikulumu kao osnove za integriranje, što je u skladu sa

dobijenim rezultatima. Ostali nastavnici i vjeroučitelji imaju ujednačene stavove o poželjnom kurikulumu, ali vjeroučitelji nastoje ostvariti jaču integraciju svog predmetnog kurikuluma. Zbrinjavajuće je da velik broj nastavnika i vjeroučitelja ne promišlja o novim alternativama, mogućnostima i gledištima pri izradi kurikuluma. I u ovom segmentu integriranja edukacija, samoedukacija i radni staž jače djeluju na svijest o značaju okvira predmetnog kurikuluma.

Vjeroučitelji ostvaruju veću međupredmetnu korelaciju sa svim školskim sastavnicama u odnosu na ostale nastavnike, češće učestvuju u integriranim školskim projektima.

Vjeroučitelji poklanjaju veću pažnju timskom radu i inkluziji u odnosu na ostale nastavnike. Edukacija tokom studija u značajnoj mjeri doprinosi jačanju inkluzije i timskog rada u integriranju predmetnog kurikuluma u školski kurikulum.

Vjeroučitelji smatraju da vjeronaučni udžbenici jače doprinose integraciji vjeronaučnog kurikuluma u odnosu na ostale udžbenike i predmetne kurikulume na temelju kojih su nastali. Edukacija o integriranom kurikulumu i u ovom segmentu doprinosi boljoj procjeni doprinosa udžbenika integriranom školskom kurikulumu.

Vjeroučitelji u većoj mjeri ocjenjivanje posmatraju kao segment evaluacije koji doprinosi integriranosti nego ostali nastavnici. Vjeroučitelji ocjenjivanje doživljavaju kao podsticaj za dobro planiranje i ocjenjivanje doživljavaju kroz cijelo školsko ozračje, što doprinosi jačanju integracije vjeronaučnog kurikuluma u školski kurikulum. Edukacija, samoedukacija i radno iskustvo i u ovom segmentu integracije jačaju svijet nastavnika i vjeroučitelja te doprinose jačoj integraciji.

Vjeroučitelji više ističu doprinos vjeronaučnog kurikuluma u cjelovitom razvoju ličnosti u odnosu na ostale nastavnike. Ovi rezultati predstavljaju jedan prirodan slijed već dobijenih rezultata i potvrđuju sve već uočeno.

Možemo konstatirati da je vjeronaučni kurikulum u velikoj mjeri integriran u osnovnoškolski kurikulum, kao i da jače doprinosi integriranom školskom kurikulumu od ostalih predmetnih kurikuluma. Ovakvi rezultati mogu upućivati na više pojava. Moguće je da su ostali nastavnici zadovoljni mjestom i ulogom svog predmetnog kurikuluma u školskom kurikulumu, te da osjećaju potrebu da rade na njegovoj jačoj integraciji. Iz ove spoznanje nameće se pretpostavka da se ostali nastavnici osjećaju sigurnijim mjesto svog predmetnog kurikuluma nego vjeroučitelji. Zbog stalnih pritisaka na Vjeronauku, vjeroučitelji nastoje vjeronaučni kurikulum što jače integrirati u sve pore školskog sistema. Vjeroučitelji podliježu i pojačanom sistemu ocjenjivanja, od strane pedagoške službe škole i Pedagoškog zavoda kao i ostali nastavnici, ali i od strane Vjersko-prosvjetne službe Rijaseta Islamske zajednice. Oni su, također, obavezni podnositi redovne izvještaje o svome radu navedenim organima. Ove činjenice nas navode na zaključak da i ovaj segment doprinosi većem zalaganju vjeroučitelja u integriranju vjeronaučnog kurikuluma u školski kurikulum.

Na osnovu dobijenih istraživačkih rezultata možemo dati slijedeće preporuke.

- Potrebno je provesti edukaciju nastavnika o kurikulumskom pristupu u planiranju i integriranom kurikulumu.
- Educirati vjeroučitelje o ulozi odgojnog socijalnog konteksta u integriranom školskom kurikulumu.
- Organizovati za vjeroučitelje zanimljive edukativne seminare.
- Ojačati ulogu i mjesto vjeronaučnog kurikuluma u integriranom školskom kurikulumu.
- Educirati nastavnike i vjeroučitelje o promišljanju pri planiranju i potrebi novog kurikularnog planiranja.
- Educirati vjeroučitelje o postavljanju ishoda učenja prema Bloomovoj taksonomiji znanja.
- Ojačati samopouzdanje vjeroučitelja.
- Educirati nastavnike i vjeroučitelje o timskom radu i inkluziji

Rad je pokazao da je Vjeronauka kvalitetno zauzela svoje mjesto i ulogu u integriranom školskom sistemu u relativno kratkom periodu od povratka u odgojno-obrazovni sistem do danas. U tom periodu od 20 godina je postignuto mnogo na putu njenog integriranja, ali rad ukazuje da postoji još prostora za jaču integraciju na kome se može raditi.

T-test 1: Ispitivanje razlike u stavovima nastavnika vjeronauke i nastavnika drugih predmeta o kvalitetu integriranosti predmetnog u integralni školski kurikulum

T-test za varijablu predmet	Predmet	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Odgojni socijalni kontekst	Vjeronauka	104	38.0769	3.31133
	Ostali	100	38.9000	3.18297
Skriveni kurikulum kao pokazatelj stvarne integriranosti	Vjeronauka	104	44.8558	5.42096
	Ostali	100	42.4600	4.34943
Doprinos nastavnih predmeta razvoju integriranog školskog kurikuluma	Vjeronauka	104	55.7596	7.32663
	Ostali	100	52.0000	6.50097
Okviri za izradu predmetnog kurikuluma kao osnova za integriranje u školski kurikulum	Vjeronauka	104	60.6442	7.25395
	Ostali	100	57.7500	7.41330
Međupredmetna korelacija u funkciji implementacije integriranog kurikuluma	Vjeronauka	104	38.0481	4.50540
	Ostali	100	36.7600	4.42701
Timski rad i inkluzija u funkciji razvoja integriranog kurikuluma	Vjeronauka	104	54.7692	6.58806
	Ostali	100	51.4900	6.59583
Doprinos udžbenika integraciji kurikuluma	Vjeronauka	104	13.3462	2.35561
	Ostali	100	11.7100	2.47123
Ocjenjivanje u funkciji razvijanja izvrsnosti kao segment evaluacije implementiranosti kurikuluma	Vjeronauka	104	38.8173	4.86271
	Ostali	100	36.1700	5.77185
Doprinos predmetnog kurikuluma cjelovitom razvoju učenikove ličnosti	Vjeronauka	104	35.0962	4.11608
	Ostali	100	33.7200	4.06781
T-test za ispitivanje razlike aritmetičkih sredina				
Varijable		t-vrijednost	Nivo značajnosti	
Odgojni socijalni kontekst		-1.809	.072	
Skriveni kurikulum kao pokazatelj stvarne integriranosti		3.473	.001	
Doprinos nastavnih predmeta razvoju integriranog školskog kurikuluma		3.871	.000	
Okviri za izradu predmetnog kurikuluma kao osnova za integriranje u školski kurikulum		2.818	.005	
Međupredmetna korelacija u funkciji implementacije integriranog kurikuluma		2.059	.041	
Timski rad i inkluzija u funkciji razvoja integriranog kurikuluma		3.552	.000	
Doprinos udžbenika integraciji kurikuluma		4.841	.000	
Ocjenjivanje u funkciji razvijanja izvrsnosti kao segment evaluacije implementiranosti kurikuluma		3.548	.000	
Doprinos predmetnog kurikuluma cjelovitom razvoju učenikove ličnosti		2.401	.017	

Quality of Integration of Islamic Confessional Education in Educational Context

Izet Pehlić i Emina Grabus

Abstract

The aim of this research was to establish the quality of integration of Islamic confessional education in educational context of schools; to diagnose manners and ways for reaching a higher level of quality of integration of Islamic confessional education in the educational context and also to propose measures and steps necessary for reaching higher level of its integration in the context of primary schools. The methods used for this were theoretical analysis and descriptive-analytical survey. The techniques used were attitude surveys of teachers of confessional education and teachers of other subjects with a questionnaire. A questionnaire was designed for the purpose of this research to examine the quality of integration of the subject into the integral educational curriculum of schools. The sample comprised of 104 Islamic confessional teachers and 100 teachers of other subjects in Zenica-Dobož Canton.

The results of the research revealed that there is a statistically relevant difference in attitudes of Islamic confessional education teachers and teachers of other subjects. Confessional education teachers, more than other teachers, give more importance to the hidden curriculum, which is an indicator of real integration. They highlight the contribution of their subject to the development of integrated curriculum, point out the importance of framework for development of their subject curriculum as a basis for its integration into the school curriculum. They also establish greater inter-subject correlation with all educational segments; dedicate attention to teamwork and inclusion serving the development of integrated curriculum. They see assessment as a segment of evaluation that contributes to integration of confessional education into school's curriculum, highlight the contribution of confessional education curriculum to development of pupil's personality as well as the fact that the textbook for confessional education contributes more to integration of confessional curriculum than other textbooks and course curricula they are based on. Finally confessional education curriculum is largely integrated in primary school curriculum and contributes to integrated school curriculum more than the curricula of other subjects.

Key words: integration, curriculum, curriculum based approach to planning, primary school curriculum, confessional education curriculum

Izučavanje islamskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu u periodu 2005–2013. godine

Ehlimana Memišević¹

Sažetak

Kao jedan od velikih svjetskih pravnih sistema, islamsko pravo izučava se na mnogim akademskim institucijama uz primjenu različitih metodoloških pristupa i u različitim institucionalnim okvirima. Predmet ovog istraživanja je izučavanje islamskog prava u okviru Katedre za historiju prava i komparativno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu, u periodu 2005–2013, na osnovu analize nastavnih i izvedbenih planova i programa, udžbenika i ostale obavezne i dopunske literature na predmetima dodiplomskog, postdiplomskog i doktorskog studija. Budući da se izučava u okviru dviju naučnih disciplina: komparativne pravne historije i historije države i prava Bosne i Hercegovine, obim izučavanja islamskog prava dovoljan je za profil kadrova koje školuje Pravni fakultet u Sarajevu.

Gljučne riječi: islamsko pravo, Pravni fakultet u Sarajevu, reforma visokog obrazovanja

I. Uvod

Islamsko pravo, kao jedan od velikih svjetskih pravnih sistema, danas se izučava na akademskim institucijama muslimanskog i nemuslimanskog svijeta uz primjenu različitih metodoloških pristupa i u različitim institucionalnim okvirima. U osnovi se, s obzirom na cilj, može identifikovati nekoliko modela njegovog izučavanja. Tako se islamsko pravo izučava u okviru programa za obrazovanje uleme, u okviru programa za obrazovanje šerijatskih sudija, programa za uporedno izučavanje prava, te u okviru programa općih islamskih studija.²

¹ Ehlimana Memišević je viša asistentica na Pravnom fakultetu u Sarajevu.

² Fikret Karčić, *Islamske teme i perspektive* (Sarajevo: El-kalem, 2009), str. 33-46.

Prema tome, osim na teološkim fakultetima, islamsko pravo izučava se i na pravnim fakultetima. Naime, kursevi o islamskom pravu i pravnoj nauci čine sastavnu i obaveznu komponentu svakog nastavnog plana i programa svih pravnih fakulteta u muslimanskom svijetu. Osim toga, uočava se povećan broj kurseva o islamskom pravu na pravnim fakultetima u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, kao i Evropi, u posljednjih nekoliko godina.³

Pri tome se uočavaju različiti pristupi u izučavanju, kao i različita terminologija. Naime, na pravnim fakultetima u muslimanskim zemljama islamsko pravo izučava se kao pozitivno pravo, (jedini izvor ili jedan od izvora),⁴ uglavnom, u okviru programa za obrazovanje šerijatskih sudija. Na zapadnim pravnim fakultetima izučava se u okviru programa za uporedno izučavanje prava, kao i programa općih islamskih studija, gdje se izučava u širem kontekstu, s posebnim akcentom na mogućnost primjene u savremenom dobu. Shodno tome, u muslimanskim zemljama najčešće se koristi termin Šerijat (ili šerijatsko pravo) dok se u nemuslimanskim zemljama uobičajeno koristi termin islamsko, ili, rjeđe, muslimansko pravo.

Predmet ovog istraživanja je izučavanje islamskog prava u okviru Katedre za historiju prava i komparativno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu u periodu od 2005–2013. Analizirat će se nastavni i izvedbeni planovi i programi, udžbenici, kao i ostala obavezna i dopunska literatura na predmetima Katedre, u okviru kojih se izučava islamsko pravo, nakon reforme visokog obrazovanja (u periodu 2005–2013). Istraživanjem će biti obuhvaćen program dodiplomskog (I ciklus), postdiplomskog (II ciklus) i doktorskog studija (III ciklus).

Od akademske 2005/2006 godine, na dodiplomskom studiju (I ciklus) na Katedri za historiju prava i komparativno pravo uvedeni su sljedeći predmeti u okviru kojih se izučava islamsko pravo: *Komparativna pravna historija*, *Moderne pravne kodifikacije*, *Bosansko komparativno pravo*, *Pravne kulture* (izborni predmet), *Stare kodifikacije* (izborni predmet), *Sekularna država na Balkanu* (izborni predmet).

Na postdiplomskom studiju (II ciklus) islamsko pravo izučava se u okviru predmeta: *Izabrane teme iz komparativne pravne historije* na Historijsko-pravnom smjeru, *Komparativno pravo* na Komparativno-pravnom smjeru, *Razvoj pravne misli u BiH* na Komparativno-pravnom smjeru, *Savremeni problemi pravne reforme šerijatskog prava* (izborni predmet na Historijsko-pravnom i Komparativno-pravnom smjeru), *Sekularizam i nacionalna država* (izborni predmet na Historijsko-pravnom i Komparativno-pravnom smjeru).

Na doktorskome studiju islamsko pravo izučava se u okviru obaveznog predmeta općeg smjera *Pravne kulture Jugoistočne Evrope* i obaveznog predmeta Pravo-historijskog i Komparativno-pravnog smjera *Bosansko pravo: tranzicija i tradicija*.

³ Shaheen S. Ali, „Approaches to Teaching and Learning of Islamic Law: Sharing Some National and International Perspectives“, <https://www.heacademy.ac.uk/node/2820>, pristupljeno 15. 3. 2014.

⁴ Fikret Karčić, *Studije o islamskom pravu i institucijama* (Sarajevo: El-Kalem i CNS, 2011), str. 166-211.

Budući da se islamsko pravo izučava u okviru dviju naučnih disciplina: komparativne pravne historije i historije države i prava Bosne i Hercegovine, uslovno rečeno, može se govoriti o dva modela izučavanja: u uporednom historijsko-pravnom kontekstu, i kao dio nekadašnjeg pozitivnog prava u okviru historije države i prava Bosne i Hercegovine.

U nastavku ćemo ukratko ukazati na historijski kontekst primjene islamskog prava u Bosni i Hercegovini, zatim izučavanje islamskog prava od osnivanja Pravnog fakulteta u Sarajevu do reforme visokog obrazovanja i uvođenja Bolonjskog procesa akademske 2005/2006. godine, te dati analizu izučavanja islamskog prava u uporednom historijsko-pravnom kontekstu, i kao nekadašnjeg pozitivnog prava u okviru historije države i prava Bosne i Hercegovine.

II. Historijski kontekst

Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini primjenjivalo se od uspostavljanja osmanske vlasti do iza Drugog svjetskog rata.⁵

U okviru Osmanske države u kojoj je važio princip povezanosti religije i države (*din ve devlet*), odnosno model organskog jedinstva religije i države, islamsko pravo je bilo pozitivni izvor prava, koje se primjenjivalo po personalnom principu na muslimane. Istovremeno su pripadnici priznatih konfesija – pripadnici kršćanskih denominacija i jevreji imali vlastitu konfesionalnu organizaciju (*millet*) i pravo da primjenjuju svoje vjersko i običajno pravo u pitanjima ličnog statusa (brak, porodica, nasljeđivanje) i crkvenim pitanjima. Osim toga, svjetovno pravo sadržano u kanunima, koje je obuhvatalo cjelinu propisa običajnog porijekla (*urf*) i koje je moralo biti u saglasnosti s islamskim pravom, primjenjivalo se po teritorijalnom principu na sve podanike Osmanske države.

Prema tome, uspostavljanjem osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, kao „najjisturenijoj osmanskoj pokrajini“, ⁶ islamsko pravo postalo je pozitivni izvor prava za muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Njegova primjena bila je vezana za postojanje i djelatnost državnih šerijatskih sudova.

Osmanskim reformama poznatim kao *tanzimat* (1839–1876) dolazi do sužavanja primjene islamskog prava. Nadležnost šerijatskih sudova ograničava se na pitanja bračnog, porodičnog i nasljednog prava muslimana, vakufske stvari i izvjesne radnje u izvanparničnom postupku. Šerijatski sudovi od općih postaju specijalne sudske institucije.

U okviru austrougarske okupacije i tokom prve jugoslavenske države muslimani su uživali status priznate vjerske zajednice s pravom da primjenjuju islamsko pravo u personalnim stvarima putem državnih šerijatskih sudova. U tom smislu

⁵ Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, str. 115-131.

⁶ Mustafa Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2006), str. 38.

njihov status bio je sličan statusu drugih muslimanskih manjina koje su živjele u nemuslimanskim državama.⁷

Primjena šerijatskog prava za muslimane u Jugoslaviji nije bila mogućnost, već obaveza, budući da se Ugovorom o zaštiti manjina zaključenim u Sen Žermenu 10. septembra 1919. godine Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca obavezala da će osigurati da se pitanja porodičnog i ličnog statusa reguliraju u skladu sa šerijatskim pravom i muslimanskim običajima (čl. 10).⁸ Ove odredbe prenijete su u Vidovdanski ustav, čijim je članom 9. određeno da „u porodičnim i nasljednim stvarima muslimana sude državne šerijatske sudije“.⁹ Kao i u doba Austro-Ugarske, primjena šerijatskog prava nije bila stvar vjerske autonomije, već posebno uređena grana državnog pravosuđa.¹⁰

Takva situacija trajala je sve do 1946. godine, kada su Zakonom o ukidanju šerijatskih sudova na području Narodne republike Bosne i Hercegovine ukinuti šerijatski sudovi, čime islamsko pravo zvanično prestaje biti pozitivni izvor prava. Međutim, iako norme šerijatskog prava nisu sankcionirane držvom prinudom, i dalje su relevantne za muslimane u Bosni i Hercegovini. Naime, budući da norme šerijatskog prava predstavljaju pravila ponašanja s religijskim, etičkim i pravnim sankcijama, u odsustvu pravnih posljedica, njihov religijski i etički aspekt i dalje je relevantan. Na taj način, šerijatski propisi u BiH transformisali su se u religijske i etičke norme i kao takvi relevantni su za muslimane.¹¹

III. Izučavanje islamskog prava na Katedri za historiju prava i komparativno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu do 2005. godine

Na Pravnom fakultetu u Sarajevu, osnovanom 1946. godine, islamsko pravo nikada se nije izučavalo kao samostalni predmet.¹² U periodu od osnivanja Fakulteta do početka devedesetih godina samo se uzgredno spominjalo u okviru predmeta *Opšta istorija države i prava* i *Istorija države i prava naroda SFRJ*.

Bez ulaska u detaljnu analizu, na ovom će se mjestu ukratko dati prikaz izučavanja islamskog prava u okviru navedenih predmeta. U prvom udžbeniku

⁷ Fikret Karčić, „Od prava do etike: proces modernizacije i reinterpretacija šerijata u BiH“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LII (2009), 225-234.

⁸ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 83.

⁹ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 83.

¹⁰ Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, str. 127.

¹¹ Karčić, „Od prava do etike“, str. 225-234.

¹² Jedan od osnivača Pravnog fakulteta u Sarajevu bio je prof. dr. Mehmed Begović, prvi nastavnik na predmetu Šerijatsko pravo, osnovanom 1926. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu. Taj predmet su umjesto kanonskog prava bili obavezni slušati i polagati studenti islamske vjeroispovijesti. Pogledati: Mustafa Imamović, *Bilješke o razvitku i metodu historijsko-pravne nauke* (Sarajevo: Samostalno autorsko izdanje, 2008), str. 162.

Opšte istorije države i prava,¹³ koji je preuzet s Pravnog fakulteta u Zagrebu,¹⁴ islamsko pravo izučavalo se u okviru poglavlja „Turska (Osmanlijska) država i pravo.“ „Osmanlijsko pravo“ izučavalo se na tri stranice, s fokusom na njegove izvore, pri čemu se uočava primjena crkvenih (kršćanskih) termina u opisivanju. Tako se *idžma* definira kao „jednoglasne odluke otaca islamske crkve“.¹⁵

Ističući da je muslimansko pravo sadržavalo „vjerske dogme o čišćenju i pranju, o molitvi, o postu, o hodočašću u Meku, o ratu protiv nevjernika“ navodi se da su propisi o ratu naročito interesantni „jer u mnogo čemu pokazuju djelovanje ideološke nadgradnje za razvoj i život datog društva i države“. U tom smislu navodi se da je „Muhamed rekao: ‘Jedan dan rata vrijedi više kod Boga nego čitav mjesec posta’, što može objasniti „krvavu historiju muslimanskog carstva koja je bila ispunjena tako reći permanentnim ratom“.¹⁶

Zatim se navodi „podjela muslimanskog prava“ na građansko pravo, koje je obuhvatalo „norme i zakone koji su propisivali privatne pravne odnose među muslimanima“, „kazneno pravo“, u kojem je naročito dolazio do izražaja „klasni karakter prava“, što se odražavalo u novčanim kaznama koje „iako su bile za manje imućne blaže, ipak su ih razmjerno teže pogađale, od onih koje su bile propisane za imućnije“.¹⁷ Među zločinima i prestupima najvažnije mjesto, kako se ističe, zauzimali su „imovinski delikti s razmjerno najtežim kaznama, a isto tako i delikti protiv morala, koji su bili, ipak, blaže kažnjavani“. Najtežim deliktom smatralo se „brakolomstvo koje se kažnjavalo smrtnom kaznom“, a smrtna kazna se „stepenovala i izvršavala zakopavanjem, kamenovanjem, sječenjem glave i vješanjem“.¹⁸

Konačno, zaključuje se da je „i pravo osmanlijske države izražavalo svoj klasni karakter po svojoj sadržini i cilju i svoje klasno porijeklo po onim faktorima koji su ga stvarali“.¹⁹

U kasnijim udžbenicima *Opšta istorija države i prava* (od 1963. godine²⁰) islamsko pravo se, pored kanonskog, izučavalo u okviru pregleda prava u feudalnom periodu.²¹ Izričito se ističe da je šerijatsko pravo „za istoriju naših naroda od posebnog značaja“, s jedne strane jer je bilo „važće u svim našim zemljama koje su se nalazile u sastavu turske države kroz više vijekova“, a s druge strane „zbog toga što se Sanžermenskim ugovorom iz 1919. godine stara Jugoslavija obavezala

¹³ Ferdo Čulinović, *Opća historija države i prava: feudalna, buržoaska, socijalistička država* (Zagreb: Stručni odsjek N.S.O. Zagrebačkog sveučilišta, 1949).

¹⁴ Izvještaj o radu Komiteta za fakultete, visoke škole i naučne ustanove pri Vladi Narodne Republike BiH, *Arhiv BiH*, 17/47 (12. septembar 1947).

¹⁵ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 190.

¹⁶ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 192.

¹⁷ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 192.

¹⁸ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 192-193.

¹⁹ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 193.

²⁰ Đorđo Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1963).

²¹ Đorđo Samardžić, *Opšta istorija države i prava II: Feudalni period* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1964), str. 153-168.

da će garantovati svim našim muslimanima da mogu primjenjivati šerijatsko pravo u porodičnim, nasljednim i vakufskim poslovima²².

Zatim se, ukazujući na razlike između „sakralnog“ (*fikh*) i svjetovnog (*kanuni*) šerijatskog prava, ukratko izučavaju izvori prava, bračno pravo i krivično pravo.²³

U udžbeniku Đorđa Samardžića *Opšta istorija države i prava II: pregled razvitka države i prava u feudalnom periodu*²⁴ opisuje se odnos između duhovne i svjetovne vlasti u feudalnom periodu u Osmanlijskom carstvu²⁵ kao i pravo u feudalnom periodu: šerijatsko pravo (izvori, sekte, bračno pravo, krivično pravo).²⁶

Nešto detaljnije islamsko pravo izučavalo se na istom predmetu u udžbeniku autorice Raife Festić *Opća historija države i prava*, koji se primjenjivao do 2007. godine. Naime, u okviru poglavlja „Arabljanska država“, pored izvora prava, bračnog i krivičnog prava, što se obrađivalo i u prethodnim udžbenicima, obrađuje se i stvarno i obligaciono pravo, zatim nasljedno pravo, kao i organizacija sudova i sudski postupak.²⁷

U okviru predmeta *Istorija države i prava naroda SFRJ* islamsko pravo izučavalo se kao „pravo u našim zemljama pod Turcima“, gdje se, ukratko (na tri stranice), obrađivalo šerijatsko pravo, njegova definicija i izvori, pri čemu se pravila razlika između „sakralnog“ i državnog prava.²⁸ Posebno se ističe da je šerijatsko pravo imalo „čisto vjerski (konfesionalni) karakter i kao takvo je obavezno za muslimane“.²⁹ Stoga se obrađivalo i kanonsko i narodno običajno pravo, kojim je bilo regulisano porodično, bračno i nasljedno pravo nemuslimana.

Islamsko pravo se nešto intenzivnije izučavalo u okviru predmeta *Historijadržave i prava Bosne i Hercegovine*, koji je formiran nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine kao samostalne i suverene države, umjesto *Istorije države i prava naroda SFRJ*, budući da se u okviru tog predmeta izučavao osmanski period historije Bosne i Hercegovine. U poglavlju „Bosna pod osmanskom vlašću“ u okviru potpoglavlja „Pravo samouprave u Bosni osmanskog doba“ izučavaju se izvori (šerijatskog) prava, krivično pravo, bračno pravo, nasljedno pravo i sudska organizacija.³⁰

²² Samardžić, *Opšta istorija države i prava*, str. 153-154.

²³ Samardžić, *Opšta istorija države i prava*, str. 157-167.

²⁴ Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava II: pregled razvitka države i prava u feudalnom periodu* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1963).

²⁵ Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava II*, str. 74, Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (1963), str. 149-163; Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1966), str. 333-349.

²⁶ Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava II*, str. 149-161, Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (1963), str. 250-259, Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (1966), str. 349-61.

²⁷ Raifa Festić, *Opća historija države i prava* (Sarajevo: Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu, 1998), str. 137-146.

²⁸ Avdo Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ* (Sarajevo: „Svjetlost“ OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1971), str. 116-119, (izdanje iz 1981), str. 120-124, (izdanje iz 1988), str. 121-124.

²⁹ Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ* (1981), str. 123.

³⁰ Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Magistrat, 2003), str. 131-137.

Reformom nastavnog plana i programa koji se primjenjuje od akademske 2005/2006. godine,³¹ islamsko pravo izučava se u uporednoj historijsko-pravnoj perspektivi – „vertikalno poređenje“: u pogledu izučavanja države i prava u oblasti Mediterana 500–1500. godine (*Komparativna pravna historija*) i kao jedan od pravnih sistema u okviru kojih se izučavaju pojedine teme u historijsko-komparativnoj perspektivi (*Izabrane teme iz komparativne pravne historije*), te kao jedan od elemenata bosanskog prava tokom osmanskog perioda u historiji Bosne i Hercegovine.

Dakle, u osnovi se mogu uočiti dva modela izučavanja islamskog prava na Katedri za historiju prava i komparativno pravo: izučavanje islamskog prava u uporednoj historijsko-pravnoj perspektivi, i izučavanje islamskog prava kao nekadašnjeg pozitivnog prava u okviru historije države i prava (Bosne i Hercegovine). U nastavku ćemo, na osnovu analize nastavnih i izvedbenih planova i programa, udžbenika, kao i ostale preporučene obavezne i dopunske literature dati pregled obiju perspektiva izučavanja islamskog prava na Katedri za historiju prava i komparativno pravo u periodu 2005–2013. godine na dodiplomskom, postdiplomskom i doktorskom studiju.

IV. Izučavanje islamskog prava u uporednoj historijsko-pravnoj perspektivi

1. Dodiplomski studij (I ciklus)

Od akademske 2005/2006. godine na Pravnom fakultetu u Sarajevu, u okviru novog nastavnog plana, došlo je do promjene u konceptu i dužini izučavanja *Opće historije države i prava*. Umjesto jednog dvosemestralnog nastavnog predmeta uveden je jedan jednosemestralni predmet pod nazivom *Komparativna pravna historija*, koji se izučava na prvoj godini, i drugi jednosemestralni predmet pod nazivom *Moderne pravne kodifikacije*, koji se izučava na drugoj godini studija.

U okviru *Komparativne pravne historije* izučavaju se reprezentativni pravni sistemi od najstarijih vremena do modernog doba, pri čemu se daju prikazi države i prava pojedinih zemalja, prema usvojenoj strukturi izlaganja: (I) Država, što uključuje razmatranje historijskog konteksta, organizacije vlasti, državne ideologije, sudova i sudskog postupka i (II) Pravo, što uključuje izvore za saznanje tog prava, koncept prava i pravde, materijalno pravo, i to lični status, imovinsko, porodično, nasljedno, krivično i međunarodno pravo. Reprezentativni pravni sistemi razmatraju se u tri perioda: stari vijek (3000. p.n.e. – 500. n.e.), srednji vijek (500–1500) i novi vijek (1500–1900).

³¹ *Vodič kroz dodiplomski studij na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2005).

U periodu srednjeg vijeka (500– 1500) izučava se država i pravo, putem identifikovanja glavnih pravnih ideja i instituta te njihovog izučavanja u uporednom kontekstu, u Franačkoj, Bizantiji i Islamskoj državi, koje su važne za kasniji razvoj triju različitih pravnih kultura i civilizacija: pravoslavne (Bizantija), zapadne i evropske kontinentalne (Franačka) i islamske (Islamska država).

Prema tome, u pogledu izučavanja islamskog prava u okviru predmeta *Komparativna pravna historija* daje se pregled islamskog prava prema njegovoj klasičnoj formulaciji ostvarenoj u abasijskom periodu. U okviru toga izučavaju se izvori prava, koncept prava i pravde, materijalno pravo (lični status, imovinsko pravo, porodično pravo, nasljedno pravo, krivično pravo i međunarodno pravo).³²

U odnosu na ranije udžbenike, daje se produbljeniji uvid u sva navedena pitanja islamskog prava. Nakon historijskog konteksta nastanka Islamske države, organizacije vlasti, državne ideologije i organizacije sudova i sudskog postupka izučavaju se izvori prava. U okviru toga, pored glavnih i nepromjenljivih izvora prava – Kur’ana kao Božije riječi i zbirki hadisa kao „izvještaja očevidaca o riječima, djelima i prešutnim odobrenjima Poslanika islama, odnosno njegovoj praksi koja za muslimane ima normativni karakter“³³ obrađuju se i izvori za saznanje prava: djela muslimanskih pravnika, registri šerijatskih sudova (*sidžilli*), koji predstavljaju važan izvor za saznanje „prava u akciji“, odnosno praktične primjene prava, i historiografska djela. Dakle, prisutna su sva tri aspekta prava prema Alanu Watsonu – pravo u knjigama, pravo u zakonu i pravo u stvarnosti.³⁴

Zatim se u okviru koncepta prava i pravde daje osnovno značenje Šerijata – „put“ koji „prema muslimanskom vjerovanju predstavlja sistem normi objavljenih od Boga koji muslimani treba da slijede na ovom svijetu da bi postigli spasenje“.³⁵ Naglašava se razlika između Šerijata, koji je „metahistorijski i nepromjenljiv“ i *fikha*, kao „cjeline ljudskog tumačenja Šerijata uobličienog u pravni sistem“,³⁶ koji je historijski uslovljen i promjenljiv i odgovara jurisprudenciji rimskog prava.

U pogledu materijalnog prava, prvo se izučava lični status stanovništva islamske države, koje se prema kriteriju slobode dijelilo na slobodne i neslobodne (robove) i prema kriteriju vjere na muslimane i nemuslimane. Izučava se njihov pravni položaj. U pogledu slobodnih lica (*hurr*) naglašava se pravna (ne)jednakost između muškarca i žene, pri čemu se ističe pravna jednakost u pogledu imovinskih prava i krivične odgovornosti i pravna nejednakost u pogledu svjedočenja, nasljednog prava, kao i u pogledu kompenzacije za ubistvo i ranjavanje. Zatim se izučava pravni položaj robova (*rekik*, *abd* ili *memluk*), nemuslimana koji su bili podanici

³² Fikret Karčić, *Komparativna pravna historija: predavanja i pravni tekstovi* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007), str. 112-119.

³³ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 112.

³⁴ Alan Watson „Pravo u knjigama, zakonu i stvarnosti: uporednopravni pogled“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, LV:2 (2007), str. 5-18.

³⁵ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 113.

³⁶ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 114.

islamske države i pravno imali status *ehlu-z-zimme* ("zaštićeni") i nemuslimana koji su imali privremenu dozvolu boravka na teritoriji islamske države – *mustemin* („oni kojima je garantovana sigurnost“).³⁷

U pogledu imovinskog prava izučavaju se pokretne (*menkul*), nepokretne (*gajr menkul*), zamjenljive (*mislî*) i nezamjenljive (*kimi*) stvari koje su predmet pravnih poslova, kao i zadužbine (*vakuf*), kao posebna vrsta imovine stavljene van prometa. Zatim se izučava vlasništvo, obligacije, ugovori, način njihovog zaključivanja i sl.

Slijedi porodično pravo, u okviru kojeg se izučava brak (*nikah*), kao „ugovor građanskog prava koji se zaključuje između mladoženje i pravnog staratelja mlade (*veli*), odnosno mlade, prema učenju hanefijske škole“, zatim način zaključenja ugovora (ponudom i prihvatanjem pred dva svjedoka), ugovaranje visine bračnog dara (*mehra*), koji mladoženja isplaćuje mladoj, bračne zabrane i načini razvoda braka.

U okviru nasljednog prava izučava se testamentalno i zakonsko nasljeđivanje. Daju se osnovni podaci o oporuci, dozvoljenom raspolaganju putem oporuke, uslovima, valjanosti i načinu izvršenja oporuke. Zatim se izučavaju zakonski nasljedni redovi: 1) lica kojima pripada alikvotni dio ostavštine preciziran tekstem Kur'ana – *ashabu-l-feraid*, što „predstavlja intervenciju u stari arapski način nasljeđivanja, gdje je naslijeđe pripadalo srođnicima po muškoj liniji“, 2) srođnici po muškoj liniji – *asaba*, i 3) srođnici po ženskoj liniji – *zevu-l-erham*.

U okviru krivičnog prava izučavaju se tri grupe krivičnih djela: 1) krivična djela protiv života i tijela – ubistvo i ranjavanje, 2) krivična djela koja su spomenuta u Kur'anu i za koja su određene fiksne kazne – *hudud* („granice“) i 3) krivična djela i prekršaji koji nisu precizno definisani, ali predstavljaju prekršaje vjerskih i moralnih normi – *tazir* („ukor“) ili ugrožavaju javni poredak – *sijase* („politika“). U okviru svake grupe krivičnih djela daju se osnovni podaci o djelima i predviđenim kaznama.

Konačno, u odnosu na ranije udžbenike, *Kompartivna pravna historija* prvi put obrađuje islamsko međunarodno pravo – *sijer* („postupak, tok“), koje je tretiralo odnose muslimanskih i nemuslimanskih država u doba rata i mira. U okviru toga navodi se klasifikacija zemalja u tadašnjem svijetu prema shvatanju muslimanskih klasičnih pravnika: (1) *Daru-l-islam* („kuća islama“), odnosno islamska teritorija, gdje vlada muslimanski vladar i primjenjuje se islamsko pravo; (2) *Daru-l-ahd* („kuća ugovora“), odnosno prijateljske nemuslimanske države, čiji se odnosi s islamskom državom regulišu putem ugovora, kojim se obično predviđalo plaćanje tributa (*haradž*) islamskoj državi; (3) *Daru-l-harb* („kuća rata“), odnosno neprijateljska nemuslimanska država, s kojom islamska država nema ugovor, i stoga, muslimanima na njenoj teritoriji nije dozvoljen boravak i protiv takve države može se pokrenuti rat. Zatim se izučava način pokretanja rata (*džihad*), proglašenje rata i pravila ratovanja (zabrana napadanja sveštenika, bogomolja, civila, žena i djece, uništavanja usjeva, trovanja vode itd.).³⁸

Osim toga, u okviru pravnih tekstova koji se navode nakon svakog perioda,

³⁷ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 114-115.

³⁸ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 119.

navode se odjeljci o porodičnom,³⁹ nasljednom,⁴⁰ građanskom,⁴¹ i krivičnom pravu⁴² iz Ekloge, Salijkog zakona i Kur'ana kao glavnih izvora prava država koje se obrađuju u periodu 500–1500. godine, kako bi se omogućilo upoređivanje teksta.

U drugom, izmijenjenom i dopunjenom izdanju udžbenika iz 2012. godine, izostavljeni su pravni tekstovi, ali se ispred svakog perioda daju opće karakteristike prava u uporednom kontekstu. U okviru toga daju se zajedničke karakteristike prava u srednjovjekovnim državama Mediterana (veza između religije i prava, značaj personalnog principa u primjeni prava i značaj statusa pojedinca za obim prava i dužnosti pojedinca), kao i specifične karakteristike prava u Bizantiji i Franačkoj državi s jedne strane i islamskog prava s druge (razlike u izvorima prava, pojavi kodifikacije religijskog i svjetovnog prava, kao i konceptu svetosti države zasnovane na ideji kontinuiteta svetog Rimskog carstva, nasuprot Islamskoj državi, koja se nazivala *hilafetom* kao oblikom vjersko-političkog vođstva bez ikakvih konotacija svetosti i koncepta svete države).⁴³

U okviru predmeta *Moderne pravne kodifikacije* izučavaju se kodifikacije, uglavnom, građanskog prava 19. i 20. vijeka. Za izučavanje islamskog prava relevantno je izučavanje razvoja kodifikacija u muslimanskom zemljama Mediterana u predmodernu doba.⁴⁴ Spori tok procesa kodifikacije – *taknina* („načiniti zakon“) u muslimanskim zemljama objašnjava se činjenicom da je u islamskom konceptu prava zakonodavac (*el-hakim*) Bog, a tumači Božijeg prava kompetentni učenjaci (*ulema*), dok država ima zadatak da primjenjuje tako formulisano pravo. Stoga, takav koncept nije ohrabrivao kodifikaciju.⁴⁵

Zatim se objašnjava proces jačanja državnog zakonodavstva, odnosno izdavanje *kanuna*, koji svoj vrhunac dostiže u Osmanskoj državi. *Kanuni* kao „sultanov običaj“ (*urf-i sultani*), odnosno „osmanski običaj“ (*urf-i osmani*) porede se s kodifikacijama običajnog prava u Evropi u kasnom srednjem vijeku⁴⁶ itd.

Nakon toga obrađuje se Osmanski građanski zakonik (Medžella), kao „kodifikacija šerijatskog prava prema tumačenju hanefijske pravne škole“⁴⁷. Izučava se, kao i kod drugih zakonika, njen nastanak, izvori, sistem, karakter i recepcija,⁴⁸ a zatim se daje izbor zakonskih tekstova (99 pravnih pravila).⁴⁹ Osim toga, izučava se Egipatski građanski zakonik,⁵⁰ kao „sinteza evropskih i islamskih pravnih

³⁹ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 121-128.

⁴⁰ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 128-131.

⁴¹ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 131-134.

⁴² Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 135-147.

⁴³ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 69-70.

⁴⁴ Fikret Karčić, *Moderne pravne kodifikacije: predavanja i zakonski tekstovi* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2006), str. 20-22.

⁴⁵ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 21.

⁴⁶ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 21.

⁴⁷ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 96.

⁴⁸ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 95-99.

⁴⁹ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 100-106.

⁵⁰ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 119-122.

ustanova“,⁵¹ koji je, koristeći šerijatsko pravo kao jedan od izvora, a ne isključivog izvora kodifikacije, pokazao nove odnose između Šerijata i pozitivnog prava u muslimanskom svijetu, i kao takav bio „pogodan za recepciju u drugim arapskim zemljama koje su se odlučile za put modernizacije“.⁵² Zatim slijedi izbor iz Egipatskog građanskog zakonika.⁵³

Osim obaveznih, nudi se nekoliko izbornih predmeta u okviru koji se izučava islamsko pravo. Naprimjer, u okviru predmeta *Pravne kulture* daje se pregled različitih pravnih kultura putem razmatranja koncepta prava, rasprostranjenosti kulture, izvora prava i sudskog postupka. Pravne kulture koje se komparativno izučavaju su: kultura civilnog / evropskog kontinentalnog prava, anglo-američka pravna kultura, jevrejska pravna kultura, kanonsko pravo, islamska pravna kultura i mješovite pravne kulture.

U okviru izbornog predmeta *Stare kodifikacije*, koji ima za cilj da razvije sposobnost studenata za sagledavanje pojedinih pravnih instituta u historijskoj i komparativnoj perspektivi, previđeno je izučavanje osmanskih *kanunama*.⁵⁴

2. Postdiplomski studij (II ciklus)

U okviru obaveznog predmeta *Izabrane teme iz komparativne pravne historije* na II ciklusu studija na Historijsko-pravnom smjeru izučavaju se izabrane teme velikih pravnih kultura u historijsko-komparativnoj perspektivi („vertikalno poređenje“). Prilikom poređenja svako pitanje razmatra se u okviru 3 pravna sistema: a) staro bliskoistočno, b) islamsko pravo i c) moderno englesko pravo. Teme koje se izučavaju i upoređuju u okviru navedenih pravnih sistema su: koncept i izvori prava, sudovi i suđenje, evolucija prava, status pojedinca, ugovori, vlasništvo, brak i porodica, zločin i kazna (krivično pravo), rat i mir (međunarodno pravo).

Na postdiplomskom studiju promijenjen je pristup i koncept izučavanja uopće, a time i izučavanja islamskog prava. Naime, za razliku od dodiplomskog studija, gdje se u udžbeniku daju osnovni podaci o izvorima, konceptu, materijalnom islamskom pravu i sudskom postupku u klasičnom periodu, na postdiplomskom studiju koriste se i kritički sagledavaju savremeni relevantni tekstovi o pojedinim temama, s ciljem pružanja produbljenog uvida u islamsko pravo u historijsko-komparativnoj perspektivi.

Tako se, u pogledu koncepta prava, izučava islamsko i englesko pravo u komparativnoj perspektivi, što, između ostalog, obuhvata autoritet iz kojeg proizlazi pravo, prirodu i obim prava, odnos religije i prava, definiciju krivičnog djela, vrste

⁵¹ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 121.

⁵² Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 121.

⁵³ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 123-128.

⁵⁴ Ovaj se predmet još nikad nije izvodio.

krivičnih djela i kazni predviđenih u dva sistema, presumpciju nevinosti, jednakost pred zakonom, tretiranje apostazije i blasfemije, porodično i imovinsko pravo i sl.⁵⁵

Zatim se, u pogledu izvora prava izučava odnos između engleskog općeg prava (Common Law) i islamskog prava prema tekstu: John A. Makdisi, „The Islamic Origins of the Common Law“.⁵⁶ Naime, sudeći prema ovom autoru, Common Law pravni sistem ima korijene u islamskom pravu, čime se objašnjavaju sličnosti između ova dva pravna sistema u pogledu prenosa vlasništva na stvari u trenutku zaključenja ugovora, institucije islamskog *istihqaqa* kao sredstva za povrat zemlje nakon uzurpacije, koja se kasnije pojavila u engleskom pravu, (sličnost se ogleda i u slučaju gubitka posjeda), postojanja porote (*lafifa* u islamskom pravu), nepostojanju apelacije u oba pravna sistema itd.

U pogledu evolucije prava izučava se fenomen pravnih škola u islamskom pravu.⁵⁷ U tom smislu, polazeći od značenja riječi *madhhab* (mezheb), kao izvedenice od arapskog glagola „*dhahaba yadhhabu*“ (ići / otići), koja znači „ono koje se prati“ ili još bliže „mišljenje ili ideja koju neko usvoji“,⁵⁸ izučava se nastanak i razvoj personalnih škola, proces prelaska s personalnih na doktrinarne škole, te opstanak i rasprostranjenost pravnih škola.

Pitanje statusa pojedinca razmatra se u pogledu pitanja identiteta stanovnika muslimanskih država (u historijskom kontekstu) ili islamske države (u teorijskom diskursu). Razmatra se refleksija pitanja građanstva u radovima nekih savremenih muslimanskih autora, da li je status stanovnika muslimanskih država (ili islamske države u teorijskom diskursu) određen religijskim pripadanjem ili teritorijalnim vezama,⁵⁹ odnosno „jesu li nemuslimani i dalje *zimmije* (*dhimmi*) teorijske islamske države ili građani historijskih muslimanskih nacionalnih država“.⁶⁰ Dakle, razmatra se pitanje građanstva kao novog identiteta pojedinca razvijenog u moderno doba i muslimanski klasični i politički i religijsko-pravni jezik, koji su vrlo često međusobno suprotstavljeni. Postavlja se pitanje mogućnosti napuštanja historijskih kategorija u korist koncepta punog građanstva, rješavanje problema nesaglasnosti činjenica i ideja i sl.

⁵⁵ Sam Solomon, Kathryn Wakeling, „A Comparison Table of Shari’ah Law and English Law“, http://europenews.dk/files/Final_Sharia_Law_and_English_Law_Table.pdf, pristupljeno 12.2.2014.

⁵⁶ John A. Makdisi, „The Islamic Origins of the Common Law“, *North Carolina Law Review*, 77:5 (1999), 1635-1739.

⁵⁷ Wael B. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), str. 150-177.

⁵⁸ Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, str. 150.

⁵⁹ Fikret Karčić, „Koncept građanstva u savremenoj islamskoj pravnoj misli“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XLVI-2003 (2004), str. 313-329.

⁶⁰ Karčić, „Koncept građanstva u savremenoj islamskoj pravnoj misli“, str. 313.

U pogledu braka i porodice izučavaju se bračni ugovori u islamskom porodičnom pravu,⁶¹ s posebnim osvrtom na bračne ugovore u Egiptu.⁶² U tom pogledu daje se historijski pregled zaključivanja ugovora o braku u Egiptu od pre-dislamskog perioda, preko ranog islamskog i osmanskog perioda do savremenog doba⁶³ u historijsko-komparativnoj perspektivi.

Konačno, u pogledu međunarodnog prava u velikim pravnim kulturama izučava se pitanje džihada u islamskom pravu prema tekstu „Džihad, ratovanje i terorizam“ autora Khaleda Abou El-Fadla.⁶⁴ Izučava se islamski koncept džihada kao „mukotrpnog rada ili borbe za postizanje pravednog cilja“, koji je kao „poziv na pravdu i istinu apsolutan i neograničen“, nasuprot konceptu ratovanja *kital*, koje je uslovljeno i ograničeno. Ističe se razlika u konceptu džihada i „svetog rata“ u katoličanstvu.⁶⁵ U tu svrhu izučavaju se rani kršćanski pogledi na nasilje, rat i mir.⁶⁶

Na Komparativno-pravnom smjeru, u okviru obaveznog predmeta *Komparativno pravo* kao jedan od pravnih sistema, pored civilnog i Common Law, izučava se i islamsko pravo u savremenoj perspektivi – „horizontalno poređenje“. Osim poređenja izabраниh područja materijalnog prava u tri navedena pravna sistema, izučavaju se i odnosi među pravnim kulturama: pravni transplant, struktura, izvori, postupak i sl. Za razliku od vertikalnog poređenja u okviru *Komparativne pravne historije* kao „vertikalnog komparativnog prava“, na ovom smjeru vrši se „horizontalno poređenje“, odnosno izabrane teme velikih pravnih sistema u savremenoj perspektivi.⁶⁷

Na oba smjera, kao izborni predmet nudi se predmet koji se bavi izučavanjem mogućnosti reforme šerijatskog prava – *Savremeni problemi pravne reforme umuslimanskom svijetu*. Kao jedini predmet koji se bavi isključivo islamskim pravom, fokusira se na savremene probleme koji su vezani za pravnu reformu u muslimanskom svijetu. Budući da se pravni sistemi muslimanskih zemalja sastoje od dvije komponente – svjetovnog i islamskog prava, svaki pokušaj reforme, posebno modernizacije, neophodno se suočava s pitanjima mogućnosti reforme islamskog prava, njene legitimizacije i metoda.

Stoga, osnovna pitanja koja se u okviru ovog predmeta izučavaju, između ostalog, uključuju: teorijske i praktične mogućnosti reforme šerijatskog prava,

⁶¹ Asifa Quraishi i Frank E. Vogel (ed.) *The Islamic Marriage Contract: Case Studies in Islamic Family Law* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2008).

⁶² Amira El-Azhary Sonbol, „A History of Marriage Contracts in Egypt“, u *The Islamic Marriage Contract*, str. 87-117.

⁶³ Sonbol, „A History of Marriage Contracts in Egypt“, str. 90-117.

⁶⁴ Khaled Abou El-Fadl, „Džihad, ratovanje i terorizam“, u *Savremene muslimanske dileme: pluralizam, ljudska prava, demokratija, pravda, džihad, ekstremizam, terorizam*, Ahmet Alibašić (ur.) (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2010), str. 273-299.

⁶⁵ Fadl, „Džihad, ratovanje i terorizam“, str. 275.

⁶⁶ Louis J. Swift, „Early Christian Views on Violence, War, and Peace“, u *War and Peace in the Ancient World*, Kurt A. Raafflaub (ed.) (Blackwell Publishing, 2007), str. 279-295.

⁶⁷ Ovaj smjer nikada se nije izvodio na II ciklusu studija. Stoga, usljed nedostatka izvedbenih planova ne možemo ponuditi detaljnije informacije o izučavanju islamskog prava.

modernističku jurisprudenciju i zakonodavstvo i metode reforme, opće domete i perspektive modernističke jurisprudencije, izazov jednakosti i odgovore islamske pravne nauke, te autoritet i islamsku normativnost.⁶⁸

U pogledu teorijskih i praktičnih mogućnosti reforme šerijatskog prava,⁶⁹ naglašava se razlika između promjenljivih i nepromjenljivih izvora i razmatra pitanje mogućnosti njihove reforme. U pogledu nepromjenljivih izvora, koje principijelno, nije bilo moguće mijenjati, što je bila „neminovna posljedica učenja o Božanskom porijeklu Kur’ana, i Božanskom nadahnuću Muhameda (a.s.)“, ⁷⁰ ukazuje se na mogućnosti reforme i ovih tekstova putem tumačenja i to: utvrđivanjem vremenskog slijeda propisa (kada se npr. o jednom pitanju govori na više mjesta u Kur’anu) i ustanovljavanjem norme po kojoj se postupa, primjenom teorije derogacije (važenje pravila *lex posterior derogat legi priori*). Osim toga, tumačenjem se trebalo odgovoriti na pitanje da li jedan propis Kur’ana ima opće važenje ili važi samo za jednu određenu situaciju (*takhsis*), ⁷¹ što je, također, predstavljalo intervenciju u nepromjenljive izvore, odnosno reformu.

U pogledu propisa zasnovanih na *idžtihadu*, kao promjenljivog izvora šerijatskog prava, ukazuje se na mogućnost njihove reforme putem *idžma’a*, koji je bio jedno od najsnažnijih sredstava samoadaptacije u islamu. Zatim, uočava se da se u praksi različitih muslimanskih država tokom historije afirmisalo više načina usklađivanja prava s izmijenjenim društvenim okolnostima, gdje su, pored selektivnog preuzimanja lokalnih običaja, prisutna i tri klasična metoda „koje je u slučaju starih prava uočio poznati historičar Henry S. Main: pravne fikcije, zakonodavstvo i pravičnost“. Zatim se, ukratko, ukazuje na svaki od ovih metoda reforme u šerijatskom pravu.

Konačno, zaključuje se da šerijatsko pravo „ne samo da posjeduje teorijske mogućnosti reforme već i bogato iskustvo praktične adaptacije“. ⁷² U tom smislu uočava se da instrumenti prilagođavanja prava izmijenjenim društvenim okolnostima uglavnom korespondiraju metodima koje poznaju i drugi veliki pravni sistemi.

U pogledu pitanja modernističke jurisprudencije izučava se proces reforme šerijatskog prava nakon druge decenije 20. stoljeća, koje je preuzela država izdajući

⁶⁸ Kao obavezna literatura na ovom predmetu nastoji se koristiti relevantna literatura i nadograđuje se u svakoj akademskoj godini. Obavezna literatura: Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma* (Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 1990); Kari Vogt et al., *New Directions in Islamic Thought: Exploring reform and Muslim Tradition* (London: I.B.Taurus, 2009); Abdullahi A. An-Naim (ed.), *Islamic Family Law in A Changing World: A Global Resource Book* (London-New York: Zed Books, 2002); Khaled Abou El-Fadl, *Islam i izazov demokracije* (Sarajevo: Buybook, 2006); Abdullahi Ahmed An-Naim, *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari’a* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2008); Noah Feldman, *The Fall and Rise of the Islamic State* (Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2008).

⁶⁹ Fazlur Rahman, „Revival and Reform in Islam“, u *The Cambridge History of Islam: Islam Society and Civilization: Islamic Society and Civilization*, P.M. Holt et al.(ed.) (Cambridge University Press, 1970, 2008). str. 632-657.

⁷⁰ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 22.

⁷¹ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 22-23.

⁷² Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 27.

odgovarajuće pravne akte koji su u literaturi nazvani modernističko zakonodavstvo, a teorija koja im je dala idejnu osnovu i obrazloženje označena je kao „modernistička jusrisprudencija“.⁷³ Zatim se izučavaju metodi reforme šerijatskog prava: proceduralna sredstva (*al-siyāsa al-sharʿiyya*), selekcija (*takhayyur*) i eklekticizam (*tafrik*), reinterpretacija glavnih izvora šerijatskog prava (fetvama vjerskih autoriteta modernističke orijentacije, i modernističko zakonodavstvo)⁷⁴ kao i promjene koje su nastupile pod utjecajem reformizma. U pogledu promjena u pozitivnom izrazu šerijatskih propisa izučavaju se kodifikacije šerijatskog prava: zakoni o ličnom statusu, građanski zakonici⁷⁵, a u pogledu promjena u sadržini šerijatskih propisa izučavaju se promjene u porodičnom pravu (sklapanje braka, oblik bračne veze, raskid braka, prava i obaveze roditelja prema djeci, planiranje porodice), nasljednom pravu, vakufskom pravu, obligacionom pravu i organizaciji i postupku šerijatskih sudova.⁷⁶

Osim toga, posebna pažnja posvećuje se mogućnosti reforme islamskog porodičnog prava.⁷⁷ U tom smislu posebno se ukazuje na izazov jednakosti i odgovore islamske pravne nauke, s fokusom na pitanja pravičnosti i jednakosti u porodičnim zakonima muslimanskih zemalja, izazove, mogućnosti i metode reforme.⁷⁸

U okviru pitanja autoriteta i islamske normativnosti izučavaju se *idžtihād*⁷⁹ i rana konstrukcija autoriteta, te proces slijeđenja mišljenja poznatih pravnika i pravnih škola – *taklid*.⁸⁰

3. Doktorski studij (III ciklus)

Od akademske 2012/2013. godine na Pravnom fakultetu uvodi se doktorski studij po novom planu i programu, predviđen reformom iz 2005/2006. godine. Od prethodnog, koji se održavao u periodu 1952–2011 i sastojao se iz istraživanja i odbrane doktorske disertacije, razlikuje se po tome što se organizira kao studij u 6 semestara. Studij se sastoji od općeg studija i studija smjera. Opći studij sastoji se od pet predmeta (svaka katedra nudi po jedan obavezni predmet). Katedra za historiju prava i komparativno pravo nudi predmet *Pravne kulture Jugo-*

⁷³ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 160-161.

⁷⁴ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 165.

⁷⁵ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 172-181.

⁷⁶ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 181-191.

⁷⁷ John L. Esposito, „*Muslim Family Law Reform: Towards an Islamic Methodology*“, *Islamic Studies*, 15 (1976), 19-51; Lynn Welchman, *Women and Muslim Family Laws in Arab States: A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), str. 33-45; Ziba Mir-Hosseini, „*Muslim Women’s Quest for Equality: Between Islamic Law and Feminism*,“ *Critical Inquiry* 32:4 (2006), 629-645.

⁷⁸ Zainah Anwar, Jana S. Rumminger, „Justice and Equality in Muslim Family Laws: Challenges, Possibilities, and Strategies for Reform“, *Washington and Lee Law Review*, 64:4 (2007), 1529-1551.

⁷⁹ Wael B. Hallaq, *Authority, Continuity and Change in Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), str. 86-122.

⁸⁰ Hallaq, *Authority, Continuity and Change in Islamic Law*, str. 24-57.

istočne Evrope, koji izučava pravne kulture Jugoistočne Evrope, njihovu tradiciju, i transformaciju. Fokusirajući se na pravni pluralizam Jugoistočne Evrope, izučava pored tradicije rimskog i bizantskog prava i tradiciju šerijatskog prava.

U okviru tradicije šerijatskog prava izučavaju se opća šerijatska pravila, *usuli fikh* – metodologija islamskog prava, pravna priroda, mjesto i značaj fetve u šerijatskom pravu, i upoređuje se s *responsama* rimskog prava,⁸¹ odnos *fikha* i rimskog prava i pitanje utjecaja rimskog prava na *fikh*. Zatim se izučava primjena šerijatskog prava kroz historiju bosanskohercegovačkih muslimana, utjecaj Šerijata na predratno jugoslavensko pravo, pitanje javnopravnog priznanja islama u jugoslavenskim krajevima nakon prestanka osmanske vlasti itd.⁸²

V. Izučavanje islamskog prava, kao nekadašnjeg pozitivnog prava u Osmanskoj državi, u okviru historije države i prava Bosne i Hercegovine

1. Dodiplomski studij (I ciklus)

U okviru obaveznog predmeta na II semestru dodiplomskog studija *Bosansko komparativno pravo* izučava se uporedno-pravni razvoj pravnih institucija u Bosni i Hercegovini, koji se u kontinuitetu može pratiti još od ranog južnoslavenskog srednjeg vijeka, pa preko osmanskog i austrougarskog razdoblja do formiranja zajedničke jugoslavenske države i njenog razvitka do 1992. godine. Poseban fokus stavlja se na komparativno izučavanje kako bi se shvatili međusobni utjecaji i preplitanje npr. šerijatskog i kanonskog, odnosno mletačkog prava s osmanskim državnim i tanzimatskim pravom itd. Iako i ovaj predmet ima komparativni pristup, islamsko pravo ne stavlja u širi kontekst, već upoređuje različite komponente pozitivnog prava u Bosni i Hercegovini kroz historiju.

Pod naslovom „Pravo u Osmanskoj Bosni“ u udžbeniku se izučava vjerska struktura osmanske Bosne počevši od procesa prihvatanja islama, koji „skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom, koja mu je prethodila čini duhovnu vertikalnu i bitnu povijesnu odrednicu Bosne, posebno Bošnjaka“.⁸³ Zatim se izučava *millet* sistem, kao „osmanski model rješavanja ‘nacionalnog pitanja’“, koji „nije bio demokratski, nego autokratski kao i sama osmanska država, ali je bio pluralistički na način koji je u Evropi tog vremena, kojom je vladala vjerska isključivost, bio nepoznat“.⁸⁴

⁸¹ Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, str. 50-52.

⁸² Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, str. 50-52.

⁸³ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 37.

⁸⁴ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 39.

Potom slijedi poglavlje „Pravo i sudstvo u Osmanskoj Bosni“, ⁸⁵ u okviru kojeg se izučavaju izvori prava u Osmanskoj državi, pri čemu se diferenciraju izvori šerijatskog prava (Kur'an i sunnet ili hadis) i osmanskog državnog prava (*kanuni / kanunname*). Budući da je osim islamskog (šerijatskog) i državnog ili kanunskog prava u Osmanskom carstvu u stalnoj upotrebi bilo i *miletsko* pravo, obrađuju se i izvori kanonskog prava Rimokatoličke crkve, srpsko-pravoslavnog crkvenog prava i običajnog prava jevreja.⁸⁶

Zatim se obrađuje krivično pravo u osmanskoj Bosni, čija osnova je bila šerijatsko pravo. Navode se tri grupe krivičnih djela, i objašnjava se činjenica da, za razliku od feudalnih prava koja su mu prethodila, osmansko pravo, s osloncem na Šerijat, nije pravilo razliku u kažnjavanju s obzirom na stalešku pripadnost počinioca krivičnog djela. Pravila se jedino vjerska i spolna razlika. Naime, budući da su od muslimana zahtijevani viši moralni standardi ponašanja, u pravilu su strožije kažnjavani od nemuslimana za isto krivično djelo. Isto tako, rob je blaže kažnjavan za isto krivično djelo od slobodnog čovjeka. U pogledu spolnih razlika, iz sličnih moralno-patrijarhalnih razloga, kazne za žene bile su strožije nego za muškarce.⁸⁷

Zatim se izučava „šerijatsko bračno pravo“, koje uključuje definiciju braka, način zaključenja braka bračnom ponudom (*idžab*) i prihvatom (*kabul*), ugovorne strane (mladoženja i skrbnik mlade (zastupnik / *vekil*), bračne smetnje za zaključenje braka i razvod braka.⁸⁸ Zbog potrebe kompariranja instituta i prava u osmanskoj Bosni, što je i cilj predmeta, slijedi ženidbeno pravo Katoličke crkve,⁸⁹ bračno pravo Pravoslavne crkve⁹⁰ i jevrejsko bračno pravo.⁹¹

Zatim slijedi šerijatsko nasljedno pravo, koje je „bilo skoro u cijelosti regulirano odredbama Kur'ana“, gdje je, osim što su postavljeni opći principi prava nasljeđivanja, izričito i do detalja izložen i određen, sa svim alikvotnim nasljednim dijelovima, intestatski nasljedni red (*feraiž*).⁹²

Nakon toga izučava se *tanzimat* i tanzimatsko pravo u okviru kojih se izučavaju Hatišerif od Gulhane, Hati Humajun (Hatt-i Humayun), Ramazanski zakon, Saferska naredba i Medžella (Osmanski građanski zakonik).⁹³

⁸⁵ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 44-62.

⁸⁶ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 45-50.

⁸⁷ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 51.

⁸⁸ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 51-53.

⁸⁹ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 53-54.

⁹⁰ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 54-56.

⁹¹ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 56-57.

⁹² Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 57.

⁹³ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 63-71.

2. Postdiplomski studij (II ciklus)

Na postdiplomskom studiju na Komparativno-pravnom smjeru⁹⁴ kao obavezni predmet izvodi se *Razvoj pravne misli i pravna praksa u BiH*, u okviru kojeg se izučava odnos pravne misli i pravne prakse u BiH kroz njihov međutjecaj, s naglaskom na uporedno-pravni pristup. U pogledu islamskog prava, izučava se osmanski pravni poredak i njegova primjena u Bosni. Zatim se izučavaju šerijatsko i *miletsko* pravo,⁹⁵ *tanzimat* i počeci evropeizacije prava u BiH, kao i kontinuitet tanzimatskog prava i izgradnja novog austrougarskog pravnog poretka u Bosni i Hercegovini.

U pogledu izučavanja osmanskog pravnog poretka daje se opća struktura osmanskog pravnog sistema: šerijatski i običajni karakter osmanskog pravnog sistema, običajno pravo i zakon (*kanun*), odnosi između šerijatskog i običajnog prava, te oblasti šerijatskog i običajnog prava.⁹⁶ Zatim se ukazuje na strukturu i način rada šerijatskih sudova. Nakon toga daju se podaci o zvaničnom mezhebu, fetvama i vezi između fetvi i kadiluka, izvorima prava (knjige, zbirke fetvi, kanunname i šerijatski sidžili).⁹⁷ Potom slijedi pregled osmanskog prava poslije tanzimata.⁹⁸

Zatim se izučava primjena šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini, prvo u vrijeme austrougarske uprave (izvori obaveznosti, područje primjene i organizacija šerijatskih sudova, i izučavanje u okviru Šerijatske sudačke škole),⁹⁹ a zatim u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.¹⁰⁰ U tom smislu posebna se pažnja posvećuje pokušaju donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, općim karakteristikama vjerskog zakonodvstva šestojanuarske diktature, te pravnom položaju i organizaciji Islamske zajednice u Jugoslaviji 1918–1941.¹⁰¹ Zatim slijedi izučavanje državnih šerijatskih sudova u Jugoslaviji u periodu 1918–1941. i obaveznost primjene šerijatskog prava. Izučava se struktura i funkcionisanje šerijatskih sudova i društveno-pravne posljedice njihovog postojanja i primjene šerijatskog prava.¹⁰²

⁹⁴ Ovaj smjer još uvijek se nije izvodio na Katedri za historiju prava i komparativno pravo. Informacije o izučavanju islamskog prava daju se na osnovu nastavnog plana i programa.

⁹⁵ Enes Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008); Ekmeleddin Ihsanoglu (ur.), *Historija osmanske države i civilizacije* (Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2004); Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u BiH 1882-1899*. (Sarajevo: Magistrat, 2002).

⁹⁶ M. Akif Ajdin, „Pravo kod Osmanlija“, u *Historija osmanske države i civilizacije*, str. 515-550.

⁹⁷ Ajdin, „Pravo kod Osmanlija“, str. 551-571.

⁹⁸ Ajdin, „Pravo kod Osmanlija“, str. 585-596.

⁹⁹ Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini*, str. 73-122.

¹⁰⁰ Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini*, str. 133-192.

¹⁰¹ Mustafa Imamović, *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008), str. 7-145.

¹⁰² Fikret Karčić, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*. (Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 1986), str. 11-155.

Nakon toga slijedi pregled primjene šerijatskog prava kao vjersko-moralnih i običajnih normi muslimana¹⁰³ nakon njegovog ukidanja kao pozitivnog prava, te interpretacija šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 20. stoljeća.

Opće informacije o religiji u periodu nakon austrougarske okupacije daju se na izbornim predmetima kao što su *Sekularna država na Balkanu* (dodiplomski studij, VIII sesmetar), gdje se obrađuju teme kao što su: odnos crkve i države u balkanskim zemljama do Prvog svjetskog rata, crkvene i vjerske nadležnosti u oblasti prava, odnos crkve i države u Jugoslaviji između dva svjetska rata, jugoslavenska revolucija kao nastavak modernizacije i sekularizacije Balkana, kao i pravna (ne)definiranost odnosa vjerskih zajednica i države u Bosni i Hercegovini kao samostalnoj državi.

Nešto detaljniji uvod u odnos crkve i države u Kraljevini SHS / Jugoslaviji, odvojenost države i vjere nakon 1945, i odnos države i vjerskih zajednica u BiH 1990–2010 daje se na predmetu *Sekularna i nacionalna država*, kao izbornom predmetu na II ciklusu studija Historijsko-pravnog kao i Komparativno-pravnog smjera.

3. Doktorski studij (III ciklus)

Konačno, na doktorskom studiju (III ciklus) daje se produbljeni uvid u bosansko pravo u osmanskome periodu u okviru obaveznog predmeta Pravno-historijskog i komparativno-pravnog smjera *Bosansko pravo: tranzicija i tradicija*. Predmet izučavanja su institucije bosanskog prava u kontekstu smjene različitih državnopravnih okvira. Poseban akcent stavlja se na izučavanje prava u osmanskome periodu. Pitanja koja se izučavaju uključuju: institucije srednjovjekovnog običajnog prava u Bosni i njihovu transformaciju u okvire klasičnog osmanskog prava, institucije osmanskog prava u Bosni, modernizaciju klasičnih osmanskih pravnih ustanova u periodu tanzimatskih reformi u XIX stoljeću, recepciju osmanskog prava u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. i pitanje tranzicije pravnih sistema.¹⁰⁴

VI. Zaključak

Na Pravnom fakultetu u Sarajevu, na Katedri za historiju prava i komparativno pravo islamsko pravo se izučava u okviru dviju naučnih disciplina: komparativne pravne historije i historije države i prava Bosne i Hercegovine. Stoga se, uslovno rečeno, može govoriti o dva modela izučavanja: uporedno historijsko-pravni, i kao dio nekadašnjeg pozitivnog prava u okviru Osmanske države i, poslije, kada

¹⁰³ Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini*, str. 199-213.

¹⁰⁴ Ajdin, „Pravo kod Osmanlija“, str. 515-585; Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini*; Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*; Eugen Sladović, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini* (Beograd, 1926); Karčić, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*.

se primjenjivalo za rješavanje personalnih pitanja muslimana, do konačnog ukidanja šerijatskih sudova 1946. godine.

U odnosu na period od osnivanja Pravnog fakulteta 1946. godine do 1990-ih godina, kada se islamsko pravo uzgredno spominjalo i vrlo sažeto izučavalo u okviru predmeta *Opšta istorija države i prava* i *Istorija države i prava naroda SFRJ*, što je bila posljedica marginalizacije religije (i time religijskog prava), uočavaju se pomaci u njegovom izučavanju nakon reforme visokog obrazovanja akademske 2005/2006. godine.

Međutim, imajući u vidu historijski značaj islamskog prava u Bosni i Hercegovini, koje je, u većem ili manjem obimu, činilo dio pozitivnog pravnog sistema od uspostavljanja osmanske uprave do iza Drugog svjetskog rata, i što su, i dalje, bez obzira na odsustvo normativnog elementa, njegovi sadržaji relevantni za muslimane, islamskom pravu se ne posvećuje dužna pažnja. Tome u prilog govori i činjenica da se, kao jedan od velikih pravnih sistema danas, izučava na mnogim akademskim institucijama u svijetu samostalno ili u poređenju s drugim pravnim sistemima (religijskim i svjetovnim).

Stoga bi se moglo razmatrati povećano izučavanje islamskog prava u okviru historije države i prava Bosne i Hercegovine. Budući da je islamsko pravo najvećim dijelom vezano za osmanski period, mogao bi se, po uzoru na pravne fakultete u Turskoj, uvesti kurs osmanskoislamskog prava.

Međutim, ne manje značajno bilo bi i povećano izučavanje islamskog prava u Bosni i Hercegovini nakon osmanskog perioda, jer se primjenjivalo tokom austrougarskog perioda, a zatim u Kraljevini SHS / Jugoslaviji za rješavanje pitanja porodičnog i ličnog statusa muslimana do konačnog ukidanja šerijatskih sudova 1946. godine.

S druge strane, aktueliziranjem i ponovnim izvođenjem predmeta *Pravne kulture* na dodiplomskom studiju (predmet se ne izvodi u posljednje tri akademske godine) način izučavanja islamskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu pratio bi savremene tokove i pristupe izučavanju koji se primjenjuju na brojnim akademskim institucijama u svijetu. Naime, u okviru tog predmeta islamsko pravo uporedno se izučava s drugim velikim pravnim kulturama: civilnim / evropskim kontinentalnim pravom, anglo-američkom pravnom kulturom, jevrejskom pravnom kulturom, kantskim pravom i mješovitim pravnim kulturama. Dakle, insistira se na pristupu izučavanja „prava u kontekstu“ i komparativnom pristupu.

Osim toga, izvođenjem Komparativno-pravnog smjera na II ciklusu studija u okviru predmeta *Komparativno pravo* izučavalo bi se, pored civilnog i Common Law, islamsko pravo u savremenoj perspektivi – „horizontalno poređenje“.

Dakle, izvođenjem predmeta *Pravne kulture* na dodiplomskom studiju, *Komparativno pravo* na postdiplomskom studiju i *Pravne kulture Jugoistočne Evrope* na doktorskom studiju, predviđenih aktuelnim nastavnim planovima i programima, islamsko pravo bi se izučavalo uporedno s drugim velikim pravnim sistemima (na svim nivoima studija) u historijskom („vertikalno poređenje“) i savremenom kontekstu

(„horizontalno poređenje“) po uzoru na savremene pristupe u izučavanju islamskog prava, i pravnih kultura uopće, na akademskim institucijama u svijetu.

Osim toga, reformom nastavnog plana i programa akademske 2005/2006 godine na Katedri za državno i međunarodno javno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu nudi se, u okviru Teorijsko-pravne nastavne grupe, pored predmeta *Pravo i etika* i *Teorija etniciteta* i predmet *Religija i pravo* (VIII semestar).

U okviru tog predmeta izučava se religijska dimenzija prava i pravna dimenzija religije i interakcija religijskih i pravnih ideja. Dakle, izučava se veza između prava i religije u historijskoj i savremenoj dimenziji (reguliranje odnosa države i religije u muslimanskim društvima, odnos crkve i države, teokratska država, sekularna država / laicizam, pluralizam i multikonfesionalne zajednice i modeli uređenja odnosa između države i vjerskih zajednica). Zatim, porede se najvažniji oblici religijski inspirisanih prava – jevrejsko pravo, kanonsko pravo i islamsko pravo, te moderno svjetovno pravo. Ovo posljednje smatramo posebno značajnim s obzirom na činjenicu da su se sve tri navedena religijska prava primjenjivala u Bosni i Hercegovini tokom historije. Na taj način daje se dužna pažnja nesumnjivom utjecaju religije na pravna shvatanja, etičke vrijednosti, institucije i običaje naroda BiH i šireg regiona.¹⁰⁵

Stoga, bez obzira na sve istaknute nedostatke u izučavanju islamskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu, može se zaključiti da je obim njegovog izučavanja dovoljan za profil kadrova koje školuje Pravni fakultet, imajući u vidu činjenicu da taj profil predstavljaju svjetovni pravници. Ta činjenica posebno dolazi do izražaja ako se uzme u obzir izučavanje islamskog prava u periodu od osnivanja Pravnog fakulteta 1946. do 1990-ih godina, kada se samo uzgredno spominjalo u okviru predmeta *Opšta istorija države i prava* i *Istorija države i prava naroda SFRJ*.

The Study of Islamic Law at the Faculty of Law in Sarajevo 2005-2013

Ehlimana Memišević

Abstract

As one of the world's major legal systems, Islamic Law is being studied at a number of academic institutions while applying different methodologies as a part of different institutional frameworks. The subject of this research is the study of Islamic Law as a part of the Department of Legal History and Comparative Law, Faculty of Law in Sarajevo, in the period between 2005 and 2013. The research is based on the analysis of the detailed teaching curriculums; textbooks and additional literature used for courses at graduate, postgraduate and doctorate studies.

Considering the fact that this topic is being researched as a part of two scientific disciplines: comparative legal history and history of law and state of Bosnia and Herzegovina, the scope of research is sufficient for the profile of staff attending the Faculty of Law.

Key Words: Islamic law, Faculty of Law in Sarajevo, Reform of higher education.

¹⁰⁵ Ovaj predmet nije predviđen aktuelnim nastavnim planom i programom.

Islamic Revival in Bosnia and Herzegovina 1992-2010

Harun Karčić¹

Abstract

Although there has been much discussion about the revival of Islam in Bosnia and Herzegovina during the last decade, only a handful of serious academic studies have been done on this topic. Apart from this, there have also been a number of rather misleading analyses and reports written by foreign journalists who have clearly missed out on the major driving force behind the greater visibility of Islam in some parts of Bosnia and Herzegovina and have disproportionately centered their attention most often on Saudi activities in the country. Although the impact of foreign factors is by no means to be neglected, in order to attain an all-encompassing picture of Islam in post-communist Bosnia and Herzegovina, *allof* the factors need to be accounted for.

Key words: Islam, Balkans, revival, Bosnia and Herzegovina, religion, post-communism

Introduction

Islamic revival, Islamic resurgence, and Islamic awakening are terms used to denote a global phenomenon that gained momentum during the 1970s and 1980s throughout the Middle East and later throughout the entire Muslim world. Simplified, the term denotes the greater presence of Islam in both the private and public sphere. It manifested through a number of channels. These commonly included a greater observance of Islamic injunctions, greater mosque attendance, adherence to Islamic dress and etiquette, increased use of Islamic terminology and greetings, establishment of Islamic organizations and associations, greater

¹ Harun Karčić holds Ph.D. in Law from University of Sarajevo. He is currently a producer at AlJazeera Balkans.

interest in the study of Islamic sciences, greater publication of Islamic books, and sometimes calls for the state implementation of *Shari'a* in the public domain.²

There are speculations as to what exactly triggered this phenomenon but a number of concrete events that occurred in the late 1960s and early 1970s can be singled out. Among these was the humiliating Israeli defeat of Arab armies in the 1967 war, the Soviet invasion of Afghanistan in 1979, the Iranian Islamic Revolution in the same year, and the first Palestinian intifada in 1980 can be singled out.³

As these revivalist trends were gaining momentum in central Muslim lands, they were also impacting Muslim minorities dwelling in parts of the Balkans, who more often than not were under brutal and repressive communist regimes. Islam in many places in the Balkans was reduced to a vague cultural affiliation that had almost lost its practical elements. The communist intention of transforming the Muslim identity from a religious to a national one could be deemed to be successful.

The collapse of the Berlin wall and its domino effect on communist regimes throughout Eastern Europe resulted in a series of intertwined transitions in the political, socio-religious and economic life. It also brought about much needed change to the neglected Muslims living in these former communist states. Of particular interest was the development of Islam in post-communist Bosnia and Herzegovina, whose fate stands out in comparison to other Muslim populations in the Balkans.⁴

The destruction of Bosnian Muslims 1992-1995

With communism obviously collapsing by the turn of the last decade of the 20th century and with Balkan nationalism on the rise, Bosnian Serb politicians and decision makers embarked on plans that were to lead to the establishment of their own para-state on the territory of Bosnia and Herzegovina, which was to be called the 'Serb Republic of Bosnia and Herzegovina'. The idea was to connect all towns and villages in Eastern and Northern Bosnia, which had significant Serb populations and to carve out their own, 'ethnically clean' Serb mini-state which would eventually secede and join neighboring Serbia and Montenegro in attaining the centuries old idea of an ethnically pure 'Greater Serbia'. Since these parts of the country often had either majority Muslim populations or significant numbers of such, the path towards attaining their political goals would have to include the

² I would like to thank the Center for Advanced Studies for supporting the writing of this paper and its director for meticulously reading this paper and for his useful comments and suggestions. All omissions are, of course, mine alone.

³ John Esposito, 'Claiming the Centre: Political Islam in Transition', p.2. Available at http://www.unaoc.org/repository/Esposito_Political_Islam.pdf (last accessed 29 August 2010)

⁴ For an overview see: Ahmet Alibašić, "Bosnia and Herzegovina" in Jocelyne Cesari (ed.), *The Oxford Handbook of European Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2015), p. 429-74.

ultimate destruction of these territories including Muslim inhabitants along with their Islamic cultural heritage.⁵

Although violence against Bosnia and Herzegovina's Muslims had already started in late 1991 and early 1992, the Bosnian declaration of independence in April 1992 served as an excuse for Bosnian Serb secessionists to start hostilities.⁶ Being heavily aided diplomatically, militarily, and financially by neighboring Serbia, Bosnian Serbs and their army (Army of the Serb Republic) along with the Yugoslav People's Army (JNA), they embarked on what turned out to be a well-planned path of systematic destruction of the Muslim presence.

They targeted areas in Eastern and Northern Bosnia as these were of strategic importance to the future 'Serb Republic'. The recognizable trait of their path of destruction was the selection of Muslim 'military age' men – which often included all Muslim males – their torture, humiliation, immediate killing or transfer to one of the many Serb-run concentration camps where they would face further torture and eventual death.⁷ The estimated death toll as a direct result of war is believed to stand close to 100,000.⁸ This figure, however, takes into account only the war casualties in the strictest sense and excludes deaths as a result of starvation, lack of medicine, and cold. Further to this, Marko Attila Hoare (year?) notes that 83.33% of the civilian deaths were Bosniaks (Bosnian Muslims) and that these Bosnian Muslims were 'the only one of the three principal nationalities who suffered higher civilian than military casualties.'⁹

The killings of these Bosnian Muslims during 1992-1995 were established by the United Nations - International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia (ICTY) to constitute genocide.¹⁰

Bosnian Muslim women, both young and old, were systematically raped by Serb soldiers with the aim of producing 'Serb children' – and were kept locked in concentration camps long enough until abortion would be impossible.¹¹ It is estimated that some 20,000 Bosnian Muslim women were raped during the 1992-1995 war.

⁵ For more on 'ethnic cleansing' see Norman Cigar, 'Genocide in Bosnia: the policy of ethnic cleansing', Texas A&M University Press, 1995.

⁶ For more on the beginnings of war, see Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, New York University Press, 1994, pp. 234-252.

⁷ James Gow, 'The Serbian Project and its Adversaries: a strategy of war crimes', Hurst & Co., 2003, pp. 129-131. See also Roy Gutman, *A Witness to Genocide* (Macmillan Publishing, 1993).

⁸ Patrick Ball, Ewa Tabeau i Philip Verwimp, 'Bosanska Knjiga Mrtvih: Ocjena Baze Podataka' 14 Juni 2007, <http://www.idc.org.ba/images/stories/IDC/pdf/evaluacija-bos.pdf> (last accessed 29 August 2010).

⁹ Marko Attila Hoare, 'What do the figures for the Bosnian war-dead tell us?' available at <http://greatersurbiton.wordpress.com> (last accessed 2 December 2010).

¹⁰ ICTY Press Release, 'Radislav Krstić becomes the first person to be convicted of genocide at the ICTY and is sentenced to 46 years imprisonment' The Hague, 2 August 2001. Available at <http://www.icty.org> (last accessed 29 August 2010).

¹¹ Lynda E. Boose, 'Crossing the River Drina: Bosnian Rape Camps, Turkish Impalement, and Serb Cultural Memory', *Gender and Cultural Memory*, 28: 1, (Autumn, 2002), p. 74.

Aside from the destruction of human life, numerous mosques, *masjids* (mosques without minarets), *mektebs* (places for Islamic education for children), *tekkis* (dervish lodges), mausoleums (*turbe*) and *waqf* (endowment) buildings were systematically destroyed in territories occupied by Serb forces.¹² At the end of almost four years of conflict, only one mosque in these territories was still standing, though damaged.

Although the Islamic revival in former Yugoslavia started initially in the 1970s, the cumulative impact of the above-mentioned events that occurred over a four-year period violently shook the Bosnian Muslims and drastically influenced the course of the revival.¹³

The Dynamics of Islamic revival

The dynamics of Islamic revival in Bosnia and Herzegovina can be divided into two periods. Namely, the period spanning from 1990–2000, which was marked by much euphoria following the collapse of communism and war, and the later period of 2000–2010 which was marked by the ascension to power of the Social-Democrat Alliance.

The war had a drastic impact on the re-awakening of Bosnian Muslim masses. Innocent Bosnian Muslim civilians found themselves the targets of a brutal Serb genocidal campaign and, for a while, Croat atrocities. Likewise, their territory became the target of irredentist and hostile neighbors, intent on achieving their expansion aspirations. Although this war was primarily a war over territory, the intentional killing of Bosnian Muslims, destruction of their mosques, and acts such as forced baptizing or carving out of crosses, made many Bosnian Muslims realize that they were often targeted for their religious affiliations.¹⁴

In the absence of adequate interest and response to the plight of Bosnian Muslims during the early stages of war, the elected government of Bosnia and Herzegovina as well as the Islamic community took their own initiative in establishing contacts with Muslim states in an attempt to secure desperately needed diplomatic, humanitarian, and financial aid.

The arrival of Islamic aid agencies during the war, both from Muslim states and from Western Europe, resulted in the establishment of a lifeline for the beleaguered Bosnian Muslims. However, through this process, Islamic aid agen-

¹² Muharem Omerdić, *Prilozi u izučavanju genocidima nad Bošnjacima, 1992-1995* (Sarajevo, El-Kalem, 1999.)

¹³ For more on the Islamic revival in the 1970s, see Fikret Karčić, 'Islamic Revival in the Balkans 1970–1992', *Islamic Studies*, 36:2–3 (1997).

¹⁴ For an excellent study on the role of religion in the Bosnian war, see Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia* (University of California Press, 1996).

cies also engaged in the publication and distribution of Islamic literature during the war, which opened a channel for the transfer of Islamic ideas from central Muslim lands to Bosnia. Along with Islamic aid agencies, Islamic missionaries and *mujahedeen* fighters were another channel for the transfer of such ideas. The foreign impact on Bosnian Muslims is evident as, former members of the *El-Mujahed* unit in Bosnia frankly admitted to having been influenced by 'Arab brothers' and their Islamic teachings.¹⁵

New legislations adopted in the country during the post-war period secured greater religious freedoms and thus paved the way for greater manifestation and practice of religion. These are the Annex 4 of the Dayton Peace Agreement (1995), the European Convention on Human Rights (1995) and the Law on the Freedom of Religion and the Legal Position of Churches and Religious Communities in Bosnia and Herzegovina (2004).

Lastly, the war created a Bosnian diaspora in Western Europe, which resulted in Bosnian Muslims coming into contact with other Muslims residing in these countries and becoming acquainted with new Islamic teachings. These teachings were eventually transferred back to Bosnia and Herzegovina during their visits or by other means of communication.

Agents of Revival

Perhaps four major agents of Islamic revival can be identified in the case of Bosnia and Herzegovina. The first being the *imams* (Muslim clerics) of the in Bosnia and Herzegovina who are perhaps most responsible for spreading the message of Islam to the masses. This in turn resulted in a greater number of people, especially the young, starting to practice the tenets of Islam in post-communist Bosnia and Herzegovina.

The second were students of Islamic studies. Among these, both students of local Islamic institutions of higher education as well as Bosnian students studying abroad can be included. Bosnian students studying abroad played a major role in transmitting back Islamic ideas and literature from Muslim countries and translating them into the Bosnian language.

The third were the Islamic community's organizations and institutions. Among these we can include the Islamic community's educational facilities, both for lower and higher Islamic education, its media and publications.

The fourth were the influences of foreign factors including Islamic humanitarian agencies that functioned during and immediately after the war, Islamic preachers, foreign fighters, and various activists present in the post war period.

¹⁵ Dženana Karup, 'Kuranjenaš ustav', *Dani*, No. 72, 30 March 1998.

Manifestations of Islamic revival

Education

With the advent of democracy and freedom of religion, positive changes came about. One of the earliest moves towards opening religion to a wider audience came early in the academic year of 1991/92 when Religious Education was introduced in a number of public schools in Sarajevo. This was followed with the Ministry of Education of the Republic of Bosnia and Herzegovina introducing Religious Education in primary and secondary schools as an elective course, subject to prior parental consent. It is worthwhile noting that Religious Education envisaged the teaching of five separate curricula: Islamic, Catholic, Orthodox, Jewish and Adventist.¹⁶

Another way of teaching Islam to children was through *Mektebs*, which represented the traditional method of teaching Islam to Bosnian children. *Mektebs* are voluntary weekend classes usually held in mosques by the local *imam* or *mu'allima* (female religious teacher). *Mektebs* are still popular but it is believed that their attendance has dropped following the introduction of religious education in state schools.¹⁷

The collapse of communism also led to the re-establishment of several traditional Islamic *madrasas* (these being based on the system of modern boarding schools) Some Madrasas were closed down and demolished during communism as well as the opening of new ones. For comparison sake, before the 1946 communist takeover there were more than 40 *madrasas* in Bosnia and Herzegovina. All of them, except for one – the Gazi Husrev Beg *madrasa* – were shut down. A total of five of them were established or re-established during the dire conditions of war. These include the ‘Osman ef. Redžović’ Madrasa in Čajangrad near Visoko, established in 1992; the ‘Behram-bey’ Madrasa in Tuzla, established in 1626 and re-established in 1993; the ‘Elči Ibrahim Paša’ Madrasa in Travnik, established in 1706 and re-established in 1993; the ‘Džemaludin ef. Čaušević’ Madrasa in Cazin, established in 1993; and the ‘Karadžoz Bey’ Madrasa in Mostar, established in 1557 and re-established in 1995.¹⁸ Although previously, the aim of Bosnian *madrasas* was to educate *imams* only, today their aim is to teach young Bosnian Muslims both secular and traditional Islamic courses and hence prepare them not only for *imam* posts but for also for further university study.

¹⁶ Ahmet Alibašić and Asim Zubčević, ‘Islamic Education in Bosnia and Herzegovina’, in Ednan Aslan (ed.), *Islamische Erziehung in Europa / Islamic Education in Europe*, Vienna: Bohrlau, 2009, pp. 43-57. See also Ahmet Alibašić, ‘Vjersko obrazovanje u javnim školama u BiH: Ka modelu koji podržava suživot i uzajamno razumijevanje’ (Fond otvoreno društvo, 2008). Complete study available at www.soros.org.ba

¹⁷ Alibašić and Zubčević.

¹⁸ Ahmet Alibašić, ‘Islamic Higher Education in the Balkans: A survey’, Jorgen Nielsen, ed., *Yearbook of Muslims in Europe*, vol. II, Leiden, Brill 2010, pp. 619-34

The post-war period also witnessed the establishment of non-religious colleges and schools often run by foreign parties in Bosnia and Herzegovina, most notably by Iran and Turkey. Since the end of the war, Iranians established the Persian-Bosniak College located near Sarajevo.¹⁹ The College is registered as a secondary school and follows the curriculum of the Sarajevo Canton. In addition to this, it has an accent on teaching *Shi'a* Islam for religious education courses²⁰. It also maintains close ties with other Iranian institutions in Bosnia and Herzegovina and pays particular attention to commemorating Iranian events such as the Day of the Islamic Revolution and the Ashura.

A number of Turkish colleges and schools have also been established in Bosnia and Herzegovina by the 'Bosna Sema' educational institution, which is believed to be close to the movement of Fethullah Gulen.²¹ The Turkish-Bosnian Colleges in Sarajevo and in Bihać and four international schools throughout the country also follow the official curriculum of the Sarajevo and Bihać Canton respectively but also have an accent on teaching Islamic values and ethics.²²

Additionally, in order to cater for the greater need of Islamic education teachers, two Islamic Pedagogical Faculties were established during and immediately after the war. The first being the Islamic Pedagogical Faculty in Zenica,²³ established in 1993, and the second being the Islamic Pedagogical Faculty in Bihać, established in 1996.²⁴

It should be noted that the establishment and re-establishment of these Islamic educational institutions came solely from the efforts of the Bosnian Islamic community as well as the curriculum and provision of teaching staff. It should also be noted that some of these institutions, such as the Karadoz-Beg Medresa in Mostar and the Islamic Pedagogical Faculty in Bihać were refurbished in later years using Saudi funds.²⁵ However, the operational costs of these institutions are covered by the Islamic community, which in turn is financed locally by its Bosnian Muslim members.

There has also been an increased interest among Bosnian Muslim students in the Faculty of Islamic Studies in Sarajevo, which was established in 1977 and remains the oldest Islamic higher educational institution in the Balkans. Since

¹⁹ See www.pkb.edu.ba (last accessed 20 August 2012).

²⁰ S.I., 'Da li je ovo Ši'izam?', *Preporod*, No. 17/931, 1 Septembar 2010, p.3.

²¹ See <http://www.bosnasema.com/> (last accessed 24 November 2014).

²² Anne Ross Solberg, 'The Gulen Schools: A perfect compromise or compromising perfectly?', available at <http://kotor-network.info/papers/2005/Gulen.Solberg.pdf> (last accessed 29 August 2010).

²³ For more information, see www.ipf.unze.ba (last accessed 7 December 2013).

²⁴ See: www.ipf.unbi.ba (last accessed 5 December 2013).

²⁵ A. Kadribegović, 'Dogadaj za sve pripadnike Islama', *Preporod*, No. 18/620, 15 Septembar 1997, p. 5; H. Nesimović, 'Nova zgrada za širenje islamske nauke i kulture', *Preporod*, No. 19/692, 1 Oktobar 2000. For standard reporting on Saudi influence, see: Dan Belifsky, 'Islamic Revival Tests Bosnia's Secular Cast', *The New York Times*, 26 December 2008; See also Vivienne Walt, 'Bosnia's Islamic Revival', *Time magazine*, 15 June 2009.

1994, in addition to undergraduate study, the Faculty has introduced postgraduate courses as well. It was renovated magnificently with generous support from a Qatari foundation in 1997 and today it has approximately 300 full time and 500 part-time students and runs a three-month non-degree diploma course in Islamic Studies, which is particularly popular among the 'international community' in Bosnia and Herzegovina.

Since the 1990s various scholarships have been given out to Bosnian Muslim students to pursue their further studies abroad. Although it is difficult to establish the exact number of students studying Islamic studies in Muslim countries, according to a report in 2002, there were 107 students in Saudi Arabia, 60 students in Syria, 38 in Egypt, 34 in Jordan, 28 in Iran, 11 in Turkey, 8 in Pakistan, 2 in Libya, 1 in Kuwait, and 1 in Lebanon.²⁶ These students of Islamic studies in Muslim countries are an influential channel for the transmission of Islamic ideas and practices from the countries of their study to Bosnia and Herzegovina.

Reconstruction of mosques

Mosques symbolize the presence and practice of Islam in a given territory. On the other hand, the destruction of mosques comes to symbolize the destruction of the Muslim inhabitants in the given territory. During the 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina, the killings and forced expulsion of Bosnian Muslims were always followed by the destruction of mosques, *masjids*, *waqfs*, and any other Islamic symbols. It is worth mentioning that during the war, mosques were destroyed by the Serb and Croat forces, even in areas that were unaffected by war. Architectural masterpieces such as the Aladža and Ferhadija mosques were not spared either.

The Islamic community has meticulously registered the destruction of Islamic objects by Serb and Croat troops during the 1992-1995 war. Out of the total of 1144 mosques that existed before the war, 614 were destroyed and 307 were damaged. Out of the total of 557 *masjids*, 218 were destroyed and 41 damaged. Out of the total of 1425 *waqf* objects, 405 were destroyed and 149 damaged. Additionally, dozens of *mektebs*, *turbes*, and *tekkes* were also damaged and destroyed during the war.²⁷

Just as the destruction of mosques symbolizes the destruction of Muslim presence in a given territory, the reconstruction of these mosques symbolizes the return of the territory's Muslim inhabitants and the revival of Islam in that area. The reconstruction of damaged and destroyed mosques in Bosnia and Herzegovina started immediately after the war and was, due to the lack of funding internally, significantly aided by foreign Muslim donors. New mosques were also constructed by Muslim states throughout Bosnia and Herzegovina. Today, in Sarajevo alone

²⁶ Stepan Machacek, "European Islam' and Islamic Education in Bosnia-Herzegovina", *Sudost Europa*, 55: 4 (2007), p. 419, footnote No. 61.

²⁷ Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima 1992-1995*, (Sarajevo, El-Kalem, 1999), p. 476.

there is a Malaysian, Indonesian, Kuwaiti, Qatari, Saudi, and a Jordanian mosque. This is a new development in the post-Ottoman period that was characterized by mosques built by local Muslims.

By 2006 there were 1,897 mosques and *masjids* with 431 under construction.²⁸ Some of these mosques were reconstructed at the exact spots where the Serb and Croat forces had demolished them during the war. There were also additional new mosques that have been constructed in major cities within the Federation of Bosnia and Herzegovina. This is because large numbers of Bosnian Muslims who had been expelled during the war settled in larger Muslim-majority towns and cities within the Federation such as Sarajevo, Tuzla, Bihać, Bugojno, and Mostar. Also due to the restrictions imposed by the Communist regime on the construction of mosques during the Yugoslav era, these cities did not cater for the needs of Muslims spaces of worship with limited numbers of mosques, hence came a need for the construction of new places of Muslim worship post war.

The construction of new mosques in these cities also reflects the post-war reality regarding the population shifts. It is perhaps also indicative to state that although according to the Islamic Community's Center for Islamic Architecture, by 2010 an estimated 95% of all the mosques destroyed during the 1992-1995 war have been reconstructed.²⁹ This figure is somewhat misleading as it refers to the physical reconstruction of mosques, while their *jamaats* (congregations), the very elements for which mosques are constructed in the first place, have not been as lucky. According to an Islamic community official, several hundred *jamaats* have been permanently destroyed in the Serb Republic during the war.³⁰ Thus, even if mosques have been reconstructed in the Serb Republic, they remain largely empty and locked.

Publications

The publishing of Islamic books, newspapers, and magazines throughout Bosnia and Herzegovina has also flourished since the collapse of communism. In most cases, the translation of foreign literature dominates the list of Islamic literature. These publications can be broadly divided into the publications of the Islamic community's publishing house, and to a lesser extent the publications of private and humanitarian agencies. It should be noted that free books in post-war Bosnia and Herzegovina have been and continue to be distributed by all parties, from human rights activists to Jehovah's witnesses, radical Christian Evangelicals, to Iranian *Shiites*. In addition to that, the publication of these books is mostly supply driven and not demand driven. Hence, such books funded by foreign interest parties can be

²⁸ Ahmet Alibašić and Asim Zubčević, 'Islamic Education in Bosnia and Herzegovina', pp. 43-57.

²⁹ Personal email communication with Fatima Šišić, Director of the Center for Islamic Architecture, 19 August 2010.

³⁰ Omerdić, pp. 461-463.

considered as subsidized literature.

The war-period was marked by large-scale publication of Islamic booklets by foreign Islamic organizations. There were several Islamic organizations and aid agencies that were active in both providing humanitarian aid to the beleaguered Bosnian Muslims and also in publishing and handing out large amounts of free Islamic booklets. These include the Saudi High Committee, Al-Haramain Foundation, Taibah International, and TWRA. Perhaps the largest number of such books was published by the Saudi High Committee, often written by *Salafi* authors such as Muhammed Ben Jamil Zino and Sheikh Rahmetullah bin Halil El-Hindi or by Saudi educated Bosnian Muslims such as Muharem Štulanović. They covered the very basic topics in Islam such as belief, fasting, and prayer and were published in large numbers and given out for free.³¹

The publication of Islamic books by foreign organizations continued after the war, reaching its peak by 1999 and then entering eventual decline. During the same time, *El-Kalem*, the official publishing house of the Islamic community as well as other commercial and private publishing houses gained momentum.

Within the last decade alone, *El-Kalem's* publishing activities has been flourishing. Among its publications are books on *Hadith*, *Fiqh*, *Ahlaq* (Prophetic Tradition, Islamic jurisprudence and ethics), Arabic language, collections of *fatawa* and Islamic booklets for children, most of which are written by Bosnian Muslim authors or by mainstream Sunni scholars such as Sheikh Yusuf Qaradawi. It publishes books that are theoretically supposed to be in conformity with the dominant interpretations of Islam in the. Perhaps because the Islamic community nurtures the concept of Islamic pluralism, it has on a number of occasions published books by authors promoting *Salafi*, *Shi'a* and *Sufi* ideals and teachings.³²

The Islamic community's official newspaper, *Preporod*, prints an average of 20,000 copies and remains by far one of the most widely circulated Islamic newspapers in the country. It covers topics ranging from the opening of new mosques throughout Bosnia and Herzegovina, to cooking recipes, and US foreign policy towards Muslim states. Since 2000 the Islamic community also publishes the *Novi Muallim* ('New Teacher') that is more academic and focused on Islamic education and builds

³¹ For example, the book 'Upoznaj svoje vjerovanje kroz Kur'an i Sunnete' written by Muhammed Ben Jamil Zino was published by the Saudi High Committee in Zagreb (1994) and printed and distributed in 100,000 copies. Another example is the book *Ramazanski Post* written by Saudi educated Muharem Štulanović and published by the Saudi High Committee in Zagreb (1995) and printed and distributed in 80,000 free copies. Since the end of the war and in the immediate post war years, such publications have stopped.

³² See books such as 'Vijest velika' written by Dr. Muhammed 'Abdullah Draz, published by El-Kalem in cooperation with the Saudi High Committee in Sarajevo, 2000. Also see books written by traditionally educated Shi'a scholars such as Sejjid Muhammed Husejin Tabatabai's "Kuran u Islamu", published by El-Kalem in cooperation with the Iranian Mulla Sadra Foundation in Sarajevo. Also see *Dijalog Civilizacija* which deals with Fethullah Gulens Islamic ideals, authored by B. Jill Carroll, El-Kalem, 2010.

upon its predecessor *Muallim* ('Teacher') that was first published in 1910.³³ It covers new methods and techniques of teaching Islam and religion in schools and has a circulation of approximately 2, 000 copies.

Two other publications of the Islamic community that deserve to be mentioned are *Takvim* and *Glasnik*. *Takvim* is an almanac dating back to 1934 that, apart from featuring prayer times and dates of Islamic holidays, also features articles dealing with Islamic issues and has a circulation of 50, 000 copies. *Glasnik* is also a well-established publication dating back to 1933 with a circulation of 2200 copies and deals with topics such as *Tafsir*, *Hadith*, *Fiqh*, *ahlaq*, as well as history, literature, and publishes reports from the Islamic community's organizations and institutions.

Private local publishing houses have also flourished in the last decade and have been active proponents of Islamic literature. The most notable are Libris, Connectum, and Ilum, which have published dozens of titles in the last decade and sold them for commercial gain. It is interesting to note that publishing houses such as Bemust have published quite a number of works by the famed Turkish scholar Said Nursi.³⁴ This is perhaps another example of subsidized literature.

During the post-war period, a youth magazine with visible *Salafi* inclinations called *Saff* ('Prayer row'), believed to be the mouthpiece of the Saudi funded Active Islamic Youth, as well as *Novi Horizonti* ('New Horizons') were also regular Islamic publications. At its peak, *Saff* was published as a full color fortnightly with a circulation of 5, 000 copies and covered topics ranging from personal hygiene, to prayer, fasting, to the US invasion of Iraq and Afghanistan. The Active Islamic Youth was shut down in 2005 and as of 2010 due to a lack of funds; *SAFF* stopped publishing its printed version except for subscription only whilst making its online version free.³⁵

The *Novi Horizonti* is a magazine with *Salafi*-reformist inclinations whose contributors were mostly professors from the Islamic Pedagogical Faculty in Zenica and Bihać, many of them educated in Arab countries. It is still active, however, over the last number of years it has drawn itself closer to the mainstream Islam of the Islamic community in Bosnia and Herzegovina. According to some sources, the future sustainability of this magazine is rather questionable.

A women and family magazine which deserves to be mentioned is *Zehra* which was initiated in 2001.³⁶ It is a project of *Kewser*, a women's association with *Shi'a* inclinations, and takes its name from Fatime-ez-Zehre, the daughter of Prophet Muhammad and the wife of the fourth Caliph, Imam Ali. The magazine deals with a wide array of issues ranging from cuisine, psychological develop-

³³ See http://www.rijaseta.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=2732 (last accessed 24 August 2010).

³⁴ See Bediuzzaman Said Nursi, *Savršen znak* (Bemust, 2005); *Ihlas i Bratstvo* (Bemust, 2005); *Sirijsko Predavanje* (Bemust, 2003).

³⁵ See their official website <http://www.saff.ba> (last accessed 9 December 2013)

³⁶ See their official site <http://www.zehra.ba> (last accessed 2 December 2010)

ment, mysticism, children, and family and tries to promote Islamic family values compatible with modern life.

Public manifestations of Islam

Perhaps one of the most visible signs of an Islamic revival in a given country is the use of Islamic social symbols such as headscarves, long-sleeves clothing and long-skirts for women and beards for men.

The communist period in Bosnia and Herzegovina was marked by the fact that only women in the rural areas of Bosnia and Herzegovina wore headscarves as part of their Muslim traditional gear. Very small numbers of urban Bosnian women started wearing the headscarf in the late 1970s and early 1980s. However, the post-communist period saw a spike in the number of urban and educated Bosnian Muslim women who were wearing the headscarf. This is visible mostly in Bosnian Muslim-majority towns such as Sarajevo, Tuzla, Zenica, Travnik, and Bihać and is certainly due to the presence Islamic educational institutions in these towns. The increase in the number of headscarved women compared to the communist period is obvious, however percentage-wise this number is still very small.

In addition to this, the post-communist period has also witnessed the appearance of a small number of women donning the *zar* and *feredja* (comparable to the *burqa*) and then *niqab* (face covering). The *zar* and *feredja* were worn by Bosnian Muslim women until they were banned by the communist government in the early 1950s. Their re-appearance, although in small numbers, has been associated with *Salafi* trends in the post-communist period.

Shari'a marriages have also become more common in Bosnia and Herzegovina in the post-communist period. It should be noted that *Shari'a* marriages are not recognized by the state and are conducted by practicing Bosnian Muslims only after a civil marriage. Although there are no statistics regarding the precise number of *Shari'a* marriages conducted annually, their numbers are still thought to be low.

Mosque attendance throughout Bosnia and Herzegovina has also visibly increased since the collapse of communism and even more since the war. During the pre-war period it was mostly the elderly (from rural areas) who attended mosques. However, the war and post-war period was characterized by an increase in the number of young, educated, urban, and self-confident Bosnian Muslims making their way regularly to the mosque. Here it is noteworthy to mention that such large-scale attendance of mosques is noticeable mostly on the weekly Friday prayers (*jumu'a*) and on the annual Bayram prayers ('*Eid*) but not on other days of the week.

Another form of public manifestation of Islam has been the organization of large concerts featuring recitations of the Qur'an and Islamic spiritual music, known locally as *Ilahiye* and *Kaside*, held mostly in Sarajevo. In the last decade

de, the annual *Mošus Pejgamberov* ('The Musk of the Prophet') concert became the largest and most popular concert of Islamic spiritual music in the country. Interestingly enough, it is organized by Kewser – the Bosnian women's non-governmental organization with obvious *Shi'a* inclinations due to their accent on the *Ehlul-Beyt* ('Prophet's family') as well as on the martyrdom of Imam Hussein at the battle of Kerbela.³⁷ Top Islamic community officials including the Grand Mufti Mustafa Cerić are regular guests at this concert, which often takes place at the ZETRA stadium in Sarajevo and draws in crowds by their thousands.

Islamic websites and Radio

The post-communist period, especially the late 1990s, were marked by the appearance (and disappearance) of Islamic websites on the Internet, which offered articles, advice, *fatawa*, and audio and video material in the Bosnian language. They are characterized by their temporary nature, perhaps comparable to 'shooting stars' and only a few have lasted longer periods.

The pool of Islamic websites that was formed came to represent the different Islamic trends that have appeared in Bosnia and Herzegovina in the post-communist period. The Islamic community in Bosnia and Herzegovina entered the internet-era by opening websites for its Presidency, the *Rijaset* (www.rijaset.ba) and for other major institutions within its structure such as its publishing house *El-Kalem* (www.elkalem.ba), *Preporod* newspaper (www.preporod.com), Gazi Husrev Beg Library (www.ghbibl.com.ba), Faculty of Islamic Studies (www.fin.ba), and for all its *madrasas*.

The websites of the Islamic community have been characterized by their unattractive style, their often-dysfunctional links, and their poor and often obsolete content. However, in recent years the websites of the Islamic community's *El-Kalem* publishing house and its *Preporod* newspaper have undergone some improvements.

The different Islamic activist groups that have appeared in Bosnia and Herzegovina since the early 1990s have adapted themselves well to the globalization age. Although they are fragmented and differ greatly in their interpretation of Islam, what they have in common is that they run graphically well done and well maintained websites tackling a wide array of topics. Perhaps the earliest and one of the most frequently visited Islamic websites to date is www.islambosna.ba, which has excellent graphics, the latest news, articles, *fatawa*, and audio and video material.

Other frequently visited websites include www.minber.ba and www.fetve.org – which is actually a *fatwa* bank and features mostly *fatawa* issued by the Saudi Permanent Council for Fatwa as well as other influential Saudi scholars such as the late Sheikh Bin Baz. The *Saff* magazine, which acted as the mouthpiece of the now extinguished Active Islamic Youth, in addition to its recently extinguished

³⁷ http://www.zehra.ba/zehra/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=39&Itemid=65 (last accessed 24 August 2010).

magazine, has also been running a well designed website for years now.³⁸

Some radical Islamic websites such as www.kelimetul-haqq.org and www.putvjernika.com are openly critical of the Islamic community whom they mockingly refer to as the '(Un)Islamic community'³⁹ and are stricter in their interpretation of *Shari'ah* (for example in claiming that face-covering is an obligation for women). However, such groups are believed to represent a very small minority.

In addition to these websites, a number of Iranian institutions functioning in Bosnia and Herzegovina have also gone online and maintain well-designed websites and provide articles (www.ibn-sina.net) as well as online books and *fatawa* with *Shi'a* inclinations (www.mullasadra.ba).

There are also a number of *Sufi* websites that have gone online in the Bosnian language. Among them we can include www.znaci.com which represents a local, Bosnian brand of *Sufism*, but also other *Sufi* groups of transnational nature such as the Haqqani group (www.navrelumudrosti.com) and a website which promotes Bosnian translations of Said Nursi's works (www.rejhan.net).

Among Islamic radio stations, Radio NABA and Radio BIR ought to be mentioned. Radio NABA was established in 1993 and claims to be the only radio station to include the obligatory 'halal clause' in its commercial marketing services.⁴⁰ Through their program, they aim to educate their listeners about Islam and its universal values and to inform their listeners on the happenings throughout the *ummah* on the global, regional, and local scale. Radio BIR, on the other hand, is the Islamic community's official radio station that started its operations only in 2008.⁴¹ Its program includes political, educational, religious, sports, music, and youth programs.

Women, youth, and Sufi organizations

The post-communist Islamic revival in Bosnia and Herzegovina has also been marked by the appearance (and disappearance) of Muslim women's organizations and youth associations. Perhaps one of the earliest Muslim women's organizations was *Sumejja*. The women's association *Sumejja* was locally initiated and established in 1991 as an association of 'Bosniak' woman which over the years expanded its activities to include male members as well. It has an educative character and provides Qur'an recitation lessons as well as English, German, and Italian language courses.⁴² It also provides other services such as such as the circumcision of children as well as organizes humanitarian activities for the sick and poor.

During the war, the now famous women's organization *Keuser* was established.

³⁸ See their site www.saff.ba (ast accessed 29 August 2010).

³⁹ For more information, see <http://www.kelimetul-haqq.org> (last accessed 29 August 2014).

⁴⁰ See their official site <http://www.naba.ba> (last accessed 2 December 2010).

⁴¹ See their official site <http://www.bir.ba> (last accessed 2 December 2010).

⁴² See their site www.sumejja.ba (last accessed 29 August 2014).

It is an association with a strong emphasis on educating the Muslim woman so that she can be ready to live a modern life in accordance with Islamic standards. It features its own magazine titled *Zehra*, as well as its own radio (Radio Zehra) and TV station (TV Zahra). The association has, as mentioned earlier, rather clear *Shi'a* inclinations.

In the year 2000, another women's organization, *Nahla* - also with an educative character and goals to empower Muslim women - was established in Sarajevo. *Nahla* has a wide array of activities including Qur'an courses, Arabic language courses, courses on sewing, health, psychology and time management.⁴³ They also teach parenting skills and help in resolving marital disputes.

Among the youth organizations, the Active Islamic Youth (AIY) gained much popularity as well as criticism in post-war Bosnia and Herzegovina. The AIY was an organization established by former members of the *El-Mujaheed* military unit after the war, with the aim of continuing their *dawa* ('call') after the war.⁴⁴ It was initially funded by the Saudi High Committee but later turned to other sources. Some of their members openly admit to having been influenced by 'Arab brothers' who fought together with them in the *El-Mujaheed* military unit. Although they claimed to be simply 'Muslims' their form of practicing Islam was widely perceived to be *Salafi* Islam. By the time they reached the peak of their activities in late 1998 and 1999, they were organizing hundreds of lectures, *Shari'a* courses, summer schools and camps. Due to a lack of funding, they were shut down in 2006 and their magazine, *SAFF*, stopped issuing its printed version (except for subscribers) and now appears in an online free version.

Sufi orders ('*tariqats*') have been present in Bosnia and Herzegovina for centuries. Although having been banned under communism, they have resurfaced in the past two decades and are mostly found in Sarajevo, Travnik, Visoko, Zenica, Fojnica, Kiseljak, and Mostar. Most of them belong to the *Naqshibandiyyah* and the *Qadiriyyah* orders although there are smaller numbers of *Rufa'is* and *Shadhiliyyahs*. It is estimated that today there are around 50 places of *dhikr* ('remembrance' but refers to group prayers) compared to 40 in 1981 of which 20 are *Sufi* lodges.⁴⁵ Their publications include *Šebi Arus* and *Kelamu'l Šifa'*.

One charismatic local *imam* with neo-*Sufi* inclinations who deserves to be mentioned is Sulejman Bugari.⁴⁶ More than any other Islamic community *imam*, Bugari was (and still is) immensely successful in attracting large masses of Bosnian youth, including non-Muslims, with his positive message and openness. He holds regular lectures at various locations and it is mostly university students who flock to listen to him.

⁴³ See www.nahla.ba (last accessed 29 August 2010).

⁴⁴ Dženana Karup, 'Kuran je naš ustav', *Dani*, No.72, 30 March 1998.

⁴⁵ Christian Moe and Ahmet Alibašić, 'Current Islamic Trends in Bosnia: A Critical Survey', (unpublished paper, revised April 2006), p.17.

⁴⁶ See his official site <http://www.sulejmanbugari.com> (last accessed 2 December 2010)

Conclusion

Perhaps no individual factor can be singled out as being responsible for the revival of Islam in Bosnia and Herzegovina. Rather, the cumulative effects of the collapse of communism, war, and genocide have had a joint impact on the Bosnian Muslim population since 1992. The genocide of Bosnian Muslims and the destruction of their Islamic culture and heritage cornered the Bosnian Muslims in their own state and resulted in some serious contemplation on their attitude towards faith. They were, after all, targeted for destruction solely for being Muslims.⁴⁷ In response to this, some of them, it seems, decided to actually *be* Muslims in every sense of the word.

The increased interest in Islam resulted in an increased need of institutions to cater for the education of Bosnian Muslims. This resulted in the Islamic community opening madrasas and Islamic Pedagogical Academies (later renamed to 'Islamic Pedagogical Faculties') to produce competent staff to teach Islam. Only a handful of traditional Islamic *madrasas* have been re-constructed. Plans to reconstruct the rest, which have been demolished during communism, have still not moved on due to a lack of funds. Most of the mosques destroyed during the war have been rebuilt and new ones have been constructed to cater for the needs of the Bosnian Muslim populations expelled from eastern and northern Bosnia and Herzegovina and now living in central Muslim-majority towns and cities in the Federations. Destroyed mosques in the Serb Republic have been largely reconstructed, but their *jamaats* have never recovered.

Foreign Islamic trends have been visible in post-communist Bosnia and Herzegovina. This was due to Bosnia and Herzegovina's dependence on Muslim countries during and immediately after the war for humanitarian aid, financial aid, reconstruction funds, and scholarships for students. Along with this came new (global) trends in interpreting Islam among which *Salafism*, *Shiism*, and Turkish neo-*Sufism* take prominent places.⁴⁸ However, the Islamic community carried the bulk of the efforts in the revival of Islam and still seems to hold a dominant position while foreign Islamic influences, although clearly active and attention grabbing, still occupy the fringe.

The revival of Islam is only noticeable in the Muslim majority towns in the Federation of Bosnia and Herzegovina, which comprises 51% of the country. In the Serb Republic there are hardly any signs of its once significant Muslim population, let alone of an Islamic revival. The Islamic revival that is present in the Federation refers more to the increased presence of Islam in the public sphere. As for personal piety, indicators are mixed. Although the number of people attending

⁴⁷ Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia* (University of California Press, 1996), p.144.

⁴⁸ For a good analysis of foreign influences in Islam see Juan Carlos Antunez, *Foreign influences in Islam in Bosnia and Herzegovina since 1995*, available on www.ISEEF.net.

Friday prayers has increased and although the number of mosques has increased, the number of people attending regular daily prayers is still low. Also alcohol consumption is still widespread among the Bosnian Muslim youth.

It should also be noted that Islamic endowments (*waqfs*), which were a crucial financial source for the in the past, have never been returned after being forcefully confiscated and nationalized by the communist government.

Although mainstream Sunni Islam strongly dominates the scene, the post-communist specter of Islamic ideas (and practices) in Bosnia and Herzegovina is certainly wide and includes conservatives, modernists, traditionalists, liberals, salafis, Sufis, and radicals. It is worth noting that among all the followers of this wide array of ideas there have not been any serious organizations calling for the state implementation of *Shari'a* in the public domain or for the establishment of an Islamic state

Looking at Bosnia's Islamic revival from a broader perspective and comparing it to other transitions in the country, including its transition from communism to democracy, war to peace, liberalization, reconstruction, and European Union integration, and also comparing it to the revival of other religions, the revival of Islam certainly does not dominate the scene.

Islamski preporod u Bosni i Hercegovini u periodu 1992–2010.

Harun Karčić

Sažetak

Iako se mnogo pisalo o preporodu islama u Bosni i Hercegovini u posljednjih deset godina, postoji tek nekoliko ozbiljnih akademskih istraživanja o ovoj temi. Osim toga, postoji znakovit broj poprilično netačnih analiza i izvještaja koje su pisali strani novinari, a koji su propustili ukazati na temeljnu pokretačku snagu koja stoji iza pojačane vidljivosti islama u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine, te su svoju pažnju uglavnom usmjeravali na aktivnosti organizacija iz Saudijske Arabije u našoj zemlji. Iako se utjecaj stranih faktora nikako ne smije zanemariti, u cilju postizanja sveobuhvatne slike islama u postkomunističkoj Bosni i Hercegovini, u ovakvim istraživanjima nužno je uzeti u obzir sve prisutne faktore kada se govori o ovoj temi.

Ključne riječi: islam, Balkan, preporod, Bosna i Hercegovina, religija, postkomunizam

Representations of Bosnia and Herzegovina in Hungarian Political and Popular Writings between 1878 and 1908: A Selected and Annotated Bibliography

*Eszteella Csiszár*¹

Abstract

This selective annotated bibliography presents Hungarian texts published between 1878 and 1908 covering Bosnia and Herzegovina under the Austro-Hungarian occupation and annexation. It includes 100 entries of books, articles and pamphlets out of which 60 are annotated. The author categorizes the literature by broad themes such as political analyses and pamphlets, travel accounts, ethnographic/geographic studies and memoirs of the occupation campaign, historiographies, and country profiles, information booklets, and provide descriptive annotations of representative articles in each category.

Keywords: Bibliography, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Monarchy, occupation, annexation

Introduction

The purpose of my research is to survey Hungarian-language publications on Bosnia and Herzegovina between 1878 and 1908 to explore how the Hungarian part of the occupying forces of the Austro-Hungarian Monarchy perceived and interpreted Bosnia and Herzegovina² and its people and what implications could be

¹ PhD Candidate, Institute for International Studies, Corvinus University of Budapest.

² Bosnia and Herzegovina refers to interchangeably and without contention throughout this introduction as Bosnia, Bosnia and Herzegovina.

drawn from these discourses for decision-making processes. In my research I intend to analyse the Hungarian attitudes and collective imageries towards Bosnia and Herzegovina through a critical discussion of prevailing historical narratives in Hungarian books, journals, newspapers and pamphlets at the time of Habsburg occupation and annexation.

The present article contributes to the research with a list of annotated bibliography compiling a vast number of different sources that includes entries for 100 essays, articles, books and other types of sources. A number of titles dealing with Bosnia emerged right after the occupation though renewed interest emerged by the end of the era of Governor Benjamin Kallay at the turn of the 20th century and further more after the Annexation of Bosnia to the Habsburg Monarchy. In the first decades of the occupation not much interest and attention was shown towards Bosnia. It was considered by the general public to be an expensive and superfluous endeavour of the Monarchy. After 1908, however, a tangible shift to an imperialist discourse can be detected in the Hungarian writings on Bosnia.

Bosnia as an Austro-Hungarian 'colony' provides a particularly fertile ground for the persistence of stereotypes including a 'fault-line' between civilizations: between Christianity and Islam, between Occidental and Oriental, between Modern and pre-modern. Constituting a colonial discourse, the texts on Bosnia share a tendency to emphasise the civilizatory mission of Hungarians in the occupied territories.

Finally, this comprehensive bibliography includes a brief historical overview that may be helpful to provide readers with a general background of the Austro-Hungarian period of Bosnia and Herzegovina.

Classification of sources

The bibliography presents Hungarian-language materials. As the official language for the common affairs of the Dualist Monarchy was German, books and articles written in German are more widely known than contemporary Hungarian texts unless they were translated for their popularity. The present bibliography suggests that the coverage of Bosnia and Herzegovina in Hungary extends far beyond the works written or translated to German, and that there had been a constant flow of publications that survey the happenings of the newly occupied territory at its various stages of development. The bibliography makes no claim to completeness, although an attempt has been made to offer a comprehensive coverage of Hungarian printed sources published on Bosnia under the Austro-Hungarian rule, using the holdings of the Hungarian National Széchenyi Library.

The majority of the items (more than 60%) in the bibliography are annotated (50 to 400 words per item) to provide a summary of their scope and contents.

Readers should not assume that a long annotation is an indication of a work's higher quality, rather, the need to fully describe it. The work lists items published between the occupation and annexation of Bosnia but some relevant texts from the 1920's are included as well.

Classification was not an easy task in compiling this bibliography due to the general nature of many works on the subject. In general, only book-length studies or individual publications and journal articles are included. Among the titles, 61 published as a book or booklet, while 39 appeared in journals, 18 are literary texts, 26 scientific in nature, 22 general or introductory, 14 are travelogues and 20 are political articles.

As far as the significance of the texts were concerned, besides valuable first-hand accounts and in-depth researches, there are several publications representing ephemeral value in popularization, often relying on second or third hand data with many containing profound errors and inaccuracies. Publications devoted to a highly specialized aspect of industry and finance, or a rather limited period of time are not included to the present bibliography. Though the contemporary daily newspapers extensively cover the occupation campaign and its corollaries, due to the limited frame of this study they are omitted.³

I reviewed Hungarian language texts addressing Bosnia and Herzegovina of the Habsburg period and divided them into four categories: political analyses and pamphlets (I.), travel accounts, ethnographic/geographic studies and memoirs of the occupation campaign and literary works (II.), historiographies of Bosnia (III.), and country profiles, information booklets, introductory presentations on a wide range of issues including economy, transportation, law and society (IV.). The present categorization is arbitrary and there are many texts where more categories would be applicable. Some of the publications – like the works of Janos Asboth or Adolf Strausz – are encyclopaedic in their approach while others are brief summaries of some pages. With these publications most of the authors intended to draw the Hungarian public attention to the neglected new provinces of the Monarchy. They urge Hungarians to participate more actively in the Bosnian common administration, promote education in Hungarian language, invest in Bosnia and run different kind of businesses and trade or simply pay a visit to the wonderful Oriental province etc.

For the first type of sources I reviewed political analyses and pamphlets. Mostly they represent the official interpretation of Bosnia and its people or highlighting the opposing opinions on the Bosnian policy of the Monarchy. The authors of the sub-genre of polemical pamphlets generally took sides in debates on a particular issue (emigration, education, agriculture, transportation, etc.), thus the nature of these sources are sometimes opinionated with stereotypes and prejudices. The memorandums of the Bosnian autonomy movement translated to Hungarian are included in this category.

³ Among the daily press which dedicate lengthy articles to Bosnia, the most significant titles are: Magyarország és a nagyvilág, Pesti Napló, Pesti Hírlap, Fővárosi Lapok, Vasárnapi Újság.

Travel accounts⁴ are representing the second category of the present bibliography. They can be considered as the most valuable sources of literature as they provide some fascinating insights not only into the images of other cultures and societies, but to the reflections of the authors and concerns of their own societies as well. Orientalism, picturesque and romance would dominate the vision of the travellers and their writings on Bosnia. However, they also include important factual details and valuable cultural insights. Travel accounts were published in popular magazines or scholarly periodicals while some of them separately in full-length books. The Hungarian travellers varied in their professional background from journalists, doctors, scholars, to amateur and professional artists. The most common itinerary for the Balkan trip was to enter Bosnia from the Southern Hungarian town of Pécs by train and travel through Bosanski Brod to Sarajevo then to Mostar and further to Dalmatia. After visiting the seaside, they usually travelled back to Zagreb where they took the train directly to Budapest. The Hungarians usually travelled in the company of their friends or group of colleagues, although the identities of the companions were generally omitted as it is usual in travel literature.

Bosnia was represented in the Hungarian travel accounts of the Habsburg era as a region between East and West not only geographically but culturally as well. In their orientalizing discourse the visitors are eager to notice all attributes belonging to the East such as the minarets and the Adhan (call for prayers) or the variety of embroidery and colour of Bosnian national costumes, with special attention to the veiling of Muslim women. The authors generally refer to Bosnian Muslims as Turks, sometimes as Mohammedans, or 'Mozlims of Slavic origin'. Naming Muslims as Turks indicates a person with Islam religion rather than national reference. On the other hand, the travellers are eager to discover the symbols of modernization and progress like factories, transport system, museums, etc. The travel narratives on Bosnia and Hercegovina provide fascinating descriptions of history, society and tourist attractions, but beyond the conventional themes they also contain personal perceptions that uniquely captures the moments of everyday Bosnian life. In these narratives scientific accounts of foreign locations are often combined with sentimental references to the affective reactions of the narrator to the scenes.

Closely connected to travel writings, titles of a distinct sub-category of military memoir literature are listed. They can be considered as a sub-genre of autobiography written by officers and soldiers who took part in the occupation campaign. These first-person point of view narratives are valuable sources not only for the detailed descriptions of the military operations but also provide unique pictures of the conquered land and its people. The memoirs were mediating warfare to

⁴ As a subcategory of travel literature, I consider exploring the ethnographic narratives. It is sometimes difficult to make clear distinction in their genre as they are close in nature to travel accounts based on personal observations on field-trips and travels across the region.

the reading public during and after the Bosnian campaign, understanding war as an romantic adventure.

As a third category the historical works about Bosnia are listed. A proliferation of historical texts on Bosnia occurred after the occupation with different scholarly values from academic works to popular histories. Renewed interest towards the history of Bosnia was concomitant to the intellectual attempt to master the new territories and to construct a legitimate imperialist discourse. Highlighting the role of Hungarian kings in Bosnia, the historiographies focussed mainly on the medieval history where Hungary appears to be a protector, defender and civilizer of the medieval Bosnia. It serves as justification and proof for the historical right on Bosnia and its annexation to the Monarchy, because from King Béla II. Hungarian kings usually received the title of the King of Rama, thus the Bosnian territories became part of the Lands of the Crown of Saint Stephen.

As a fourth category those writings are listed that as country profiles and primers provide general information on Bosnia or address certain aspects of the Bosnian legal system, economic conditions, or transport system. These sources are not apparently political in their nature, nevertheless, besides the given technical information they usually take part in political discourses.

A brief overview of the Austro-Hungarian Period of Bosnia

Bosnia-Herzegovina was occupied by the Austro-Hungarian Monarchy in 1878 in accordance with the terms of the 25th paragraph of the Berlin Treaty. The Congress of Berlin in 1878 was called together for the representatives of the major European powers and the Ottoman Empire to revise the Treaty of San Stefano that shared out the Balkan after the Russo-Turkish war of 1877-1878. Austria-Hungary was granted the right to occupy and administer the fifty thousand square kilometre territory of Bosnia and Herzegovina and to station its forces and military garrisons to be positioned on the ten thousand square kilometre area of the Sandjak of Novi Pazar in order to provide a counterweight to Russian power in the Balkans. With the Balkan expansion the Habsburg Empire could extend its borders after a long period of time. However, under public law Bosnia and Herzegovina was still part of the Ottoman Empire as declared in the Novi Pazar Convention of April 1879: the Sultan retained the right of sovereignty in the occupied territories. Yet, the introduction of an Austro-Hungarian administration effectively ended the Turkish authority.

The first Austro-Hungarian troops, the 13th Corps led by General Joseph Philippovich von Philippsberg, Commanding General of the XIII Army Corps and commander-in-chief of all occupation forces, crossed the Southern borders on July 29. Initially the total strength of the occupation campaign consisted of

72, 713 men, 112 artillery pieces, and 13, 313 horses⁵ assigned to subdue 1.16 million inhabitants⁶. Weeks before the information reached Sarajevo that Bosnia had been awarded to the Austro-Hungarian Monarchy, an assembly was formed in Sarajevo (Peoples Council, *Narodni Odbor*) that organised and led the resistance movement of Muslim insurgents. The resistance forces consisted of regular Turkish units besides local population, mobilised around 90, 000 people at the time of the insurgence. The occupation, therefore, couldn't succeed peacefully as it was initially designed. On August 3, a troop of hussars of 144 men leading the way for the main column in the Bosna Valley, was ambushed near the town of Maglaj, and lost 47 men who were dead and missing. In reaction to this incident, General Philippovich ordered the implementation of martial law in the entire occupational territory. A second occupying force, the 18th Division of 20, 000 men under General Stjepan Jovanović, advanced out of Austrian Dalmatia along the Neretva. On 5 August the division captured Mostar, and three days after Stolac. On 13 August at Ravnice in Herzegovina more than 70 Hungarian officers and soldiers were killed in action.⁷

The number of Hungarians in the Austro-Hungarian Common Army was 232, 000 out of 800, 000. The Common Army in Bosnia lost 7700 military personnel including 5260 Hungarian soldiers⁸. In addition to these casualties, the high costs of military expedition (200 million crowns) and strong Turkophil sentiments increased the public dissent against the Hungarian Government and the foreign policy of Count Andrássy⁹.

The Austro-Hungarian Army was met with significant resistance from the local population, many hard battles were fought: having occupied Sarajevo there still had been vast territories under control of the insurgent troops in the region. Yet the occupation was secured in October of 1878, tensions and dissent remained high especially within the Muslim population, where they were losing

⁵ Tibor Balla, "A Magyar királyi honvédség és Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációja" [The Hungarian Royal Army and the Occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878] *Hadtörténelmi Közlemények* 2008.1-36. p. 7.

⁶ Out of the 1, 160, 000 inhabitants of Bosnia and Herzegovina around 39% were Muslims, 43% Greek Orthodox and 18% Catholics. (László Bencze: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. [Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878] (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986) pp. 66-67.)

⁷ This massacre was claimed to be more tremendous than the siege in Maglaj by Géza Kenedy in his memoir (Magyar vér Boszniában [Hungarian blood in Bosnia] Budapest: Stádium, 1928 p. 16.). See Pál Leitner: *A ravniczei vérengzés, 1878. augusztus 13.* [Massacre in Ravnice, 13 August 1878]. Budapest: 1898. See more on the military campaign: László Bencze: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), and László Bencze, Frank N. Schubert ed.: *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*. (New York: Columbia University Press: 2005).

⁸ According to Csuday, the loss of Habsburg Army was 7418, among them 179 officers, 5006 soldiers and further 2233 died of injuries. (Csuday 1909)

⁹ Andrássy resigned in October 1879. (Szeghalmi 1909. p.61.)

their traditional privileged status based on their religion. The number of mobilized soldiers of the Austro-Hungarian Army reached 270, 000 at the peak of the campaign on 20 August¹⁰. By 20 October 1878 the occupation of Bosnia and Herzegovina was complete but the Bosnian opposition and resistance to the Austro-Hungarian rule persisted until 1882. The dissatisfactions were embodied in hundreds of petitions addressed to the Provincial Government in Sarajevo and to the Imperial Government in Vienna and two major uprisings and several protests were organised against the Austro-Hungarian authority.

The legal status of Bosnia in the Austro-Hungarian Monarchy was ambiguous. Between 1878 and 1908 they had been considered as subjects of the Ottoman Sultan. Only after 1908 did Bosnians formally become subjected to the rule of the Habsburg Empire until its end in 1918. The complex situation of citizenship was the consequence of the non-existence of an Austrian-Hungarian common citizenship¹¹. Since Bosnia and Herzegovina was administered as a separate territory, a *corpus separatum* by the common Ministry of Finance, none of the citizenship laws could be applied there. Thus, the inhabitants of Bosnia and Herzegovina were neither Austrian nor Hungarian citizens. Instead, they had the legal status of ‘members of the provinces of Bosnia and Herzegovina’.

It was until 1908 that Vienna maintained the policy of the Joint Minister of Exterior Count Gyula Andrásy not to annex the occupied provinces, because that would provoke the Great Powers. However, with a continued rise of tensions caused by the popular idea of a Serb dominated Slavic nationalism, on 6th October 1908 Emperor Franz Joseph announced to the people of Bosnia-Herzegovina his intention to fully annex the nation into the Austro-Hungarian Empire. The Treaty of Berlin was amended in April 1909, accepting the new status. Even though the Dual Monarchy compensated Turkey for its loss of territories, withdrew its troops from the Sandjak of Novi Pazar, the unilateral action of annexation caused severe international tensions among the Great Powers and threatened with a great war.

The Austro-Hungarian occupiers faced a challenging atmosphere in a country where peoples of different confessions had loyalties to wider groups beyond Bosnia: the Roman Catholic and Orthodox Churches in the bordering Croatia and Serbia and the Muslims to Istanbul. To prevent these influences from developing, the Monarchy tried successfully to seal off Bosnia from the anti Austro-Hungarian propaganda and control the relations of the religious communities with the outside world.¹² The Austro-Hungarian Joint Minister of Finance Benjamin

¹⁰ Bencze 1986: p. 155.

¹¹ There had been two separate citizenship laws, pertaining to lands under Austrian and Hungarian rule defined by the Austrian Civil Code of 1811 and the Law on Hungarian Citizenship from 1879.

¹² Robert Donia, *Islam under the Double-Eagle*: p. 17.

Kallay¹³, who governed Bosnia-Herzegovina from 1882 until his death in 1903, tried to create a territorially based “Bosnian nation” to counter the increasing Serbian and Croatian nationalisms that emerged through confessional loyalties and promoted the idea coined as “bošnjaštvo” (Bosnian-ness). The Bosnian Muslims who had traditionally been the dominant confession under the Ottoman era and held key positions in government, were deemed to be the core of the new Bosnian nation. However, their former economic and political privileges couldn’t be maintained in the modern state, which gave rise to conflicts and tensions with the social and cultural norms of the Austro-Hungarian Empire. Furthermore, the Ottoman administrative structure kept in place, only gradually adjusted to the Monarchy’s system. In line with Kallay’s program the Monarchy attempted to set up a multicultural state among the various religions and ethnicities: Serbian Orthodox, Croat Catholics and Bosnian Muslims. By focusing on the Muslim question, the Monarchy aimed to prevent the formation of a large south Slav state in the Balkans, because the impact was deemed to be destabilizing for the still unconsolidated dualist system, where half of the Monarchy’s subjects were Slavs.

The Austro-Hungarian period marked a significant turning point in the Bosnian history. After four centuries of Muslim Ottoman rule, Bosnia was occupied by a predominantly Catholic Austro-Hungarian Monarchy. The 40-year-period of Austro-Hungarian administration of Bosnia and Herzegovina succeeded to embark on a number of social and administrative reforms, which intended to make Bosnia and Herzegovina into a model colony. Although the region was successful economically, these changes were not enough for a sustainable ethnic cohesion to suppress the ethnic pressures from within, and from its various neighbours. The occupation of Bosnia can be interpreted variously – positively as a cultural mission of the Monarchy or as aim for cultural, economic and strategic gains, or negatively as a challenge of a huge Slavic population in the Empire with an additional one and a half million from the occupied regions. The Monarchy’s attitude towards Bosnia conceived as a civilizing mission shows similar approach to the colonial politics of the European empires. Bosnia was a close but unexplored territory for the neighbouring Austria-Hungary, whose predominantly Muslim population was viewed from the lens of a romantic orientalism.

¹³ The first two Minister of Finance to administer Bosnia held their office for relatively short term: Leopold Friedrich von Hoffmann to 1880 and Jozsef Szlavy from 1880 till 1882.

Bibliography

Political writings

1. *A bosnyák-hercegovinai tartományi tanács memoranduma katonai ügyekben. Előterjesztve a m. kir. Ministerelnök úr Ő nagyméltóságának Budapesten.* [Memorandum of the Provincial Council of Bosnia-Herzegovina in Military Affairs] Budapest 1912.

The Memorandum addresses the Hungarian Royal Ministry. It argues that the right of self-determination has to be applied, among others, in regards to the nation's military forces. The Proclamation of Annexation was perceived by the population of Bosnia as a promising sign that the regulation of Bosnian troops will be set constitutionally. The Defence Act of 1881 hasn't change significantly in the past 32 years. The author summarizes in 7 points how the Bosnian civil governance was subordinated to the strategic interests enforced by the military government. Bosnia's military expense is far bigger than its budget could afford. It was falsely assumed that this would be taken into consideration during the legislation process of the province. The Council of the province turns to both governments to put an end to this lawless situation and likewise to reinforce the sentiment of belonging to a cultural great power without being colonized. Their proposal consists of 5 points in which they claim more autonomy for the Council in decision-making processes regarding the regulations of the armed forces, they require equal share of the military budget with the Austro-Hungarian army, the post and telegraph office should be under the authority of the civil administration instead of under military control, and they request financial support for building the strategic railway line between Sarajevo and Trebinje. The Memorandum was signed by Šola Vojislav as the head of the Council.

2. ANDRÁSSY Gyula Bosznia okkupációjáról 1878 november 30-án, december 6-án, és 14-én tartott három beszéde. Wertheimer Ede bevezetésével. [On the Occupation of Bosnia – three speeches of Gyula Andrassy, with foreword by Ede Wertheimer] Franklin-társulat, Budapest: Franklin Társulat, 1914. 132 p.
3. BÁN Zsigmond (Verus): *Az egyesült ellenzék és a boszniai occupatio.* [The Joint Opposition and the Bosnian Occupation] Nagyvárad: Hügel Ottó 1878. 54 p. Bán Zsigmond (1852-1906) was a journalist who participated in the Bosnian occupation campaign as a lieutenant. In his political pamphlet the author assumes that the occupation of Bosnia comes in handy for the oppositi-

on parties to blame the Government. Those fathers whose sons are mobilized in the Occupation Army would easily subscribe for the view that acquiring Bosnia is an adventurous and mistaken endeavour, thus would vote against the government that promotes it. The author refutes all arguments of the opposition propaganda related to the allegedly mistaken Bosnian policy and concludes that all their reasons are lacking the solid basement of evidences, hence merely reflecting their “political egoism”.

4. BOLGÁR Mihály (Volgai Uzubu): *Miért mentünk Boszniába és Hercegovinába?* [Why did we go to Bosnia and Herzegovina?] Budapest: Aigner, 1878, 71 p. Mihály Bolgár (1835-1879) was a Piarist priest and teacher of history, geography and literature. The aim of his article is to present the diverse public and political debates about the Bosnian occupation and against this backdrop prove the reasons of its inevitable necessity. He argues that owing to its historical and geographical conditions, Hungary is destined to promote the values of the Enlightenment and Christianity in the East. According to the author had the monarchy not taken to Bosnia, then the Russians or someone else would have done it. Sooner or later the Monarchy should have been ready to expel the conqueror and liberate the South Slavs from the Russians. The author expresses his wish for these nations to become independent as it is given by nature, to improve their own languages and education and to create freedom in modern sense. The author concludes the reasons and circumstances of the occupation in 6 points. First, the occupation was inevitable because the revolts in Herzegovina raised the numbers of emigrants to Hungary to 150, 000. Second, if the Monarchy wouldn't have been able to pacify the revolting provinces, Russia or Serbia would have capture them since the power of Turkey were exhausted. Third, it is in the prime interest of the Monarchy to make peace in the Balkan. Fourth, the Monarchy has to build strong alliances with the people of the Balkans, stronger than they could form with Russia. Fifth, in 1877 the Monarchy could avoid involvement in the Russo-Turkish war with the support of the European powers to prevent a world war; while staying away from the war also served the Monarchy's interests in the Balkans. Finally, Hungary would be financially and economically at the biggest risk if someone else would occupy and administer Bosnia, that would result in in serious disadvantages. The pamphlet aims to be a mirror for the opposition parties and press by providing the evidence of the inevitability of the Bosnian occupation.
5. *Bosznia és Hercegovina iszlám lakosságának emlékirata a magas delegációk valamint az Országgyűlés tagjaihoz.* [Memorandum of the Muslim Population of Bosnia and Herzegovina to the Members of the High Delegations and Parliament] Budapest: 1902, 80 p.

6. *Bosznia és Herzegovina Muzulmán lakosságának emlékirata a közösügyek tárgyalására kiküldött Magyar országos bizottság tagjaihoz.* [Memorandum of the Muslim Population of Bosnia and Herzegovina to the Members of the Hungarian Committee Responsible for the Common Affairs] Budapest: 1906, 52 p.
7. CSEH Károly (Háromszéki): *Tájékoztató adatok a Bosznia és Herzegovinában elfoglalt álláspont s politikai helyzetünk iránt.* (Reference Datas on our Position towards Bosnia and on our Political Status) Budapest: Atheneum, 1879, 55 p. The political pamphlet of Károly Cseh (1838-1894) published under the pseudonym Háromszéki explores the debates on the Bosnian occupation. The author summarizes the opposing arguments to the occupation in three points. Firstly, with the new territory the Monarchy gained a large Slavic population who are generally hostile towards Hungarians. Secondly, occupying Ottoman territories could damage Hungary's good relations with Turkey; furthermore a declining Ottoman Empire would threaten Hungarian statehood. Thirdly, the administration of the newly acquired territories is too expensive and not sustainable. The author convincingly argues that all three theses are false. Firstly, it is safer to keep the hostile Slavic groups inside our realm than outside, secondly, the Turkish Empire has already been declining and Bosnia was a lost cause for Turkey that could have been annexed by Serbia without the Habsburg Monarchy and thirdly, though modernising the backward new provinces imposes considerable expense on the Monarchy by time these efforts will be compensated. The author argues that the occupation was not an option but considering the circumstances, it was inevitable. The second part of the pamphlet deals with the Eastern politics of the Monarchy and other interior issues that the Government has to face concluding that the Government is effectively handling all challenges.
8. EJURY Gyula: *Bosznia s Herzegovina occupatiója: a magyar képviselőháznak ajánlva I-II.* [The Occupation of Bosnia and Herzegovina, Dedicated to the Hungarian Chamber of Representatives] Pozsony: Westungarische Grenzboten Ny., 1878, 21 p. Gyula Ejury (1851-1885) was a lawyer. His two-volume short booklets deal with the international environment where the occupation of Bosnia and Herzegovina had taken place. He stresses in his long discussion on the power politics of 1870's that the Austro-Hungarian Empire should give up its balancing strategy and take a side against Russia and not against Turkey. The author concludes that if the Monarchy doesn't want to be destroyed by pan-Germanism nor by pan-Russism, it has to engage in an active anti-Russian foreign policy. According to Ejury, the Monarchy has to cease the occupation of Bosnia and Herzegovina, form a defensive and offensive alliance with Turkey, and wage war with Russia. The purpose of the second volume written one month later is to provide a more detailed argument of Ejury's

program since the first remained without proper response in the Chamber of Representatives. The guideline for a foreign policy as the author stated in his first volume are derived from political necessities and securing the existence of Hungary and the whole Monarchy as a great power which is inevitable for the European balance of power and for permanent peace. The conclusion given in the booklet is reinforcing the previous goals of the author, adding that all parties should subscribe univocally to the present foreign policy program.

9. GRATZ Gusztáv: „Bosznia Kállay halála korában.” [Bosnia at the Time of Kallay’s Death] *Huszdik Század*, 1. (1904), pp. 372-391.
Gusztáv Gratz (1875-1946) was a politician, a correspondent member of the Hungarian Academy of Sciences. He was a representative in the National Assembly from 1906. In 1917 he was appointed Minister of Finance, and served as Minister of Foreign Affairs in 1921. In his article Gratz explores the state of Bosnia in 1903. According to the author the studies written about Bosnia were heavily biased representing it as the most prosperous country in the world. It became common to portray the achievements of the Monarchy in Bosnia as a successful example for colonial policy. From 1896 voices of the unsatisfied population have reached Budapest: Bosnians from all religious groups presented their grievances in memorandums. When it comes to the number of unsatisfied peoples, Kallay admits in 1903 that strictly speaking everyone is unsatisfied in Bosnia. The author gives an overview of the merits of Austro-Hungarian occupation and then the list of weaknesses follows. The ‘model state’ designed by Kallay couldn’t achieve the expected leap of modernization in a short period of time as if Kallay had intended to raise a man from a newborn in 24 hours (p. 377). The political backwardness with a new rising asymmetry is addressed: the newly educated population became aware of being politically paralysed by the absolutistic governance that led to huge dissatisfaction. The public administration with a widespread spy system is discussed depicting case studies to illustrate the system at work, followed by analysis on confessional and economic affairs. The author concludes with a short sketch of the new policy Kallay’s successor, Istvan Burian indicating that positive changes in the governance of Bosnia can be expected.
10. HALÁSZ Gejza: *Halász Gejza a ráczekevi kerület képviselőjének az országgyűlésen 1882. tartott beszéde: a bosnyák politikáról.* [Speech on Bosnian Politics Delivered by Gejza Halasz, Representative of Raczeve in the Parliament] Budapest: Atheneum, 1882, 7 p.
11. KÁLLAY Béni (M.N.): “A mohamedánság helyzete Boszniában.” [Position of Mohammedans in Bosnia] Budapest: Franklin 1900, 123 p. Offprint from *Budapesti Szemle*, 103:285 (1900), pp. 399-481.

The pseudonym N. M. was claimed to represent Benjamin Kallay who as an acting governor of the occupied provinces preferred to hide his authorship¹⁴. The aim of the author was to sum up the successes of modernization and reforms implemented in a Mohammedan country in 22 years of Western administration. Starting with a review of the history of Bosnia and Herzegovina with a lengthy chapter dedicated to the Ottoman period. The signs of erosion of the Ottoman rule in Bosnia are highlighted in order to justify the beneficial act of the Austro-Hungarian occupation. Considering the occupation, the author notes that Austria had never had reservations against Mohammedans, and the Mohammedans of Bosnia are treated exceptionally by the ‘Mohammedanophil’ Monarchy in the Balkans. The effects of reforms implemented by the Austro-Hungarian administration among Mohammedans are discussed regarding educational reforms, regulations of *waqf* (Islamic Endowment) and other properties. The author lists the crucial points of dissatisfaction raised by the Mohammedan delegation to the Emperor in 1895: the agrarian question, the management of waqfs, favouring Christians in debates with the peasants, and the complaint of the forests being nationalized and taken from the people. All points are refuted. The author then presents the debate over forced conversions and mass emigration of the Mohammedans. The author concludes that the Austro-Hungarian Monarchy has done the utmost to maintain the Mohammedan population of Bosnia in their privileges and power, nevertheless primarily established a legal system based on equal rights of confessions.

12. KIRÁLYFI, Árpád: “Az annectált tartományok népe” [The Population of the Annexed Provinces] *Budapesti Szemle*, 136:383 (1908), pp. 298-305.
The article examines the state of the Bosnian society after the annexation. The Monarchy aimed to develop constitutionalism in Bosnia but failed in its effort due to the deficiency of state building process under the present composition of the population. There are no common political and cultural goals connecting the different elements. The three groups form strictly segregated social layers: the Mohammedans are landowners, the Orthodox Serbs control the industry and trade, and the Catholic Croats mainly have intellectual professions. The author concludes that the tensions could be only resolved by applying an intermediary group in the Bosnian society. For this mission the author suggests the Hungarian people who could settle into Bosnia instead of migrating to the United States.
13. KIRÁLYFI Árpád: „Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban”. [The Role of Bosnia in Our Emigration Policy] *Budapesti Szemle*, 134:378 (1908), pp. 350-373.

¹⁴ According to Imre Rész, the author of the article is Lajos Thälöczy.

In his article the author argues that the best support for those who intend to emigrate from Hungary is to facilitate their settlement in the newly acquired province of the Monarchy. The sparsely populated Bosnia waits for the new colonies of investors and skilful workers to enhance the level of modernization with their knowledge. It is the responsibility of the government to attractively present our neighbouring province to the people who still have a negative image of Bosnia as a “half-savage country of Eastern fairy-tales” (p. 355). The second part of the article discusses the state of Hungarian emigration to the United States and concludes that all hardships that characterise the emigration to America are non-existent in Bosnia where the peoples show strong sympathy with Hungarians. Furthermore, migration from Southern-Hungary to Croatia should be directed to Bosnia. The third part of the article explores the necessary measures of “colonizing” Bosnia and concludes that Hungary has to occupy Bosnia economically because that is the key to cope with the great powers in the Balkans.

14. KRCSMÁRIK János: „A bosnyák mohammedánok kivándorlása.” [Emigration of Bosnian Muslims] *Budapesti Szemle*, 70:184 (1892) pp. 121-130. Figures of the number of Bosnian Muslims migrating to Turkey are usually exaggerated proving an evidence for the Russian propaganda for the bad governance of Bosnia by the Monarchy. Nevertheless, the emigration of Bosnian Muslims shows much higher numbers than any other population movement in the Monarchy. The Mohammedans are historically the most powerful element of the Bosnian society: owning the majority of lands and living in the cities. The Monarchy has to draw special attention to them and Benjamin Kallay the governor of the occupied territories is a “good friend” of the Mohammedans. Hugo Kutschera is also a pro-Mohammedan Turkophil orientalist who plays influential role as civil adlatus. The author encounters the disadvantages the Mohammedans had to suffer after the occupation to identify the reasons for their emigration. First, the industry that was based on Oriental products had to adjust to the European taste and style. To maintain their household in their previous style, the Mohammedans would need extra budget because the products from furniture to clothing are not available in an easy reach as it was under the Ottoman era. Second, a modern European non-confessional education system was introduced where not only the religious studies were excluded but Arabic and Turkish language as well, that transmitted the culture for the Mohammedans. In their view, this is an act of Christianising mission. As a compromise the Government left the confessional education system in its previous form and even supported it financially. As a third reason for the mass emigration, the author mentions that the Mohammedan elite were unable to adapt to the new regime. Their ancestors were living in the Ottoman Empire and though they are grateful

for the new developments of their country, they are excluded from their own affairs. The Mohammedans notice that other confessional communities could easily adjust to the Christian Monarchy, while they became stranger in their own country. Sharing the same values, the Mohammedan Turkey could be an option for them and for their family where their way of life could be maintained. The role of the government is to gradually reach progress in the occupied province building on its own historical traditions.

15. PORR Ede: *Bosznia és Hercegovina belsejében. Tártyilagós elmékedések a Kállay féle kormányművészetéről és az osztrák közigazgatási hivatalnokok 22 éves önkényes működésének eredményéről.* By: Bosnyák Ugron. [Inside Bosnia and Herzegovina. Objective Reflections on the Art of Governance by Kallay and on the Results of Arbitrary Activities of the Austrian Public Administration Officers] Budapest: Kosmos Műintézet, 1900, 62 p.

The author of this book was the director of Trieste banking and trading firm Morpurgo and Parente. Each year after the annual session of the Sabor (Assembly), lots of brochures are published on the recent developments of Bosnian economy and agriculture. However, according to the author, the progresses in industry and forestry are not documented properly in these accounts. The author invites his audience for a fascinating excursion to the occupied territories with strong intention to experience the achievements of Kallay's governance in Bosnia. The cost of a journey to 'our sole colony' is not demanding as Kallay looks after all Hungarians visiting Bosnia with a 'Hungarian hospitality'. The author gives a detailed account about all industrial sites and spectacles he identifies travelling by train from Bosna Brod to Sarajevo. The first chapter examines the industry and trade of Bosnia and Herzegovina, while the second deals with forestry followed by the third chapter focussing on the agriculture and the conditions of land cultivation in farms. The author brings personal stories of families he met during his travel to prove that many of the peasants had better and more prosperous life before the occupation. The fourth chapter gives an account on the transport system and architecture and the fifth discusses religious, educational and domestic affairs. The final chapter deals with the controversial results of the governance of Kallay enumerating the grievances and dissatisfactions of each religious group of Bosnia. The author concludes that the cultural mission of the Austro-Hungarian Monarchy in Bosnia couldn't achieve better results than in any other provinces. In his view, all the peoples of Bosnia unanimously oppose the absolutistic government of Kallay as it is clearly expressed in the petitions of different Serb and Mohammedan delegations to Vienna and Budapest.

16. SOMOGYI Euthym: „A bosnyák-hercegovinai gyarmat”. [The Colony of Bosnia-Herzegovina] *Budapesti Szemle*, 136:384 (1908) pp. 335-342.

The author argues against the popular idea that considers Bosnia as a Hungarian colony. He criticizes the studies of Árpád Királyfi¹⁵ with falsely identifying Bosnia as an Austro-Hungarian colony because there is no legal foundation of treating Bosnia as such. Királyfi's conclusion is based on his restricted knowledge about the provinces where in his views no signs of development can be detected in the past 30 years. Somogyi refutes this allegation with figures and concludes that Hungarian mass emigration has no place in Bosnia. On the one hand, the idea of building Hungarian colonies in Bosnia was late after 1905 when the Government declared its settlement policies terminated. On the other hand, the local population can't be expected to be satisfied with a mass Hungarian colony in their own land and would easily unite against the newcomers. Hungary has lost its chance to fulfil the program of Andrassy and Kallay and to occupy Bosnia not just militarily but nationally as well.

17. SZATHMÁRY György: "Bosnyákország" [Bosniakland] *Budapesti Szemle*, 13:25 (1877) pp. 76-99.

György Szathmáry (1845-1898) was a lawyer, notary and a minister counsellor. The revolts in Hercegovina drew the public's attention to 'Bosniakland' and inspired the author to write about the past and present of Bosnia. The author argues that the impending and inevitable changes in the south-eastern neighbourhood will have significant effects on Hungary. He lists all possible options for remapping the Balkans. This is followed by the history of Bosnia highlighting the era of Hungarian kingdoms. The author demonstrates with historical examples the dangerous consequences of Bosnia being ruled by a hostile power: after the Battle of Mohács all Turkish invasions to the West came from Bosnia. The emergence of a larger South Slavic State would be a grave threat to Hungary because the same Slavic elements live in the Hungarian side of the Sava River.

The historical review is followed by a summary of geographical, ethnographical, religious, political and economic affairs of the province. Examining the confessional divisions, the author argues that the figures of different religious communities are balanced (placing the Catholics and Muslims on one side with opposing the Orthodoxies). He notes that the Mohammedan element owns the wealth and the land. The author expresses his worries that the annexation of this backward region to Hungary would not only result a financial disaster but also an ethnic one because Hungary would gain 600, 000 orthodox who are in a permanent state of revolt and would consider Beograd their centre rather than Budapest. With an annexation the state of Muslims would become questionable. The author assumes that Muslims who are not Turks but ethnic Slavs but converted to Islam in order to keep their privileges would con-

¹⁵ KIRÁLYFI Árpád: Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban, *Budapesti Szemle* 1908 and *Az annektált tartományok népe*

vert back to Christianity after the annexation. However, if (?)their privileges couldn't be maintained any more that possibly would lead to further revolts. Thus the author came to the conclusion that the Catholic element should be empowered by providing education for the Franciscans in Hungarian monasteries. Discussion on the geography of Bosnia and state of trade follows with the conclusion that annexing Bosnia is not desirable for Hungary due to the difficulties and financial burdens it requires but it is still far more better than being occupied by a hostile power. The article concludes that Hungary should express more political and commercial concerns towards Bosnia without violating the Turkish integrity over the region.

18. *Kállay és Bosznia-Herczegovina. Válasz a Budapesti Szemle tanulmánycikkére.* Írta egy travniki mohamedán. [Kállay and Bosnia-Herzegovina. A Reply to the Article of Budapesti Szemle. Written by a Mohammedan from Travnik] Budapest: Europa, 1900, 35 p.

This article is one of the most fascinating political pamphlets with strong and rhetorically powerful arguments against the Kállay regime. This source is only available in Hungarian and German, which indicate the possibility that the author was not a Mohammedan from Travnik, but rather a Hungarian from Budapest who was committed to the Bosniak cause after meeting the Bosnian delegation to Hungary in 1900. The pamphlet discusses four issues that constitute the goals of the Bosnian Muslim autonomy movement and is harshly contradicting to the statements of the article written by Kállay (under a pseudonym n. m.) on the state of Bosnian Mohammedans. The first goal of Bosnian Muslims is to obtain religious autonomy in order to establish reforms in their school system. As a second goal, they call for ending the forced Catholicism, and as a third point they demand for the abandonmentall kinds of Croatian propaganda as they hate everything Croatian. The fourth point asks for respect of their own traditions and customs, and to enjoy equal rights.

19. WERTHEIMER Ede: „Kállay Béni kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról” (Budapest 1877. 04. 10) [Unpublished Memorandum of Benjamin Kállay on the Annexation of Bosnia published by Ede Wertheimer] *Történeti Szemle*, 1914, pp. 257-266.

The Austro-Hungarian Monarchy can be only sustained on the basis of dynastic principles. According to Benjamin Kállay, the annexation of Bosnia would already take place with its occupation. The memorandum deals with the administration and governance of the new provinces summarizing the main issues in eight points. Bosnia should be governed by Austro-Hungary by a joint ministry. This centralist stage would be provisional until Bosnia would develop from the present barbaric phase to a civilization because in its current state of affairs, it cannot be integrated to the Austro-Hungarian constitutional system.

(I.) The provincial government should be civil instead of military and the armed forces of Bosnia have to be integrated into the Austro-Hungarian army. (II.) Intime, the present insufficient and weak Turkish administration will be reformed building on the local traditions and practises in regards to the transformation of economy, finance and legal system. (III.) The tension between Islam and Christianity can be turned to an advantage. The Muslims formed the ruling class that changed with the annexation, yet, Kallay emphasises, their leading role has to be maintained in order to counterweight the pan-Slavist approaches. Their rights and privileges thus have to be equal to the Christians. The vakuf properties have to be preserved. The questions of kmet redemption should be solved by giving lands to the kmets but a compensation to their former landlord should be guaranteed. (IV.) The next chapter deals with the Christian confessions arguing that the Catholics should be secretly supported because they won't embrace the pan-Slavist ideology. According to Kallay, the Mohammedans will gradually leave their faith and convert to Catholicism. (V.) Taxing system should be based on money instead of crops and should be equal for the entire population. (VI.) Due to the tensions between the Mohammedans and Christians, the justice system should not be introduced ubiquitously but the Mohammedans should be left with their own justice system based on the Quran in their own affairs. However, between the Mohammedans and Christians the common justice system has to be applied. This exception for the Mohammedans won't last for long as they will soon reach the civilization phase and leave their old religion behind. (VII.) After the annexation a larger number of Austro-Hungarian troops should stay in the country in order to avoid an over concentrated Bosnian army, and to give the opportunity for veterans to gain land in Bosnia for their services. Finally, Kallay briefly overviews the administrative system governed by a joint minister and four councillors. The author concludes that investing in Bosnia would heavily burden the budget of the Monarchy, and it should be gradually implemented in lines with the natural development of the country to slowly elevate Bosnia into the civilized world.

20. THALLÓCZY Lajos: „Kállay Béni emlékezete.” [In Memoriam Benjamin Kallay] *Budapesti Szemle*, 138:390 (1909) pp. 321-358.

Thallóczy provides a short overview on Kallay's family background, education and career. He then discusses his achievements as the consul of the Monarchy in Beograd. In Hungary, Kallay was either unknown or misunderstood or as he used to say: “his successes were observed with a Turanic apathy”. The Austrians never fully accepted his governance in Bosnia as he was not Austrian. According to the author, the Bosnian public opinions were more negative than affirmative towards the policy of Kallay and during his governance it began to show signs of uproar. Kallay aimed and succeeded to create a strong state in Bosnia. A detailed portrayal on Kallay's outlook and personality is also provided.

Travel writings and ethnographies

21. ASBÓTH János: *Bosznia és Herzegovina. Uti rajzok és tanulmányok I-II*. [Bosnia and Herzegovina. Travel Images and Studies] Budapest: Pallas Kiadó 1887, I. p. 275, II. p. 222, ill. with statistic tables and bibliography
 Janos Asboth (1845-1911) was a writer, journalist, ethnologist and politician. He had travelled to the occupied Bosnia several times between 1882 and 1885 in the company of Benjamin Kallay as his personal secretary. His motivation of research in Bosnia was twofold; on the one hand, his personal impressions of the land and on the other hand, political motifs were driving him in his scholarly efforts. He was seeking to prove the sustainability and validity of occupation of the Austro-Hungarian Monarchy. The two-volume work was published in 1887 and it was soon translated to both English and German providing the author with international acknowledgement¹⁶. His all-encompassing volumes are the most valuable sources of archaeology, history, ethnography, folklore and everyday life of Bosnia. The reader gets a corporate image of the people: their villages, homes, education, occupations, art, skills, folklore, weddings, feasts, religious observances, magic rites, joys and sorrows—all following a thematic sequence.
22. ASBÓTH János: “Egy francia utas Boszniáról”. [A French Traveller on Bosnia] *Budapesti Szemle*, 34:78 (1883) pp. 386-399.
 A sharp critical analysis of the writing of vicomte de Caix de Saint-Aymour on Bosnia published in the *Revue des deux Mondes* under the title “La Bosnie et L’Herzegovine, Apres L’Occupation Austro-Hongroise” (Jan-Feb. 1883). Asbóth notices that the unknown French writer’s Slavophil attitude goes in hand with a strong antipathy towards the Turks and Hungarians. The author blames the French traveller for his shallow analysis on the peoples of Bosnia and corrects the inaccuracies and mistakes of his discussion on agriculture and land-ownership. Furthermore, Asbóth summarizes the political thoughts of the French text stressing that its conclusion is the outcome of a strong distrust for Germany and fuelled by the Pan-Slavist propaganda.

¹⁶ The work was translated first to German (*Bosnien und die Herzegovina: Reisebilder und Studien*, Wien: A. Hölder, 1888. xii, iv, 488 p. ill.) and to English in 1890 under the title: *An official tour through Bosnia and Herzegovina: with an account of the history, antiquities, agrarian conditions, religion, ethnology, folk lore, and social life of the people*. (London: Swan Sonnenschein, xx, 494 p. ill.) The translations were strongly supported by Benjamin Kallay who, after Thallóczy’s failure to write an all-encompassing history of Bosnia, took a publicist’s approach to create a separate, multi-confessional Bosnian identity by providing Bosnians with an empirical history separate from that of the Serbs and Croats. (See: Donia 2007: *The Proximate Colony. Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian Rule. Kakanien Revisited* p. 5. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/rdonia1.pdf>)

23. EÖTTEVÉNYI Nagy Olivér: *Bosnyák Földön*, [On Bosniak Land] Mosonmagyaróvár: Mosonvármegye Könyvnyomdája, 1911, 130 p.

Olivér Eöttevényi (1871-1945) was a lawyer and author of a number of political and legal books. The aim of his book is to draw attention to the Bosnian affairs that were generally neglected among Hungarians. Eöttevényi blames the Hungarians for failing to take the economic advantage that emerged with the occupation and annexation of Bosnia. Hungary's historical right over Bosnia could have been transformed to an active right with the occupation. The book is based on the author's lectures delivered in Frankfurt, Leipzig and elsewhere about his Bosnian experiences. He quotes Kállay warning that if Hungarians wouldn't support this nation soon, someone else would enjoy their friendship. The first and second chapters present the state of the Ottoman Empire before and after the occupation and annexation. The third chapter discusses the history of Bosnia and Hercegovina, highlighting the reign of Hungarian kings over Bosnia. The fourth chapter deals with the territorial and religious affairs of the annexed provinces, discussing the constitutional law of 1910, the fifth chapter provides a detailed description on the public administration system in Bosnia after the occupation, and also deals with Islam and the Sharia law among the Muslims of Bosnia. The sixth chapter analyses the state of economy in Bosnia and the chances for Hungarian investments. The closing chapter explores Hungary's historical right on Bosnia and attempt to prove that since there is no Bosniak or Austro-Hungarian citizenship, the most successful solution would be to give Hungarian citizenship to the inhabitants of the annexed territory. Finally Eöttevényi sets the task of Hungarians encouraging his nation to raise the still dormant spirit of Hungarian imperialism and make it real. The Slavs cannot be transformed to Hungarians but they can become true adherents of the Hungarian imperialist thought.

24. HORVÁTH János: *Keresztény és mohammedán bosnyák*. A bosnyák okkupáció alkalmával szerzett tapasztalatai alapján írta Horváth János. [Christian and Mohammedan Bosniak. Based on the author's experiences on the Bosnian occupation] Offprint from the *Sopron*. Sopron: Reichard u. Litfass, 1879, 48 p.

The author gives a first-hand account on the Christian and Mohammedan Bosnians. The comparative description of the two groups is based on his own observations during the occupation campaign. The author makes a distinction between the "real Turks" who are available only in a small number in Bosnia and the "fake Turks" who are the Mohammedan Bosniaks. (p. 4) He has a very negative opinion about both Bosnian Christians and Mohammedans describing them as lazy people. A biased historical account is given on the conversion of Bosniaks to Islam under the Ottoman Empire. The author argues that the

basis of resistance against the Austro-Hungarians was that the Mohammedans didn't want to give up their power to exploit their peasants. Then the author turns his attention to the Bosnian peoples describing their outlook, housing, clothing and foods and the structure of their society. The author concludes that there is much to do in the fertile land of Bosnia urging the Austro-Hungarian Monarchy to fulfil its mission to civilize the new territories.

25. KRAJNYÁK Edvárd: „Tanulmányi út Dalmáciába és Boszniába” [Study Tour to Dalmatia and Bosnia] *Értekezések, A Pozsonyi Királyi Katholikus Főgymnasium értesítője*. Pozsony 1897, pp. 14-21.
A fascinating summary of a 13-day group tour to Dalmatia, Herzegovina and Bosnia written by the teacher who arranged the excursion for the students of the Catholic Gymnasium of Pozsony. This makes for lively reading based on the author's reflections on the geographical and cultural spectacles the group visited.
26. KRCSMÁRIK János: “Keleti benyomások I-II.” [Eastern Impressions I-II.] *Budapesti Szemle*, 92:252 (1897) pp. 448-458. and *Budapesti Szemle*, 92:251 (1897) pp. 161-169.
27. NICOLICS Sándor: Turistáskodás Bosznia-Hercegovinában. [Being a Tourist in Bosnia and Herzegovina] *Turisták Lapja*, 17. (1905) pp. 11-23. ill.
The article presents an account of the author's excursions to the mountains of Bosnia and Herzegovina. His intention is to eliminate the negative stereotypes and prejudices that strongly persist towards Bosnia in Hungary. The short essay convincingly demonstrates that the nature of Bosnia is a real tourist attraction.
28. SOLYMOSSY Sándor: Úti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmáciából. [Travel Pictures and Images from Bosnia, Croatia and Dalmatia] Budapest: Pesti Ny. Rt., 1901, 244 p. ill.
Sándor Solymossy (1864-1945) was an ethnologist, university professor and member of the Hungarian Scientific Academy. The travelogue of Solymossy provides a fascinating reading on his travel experiences and adventures in Bosnia, Croatia and Dalmatia. The author seeks to explore what lies behind the term East/Orient and where it begins. Solymossy's approach is clearly romantic, representing Bosnia as a part of the legendary Orient. He and his companions trying to exhaust all adventures appear to the 'bohemian' travellers during their journey.
29. STRAUSZ Adolf: *Bosnyák föld és népe, I. Bosznia története és néprajzi leírása. II. Bosznia és Hercegovina politikai, gazdasági és földrajzi leírása* [Bosniak Land and its People. I. History and Ethnographic Description of Bosnia and

II. Political, Economic and Geographic Description of Bosnia and Herzegovina] Budapest: Tettey N. és társa 1881, 1883, 301 p. + 240 p.

This well-researched and substantially documented two-volume work presents an insightful survey on Bosnia. This is one of the most comprehensive works on the life and history of Bosnia and Herzegovina based on extensive wanderings of the author throughout the country. Strausz was a war correspondent during the occupation campaign and the subsequent revolts in 1882.

30. SZÁDECZKY Lajos: *Útazás Dalmácia, Hercegovina és Boszniában.* [Travelling to Dalmatia, Herzegovina and Bosnia] Kolozsvár: Gámán Ny. 1911. 19 p. Offprint of the *Erdély* 1911.

A lively travel account based on the author's journey from Kolozsvár (Transylvania) to Dalmatia, Herzegovina and Bosnia accompanied by three of his doctor colleagues. Their travel was supported by the Bosnian Government who took great care of their tourists.

31. THALLÓCZY Lajos: *Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok.* [Bosnian and Serb Biographical and Genealogical Studies] Budapest: Franklin Társulat, 1909, xii, 559 p. ill.coats of arms, genealogical tables.

32. TONELLI Sándor: *Útmutató a Bosnyák Tanulmányi kirándulás számára.* [Guideline for study tour to Bosnia] Budapest: Bercsényi Ny., 1909, 29 p. Tonelli's brief guideline for study tours is a summary of essential information of geography and inhabitants of Bosnia, its history, administration, railway system, industry, and trade. A descriptive survey of Sarajevo and its surroundings is given with further information about the itinerary to Ragusa via Mostar.

33. VÉRTESI Károly: *A zombori felső kereskedelmi iskola tanulmányútja 1902 június-július: Bosnyákország, Hercegovina, Montenegró, Dalmát partvidék.* [Study Tour of the Trade School of Zombor in Bosnia, Hercegovina, Montenegro, Dalmatia in June-July 1902] Budapest: Athenaeum, 1903, 56 p. Károly Vértesi (1843-1917) was a lawyer and author of a number of travelogues and a local patriot of Zombor (Vojvodina). His classical travel account on the one-month and 2000 kilometre long trip in the Balkans, offers fascinating personal observations while he travelled with 33 students and teachers of the trade high school of Zombor. The booklet includes 40 photographs shot on the spot. They travel to the region "where East meets West, where religions, morals, customs and clothing merge, because even though our destination is in the South, we are travelling to an Eastern country." (p.8) Travelling through Bosnia from Bosna Brod to Sarajevo by train, a detailed

description is given on the sights seen from the railway. The second chapter is dedicated to Sarajevo and Ilidže where the group visits all historical and cultural sights. From Sarajevo they travel by train to Mostar where they stay overnight to visit Blagaj and the Spring of Bunja River the next day. The excursion continues to Gravoza and Raguz (VI. Chapter), Montenegro (VII. Chapter), the Dalmatian coast (VIII. Chapter), and through Fiume and Zagreb back home (IX. Chapter).

34. XÁNTUS Gábor: *Tanulmányút az okkupált tartományokban*. Miskolc [Study Tour in the Occupied Territories] Miskolc: Wagner-Szelényi Ny, 1898, 84 p. Gabor Xantus was a teacher of geography and history in the Catholic Gymnasium of Miskolc. In 1897 he travelled to Bosnia and Herzegovina and further to Dalmatia with the students and professors of the Geology Department of University of Budapest. Professor Lajos Lóczy arranged the field trip. From Budapest they travelled to Pécs and through Eszék (Osijek), their train reached Bosna Brod (Bosanski Brod). Readers not only get a fascinating description of the land the author travelled through but also his reflections are revealed. The group devotes two days to sightseeing in Sarajevo, where a detailed account of the peoples of Sarajevo is also provided besides the descriptions of sights visited (tobacco factory, Museum on the Ferhadija street, Catholic Cathedral, Gymnasium, Baščaršija, Begova džamija, Town Hall, Fortress, Bendbaši garden). Visiting the Town Hall the author reveals his impressions about the people of Bosnia. He observed that people are not satisfied with the results of the occupation and they hate Austrians. Many of them carry weapons even though it is forbidden, and they suffer silently. All these tensions are well hidden beneath the surface and can delude an average traveller. Xantus assumes that the regime prohibits any deep research to be carried out on the real life of the people of Bosnia (p. 32.). Looking down from the Fortress, the author expresses his emotions about the miraculous view of Sarajevo but also mentions its vulnerability as the fabulous city can be so easily destroyed totally within one hour from the place he stands. Overwhelmed by this troubling thought he wants to get far from the fortress soon. The group could meet local people in the Bendbaši garden. Readers are provided with the image of “indolent men” who sit in cafes, drink coffee and smoke nargila (water-pipe) staring vacantly without talking a word with each other. The author observes the “interesting and beautiful” ceremony of calling to prayer by the muezzin. The group makes a one day excursion to the Trebević Mountain. Next day approaching Jajce and its surroundings the study trip continues through Mostar to Dalmatia.

Memoires and Short Stories on the Occupation Campaign

35. ABONYI Árpád: *Bosnyák képek*. [Bosnian Images] Budapest: Athenaeum, 1893, 162 p.
36. ABONYI Árpád: *Bosnyák novellái: újabb sorozat*. [Bosnian Short Stories, New Series] Budapest: Athenaeum Ny., 1896, 167 p.
37. BOROS, Imre: *Boszniai levelek és karcolatok*. [Bosnian Letters and Sketches] Budapest, Légrády Testvérek, 1910. 187 p.
The book of Boros is divided into two parts. The first part consists of letters from a soldier serving in Bosnia in 1908 to his beloved fiancé (pp. 7-97) while the second part is a collection of short novels set up around the time of the Bosnian annexation (pp. 101-187).
38. FARKAS Emőd: *Boszniában*. [In Bosnia] Budapest: Márkus S. Ny., 1893, 142 p.
The book of Farkas consists of eleven short stories. The plots are staged in Bosnia under the Austro-Hungarian Empire.
39. FERENCZY József: *Bosznia felé, Visszaemlékezés a hadjárat élményeire*. [Towards Bosnia, Recollection of Experiences of the Campaign] Győr: Gross Testvérek, 1895, 117 p.
A lively reading on Ferenczy's own adventures of the occupation campaign who often found himself in conflict with his Captain. He got injured in a battle near Zavalje and sent back to Budapest in the early days of September.
40. KENEDI Géza: *Magyar vér Boszniában. Az 1878. évi bosznia-hercegovinai hadjárat félszázados évfordulójára*. [Hungarian Blood in Bosnia. For the Half-Century Anniversary of the Occupation Campaign in 1878] Budapest: Stádium Sajtóvállalat Rt., 1928, 246 p.
Géza Kenedi gives a first-hand account on the Bosnian campaign of 1878. His memories written after 50 years of the expedition provide very detailed portrayal of the state of the occupation forces and the antagonistic Mohammedan soldiers as well. Most interestingly, he dedicates one chapter to Islam (p. 175) as a theological basis reinforcing his observations of the Muslim soldiers. He quotes several verses from the Quran about war concluding that all 144 verses are talking about the perfect resignation to the will of God. He admits "it was good for them in the state of war and bad for us" (p. 176). The author also narrates stories about the honourable behaviour of Muslim prisoners of war with a clear admiration towards their behaviour. The last part of his book offers lively descriptions on characters of different personalities participating in the occupation war from both sides.

41. KENEDI Géza: *Tarka Péter a vitéz káplár szomorú története: a bosnyák háborúból elbeszéli egy kiszolgált baka*. [Sad Story of the Brave Corporal Péter Tarka: from the Bosnian War Narrated by a Veteran Soldier] Budapest: Méhner, 1886, 8 p.
Kenedi's short story narrates the rise and fall of the heroism of Corporal Péter Tarka during the occupation campaign. His sad destiny was the result of his adventurous nature to discover the Harem of Ali Mukhtarovič...
42. KENEDI Géza: *Lőporfüst az 1878-ik évi bosnyák háborúból*. [Smoke of Gunpowder of the Bosnian War of 1878] Budapest: Singer-Wolfner, 1904, 185 p.
43. KISS Emil: *Verekedés Boszniáért: az 1878-dik évi bosnyák háborúból*. [Fight for Bosnia, from the War in 1878] Dárda: Aradi Lajos Ny., 1912, 134 p.
Memories of Emil Kiss who served as a reserve corporal for one year in the Austro-Hungarian Army and was remobilized for the occupation campaign appointed as a warrant officer to the 52nd Infantry Regiment. The author presents a first-hand account on the operations of the campaign from 15th of July when the regiment left Pécs for Eszék until the arrival back to Pécs on 10 November. A detailed report on the battle for Sarajevo is provided with a valuable insight on the state of mind of the occupying forces.
44. LAKY Imre: *Bakáék Boszniában és egyéb történetek* [Soldiers in Bosnia and Other Stories] Budapest: Pátria Ny., 1901, 240+ iv. p.
Imre Laky (1865-1930) was a journalist who served 12 years in the 39th Infantry Regiment of the Austro-Hungarian Army, and then as a reservist he was commissioned as police inspector in 1898 in Budapest. His book is a collection of 17 short stories about his experiences and adventures as well as the stories of his companions in the occupied Bosnia-Herzegovina and the Sandžak. The book provides a brilliant portrayal of various characters of infantrymen as well as the local population of the occupied territories.
45. LAKY Imre, VÁRADY Géza: *Novibazár: Szadzszak-Plevlje. Rajzok, elbeszélések és útleírások Törökország novibazári szadzszakjából az okkupációtól az annekszióig terjedő időből*. [Novi Pazar: Sandjak-Plevlje, Pictures, Stories and Travel Writings about the Novi-Pazar Sandjak of Turkey from the Occupation to the Annexation] Budapest: Pátria, 1912, 270 p.
Géza Várady served 12 years in the military garrisons of Bosnia-Herzegovina and the Sandžak as an army chaplain. The book of short stories co-authored by Imre Laky provides delightful reading about the everyday life in the garrisons. The book divided to three parts: Novi Pazar 1878-1908 (pp.5-77), Plevlje I. (From Sarajevo to Plevlje, The Garrison, pp.77-128) and Plevlje II. (The Town of Plevlje, pp. 128-163) and the Turkish Camp (Walkings in the

Camp, pp.163-240). Some of the stories are taken from the previous book of Laky (see: no. 43) with little change. The book offers an excellent detailed account on Plevlje with its population and the surrounding Austro-Hungarian and Turkish garrisons.

46. LEITNER Pál: *A ravniczei vérengzés 1878. augusztus 13.* [The Massacre in Ravnice on 13 August 1878] Budapest: Pallas Rt. 1898, 16 p.
The booklet was published by a committee of veterans of the Austro-Hungarian Army twenty years after the occupation. It is a recollection of Pál Leitner a lance sergeant in the fifth company of the 32nd Infantry Regiment, about the surprise attack launched by insurgents at Ravnice (Hercegovina) that resulted in the death of 77 soldiers. Many of them served as reserve soldiers leaving a family behind. Among those who lost their life in the battle, due to lack of availability, only a photo of Ferencz Chalupszky a lance sergeant is provided. The committee of veterans organise a memorial day for the 20th anniversary of the combat in Ravnice.

47. MOLNÁR Elemér A. (A.M.E.): *Az ötödik század. (Régi negyvenhatos tiszti visszaemlékezései 1878-ra.)* [The Fifth Company, Memories of an officer of 1878] Szeged: Endrényi Imre Ny. Offprint of *Szegedi Híradó*, 265-267 (1911) 25. p.
The ex-officer describes the events of 14-16 August 1878 when the fifth company of 46th Infantry Regiment was ordered to attack thousand Bosnian insurgents at Han Bjelalovac.

48. SASVÁRI Ármin: *Bakalevelek a boszniai hadjárattól.* [Letters from a Soldier about the Bosnian Expedition] Budapest: Rautmann, 1879, 126 p.

49. SCHIEFNER Károly: *Emlékfüzet: a boszniai-hercegovinai okkupációs hadjárattal résztvevő 32-es bajtársak visszapillantása 1878-tól a mai napig.* [Memories of the Comrades of 32nd Regiment of the Bosnian Occupation Campaign from 1878 until Today] Budapest: Pallas, 1918, 32 p.

50. REDNITZ-SCHYTTRA Ilona: *A boszniai háreméletből: rajzok.* [Pictures from the Bosnian Harem Life] Budapest: Atheneum, 1900, VIII. 172 p.
Based on her own Bosnian experiences, the author's short stories about the undiscovered Harem life in Bosnia provide delightful reading. She claims that her stories are based on reality as far as traditions and superstitions are concerned, only the names of characters are fictive. The book consists of essays that narrate the lives of Bosnian Muslim women and also provide valuable information on local customs and traditions.

51. TÁBORI Róbert: *A banyalukai vitézek: bosnyák história*. [Soldiers of Banja Luka: a Bosnian Story] Budapest: Méhner, 1891, 9 p.
An amazing short story about three Hungarian soldiers who survived a night raid of Bosnian insurgents in a watch-house near Banja Luka.
52. ZILAHY Ferenc: *Kecskeméttől Szarajevoig. Napló az 1878. évi boszniai hadjáratból*. Sajtó alá rendezte és értékelő adatokkal ellátta Vitálisné dr. Zilahy Lídia. [From Kecskemét to Sarajevo. Diary from the Bosnian Military Expedition. Edited by Lídia Zilahy] Szombathely: Oskar Kiadó, 2004, 168 p. ill. Ferenc Zilahy (1849-1922) was a traditional farmer in Kecskemét, Southern Hungary who served as a reserve warrant officer in the Mollinary regiment (the 38th K. u. K. infantry regiment) of the occupation forces. Zilahy's personal account on his experiences of the occupation campaign provides delightful reading. He kept a diary from the first manoeuvre in 14 May 1878 until they arrived home on 11 November. The diary is among the most important primary sources, not only for its valuable description of the military operations but as a first-hand account on ethnology, geography and local history of Bosnia. The most valuable contribution to the historiography of the Austro-Hungarian period is the personal tone and reflections of the author. It can be divided into the following chapters: entry to the troop and farewell, on the way to the Bosnian border, marching and battles until the siege of Sarajevo, experiences in Sarajevo and battles around Sarajevo, on the way back to Kecskemét. The original handmade diary contained 172 pages written by Ferenc Zilahy who took notes every day despite the hard conditions of war.

Historical writings

53. ASBÓTH János: "A bosnyák bogumilek az Árpádok és Anjouk korában I.-II.". [Bosnian Bogumils in the Age of the Árpád and Anjou-dynasty] *Budapesti Szemle*, 41:97-99 (1885) pp. 25-52. and II. pp. 172-208.
54. ASBÓTH János: "Bosnyák bánok és királyok". [Bosnian Bans and Kings] *Budapesti Szemle*, 138:388-390 (1909) pp. 163-183.
55. ASBÓTH János: Az őslakók hatása a bosnyák faj kialakulására. [Impacts of the original settlers of Bosnia on the Bosnian population Lecture delivered for the Session of the Hungarian Scientific Academy on 11 Nov. 1901. MTA 1901.] In Pauer Imre ed.: *Értekezések a Történeti Tudományok köréből* (1900-1903) 11 p.
56. CSUDAY Jenő: *Bosznia és Hercegovina története. 91 képpel*. [History of Bosnia and Herzegovina with 91 pictures] Budapest: Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája, 1909, 22 p.

Jenő Csuday (1852-1938) was a historiographer and university professor. His illustrated book is a concise historical survey of Bosnia from the Illyric times to the Annexation of 1908. It was part of the series of Urania popularizing scientific lectures on various topics.

57. GEBÉ Andor: *Bosnyákország történelme a legrégebbi időktől a magyar fennhatóság alatt 1102-1527*. [History of Bosniakland from the Ancient Times to the Hungarian Realm 1102-1527] Ungvár: Unió Ny., 1908, 229 p.
58. HODINKA Antal: *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből*. [Studies in History of the Bosnian-Djakovar Episcopate] Budapest: Akadémia, 1898, 119 p.
59. KOMLÓSSY Ferencz: *Bosnia és Hercegovina története a legrégebbi időktől napjainkig*. [History of Bosnia and Herzegovina from Ancient Times to the Present] Nagyszombat: Winter Ny., 1882, X. 147 p.
Ferenc Komlóssy (1853-1915) was a writer who held the office of Canon of Esztergom, served as Prevost of Pozsony and also was an elected papal prelate. In the first part of his book, he provides a general overview on the current situation in Bosnia and Herzegovina highlighting the backwardness of infrastructure and transportation as well as the agriculture and the eastern characteristic of trade. A historical account of social relations, religion and education follows with particular emphasis on the Ottoman period. Throughout the text the hard measures against the rajah population are emphasised. According to the author, the Bosniak lords are secretly keeping their old Christian faith and converted to Islam only to preserve their privileges and lands (p. 115). The Ottoman reforms are described as sources of dissatisfaction that led to the popular revolt in Herzegovina. Violence against the Christian population of Bosnia ended with the Berlin Treaty and the Ottoman Empire was forced to adjust to the civilized Western powers.
60. KOMLÓSSY Ferenc: *Bosznia és Herczegovina jogviszonya Magyarországhoz a középkorban 1103-1528*. [Legal Relations of Bosnia and Herzegovina with Hungary in the Middle Ages 1103-1528] Budapest: Pesti Könyvny., 1879, 106 p.
61. SZEGHALMY Gyula: *Bosznia-Hercegovina története a legrégebbi időktől napjainkig, különös tekintettel az annexióra*. [History of Bosnia and Herzegovina from Ancient Times to Present, with Special Focus to the Annexation] Békéscsaba: Tevan, 1909, 104 p.
This comprehensive history of Bosnia is divided into five parts. Chapter One consists of an overview from the ancient times to the age of Hungarian bans

(x-1254). Chapter Two covers the time between the Hungarian bans and the establishment of national kingdoms (1254-1353). Chapter Three is assigned to the era between the national kingdoms and the fall of Bosnia to the Ottoman Empire (1353-1463). Chapter Four deals with the history of the Ottoman Bosnia (1463-1878) and the final chapter explores the events led to the annexation of Bosnia to the Habsburg Empire (1878-1908). In his conclusion Szeghalmy points out that the annexation is the best possible solution not only for Europe but for the occupied territories as well, that is, Bosnia will both culturally and economically benefit from belonging to the Hungarian crown instead of suffering under the reign of either Serbia or Turkey.

62. THALLÓCZY Lajos: *Bosznia története* [History of Bosnia] Budapest: M. Kir. Államny. 1900, 94 p. Offprint from the volume *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban is képen, Bosznia és Hercegovina*. [The Austro-Hungarian Empire in Word and Picture, Bosnia and Herzegovina]

Kallay with the consent of the Habsburg authorities set out to create a history of Bosnia-Herzegovina that distinguished that land and its people as much as possible from neighbouring South Slavs. In 1884, he appointed Lajos Thallóczy, to write a two-volume history of Bosnia-Herzegovina from ancient times to 1856. Thallóczy accepted this mission but soon became overwhelmed with the materials he collected in the archives. In 1894, his proposal of a monumental compilation of relevant documents in five volumes was rejected by Kallay who, faced with emerging Serb and Croat studies that included Bosnia-Herzegovina as part of their histories, was more interested in tangible results¹⁷. Though the magnum opus has never been completed, Thallóczy published several articles reporting the results of his scholarly inquiries, such as the *History of Bosnia* as a Chapter in the Bosnian volume of the Austro-Hungarian Empire in Word and Picture. After a brief geological introduction, Thallóczy reviews the history of Bosnia from the age of Illyric tribes to the Berlin Treaty.

Country profiles, information pamphlets, introductory presentations

63. *Bosnyákország és a Hercegovina az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*. Kiadja a boszniai kormány kiállítási irodája. [Bosnia and Herzegovina on the Millennial Exhibition in the year 1896. Published by the exhibition bureau of the Bosnian Government] Budapest 1896, 311 p.
64. GYŐRI Károly: "Az új Balkán" [The New Balkan] *Budapesti Szemle*, 136:384 (1908) pp. 343-364.

¹⁷ Donia 2007: p.5.

65. ERŐDI Béla: "Bosznia" *Földrajzi Közlemények*, 6 (1878) pp. 288-302, 321-336
 A country profile in two articles published right after the occupation. After a geographical introduction of Bosnia's mountains and rivers, the author notes that the road system of Bosnia is basically non-existent and the only way of travelling in the country is on horseback. Description of flora and fauna follows. The next part of the article explores the industry and trade of Bosnia. The second article begins with the inhabitants of Bosnia indicating that the exact number of the population is unknown. The article narrates the position of the confessional groups of Mohammedans, Orthodox and Catholics. The author refutes the common view that the Mohammedans, who still enjoy their historical privileges and preserved strong religiosity, would soon leave their faith with arrival of the Austro-Hungarian era because Bosnian Mohammedans are even more conservative and 'fanatical' than Turks. The next part of the article describes the education and culture in Bosnia. He mentions that among the many superstitions the most widespread is the belief in vampires. The next part of the article is a summary of the history of Bosnia followed by the list of the six administrative districts (sandjaks). This source gives a valuable snapshot on the state of Bosnia right before the Austro-Hungarian influence.
66. ERŐDI Béla: "Bosznia-Hercegovina", *Vasárnapi újság*, 25:30 (1878) pp. 471-475.
67. LAKATOS László: „Bosznia és Hercegovina”, *Huszedik Század*, 1 (1911) pp. 468-476.
 László Lakatos (1882-1944) was a bank clerk before embarking a career as a writer, journalist, and play writer. In his short essay on Bosnia and Herzegovina, the author highlights five topics of interest: the question of kmets and agrarian policy, the economic and cultural progress of the provinces, where he stresses the immense resistance of the peasants to progress and modernization, the absolutistic nature of public administration and its controversies in the 30 years of occupation, and finally the controversial functions of the Sabor as constitutional institution.
68. PÁL Alfréd: *Bosznia-Hercegovina politikai szervezete*. [The Political Organisation of Bosnia-Herzegovina] Budapest: Eggenberger-féle Könyvkiadóvállalat, 1913, 435 p.
 Alfréd Pál (1877-1934) was a lawyer, university professor and member of the Parliament. The book of Pál is based on considerable number of sources and covers comprehensively the legislating system of Bosnia and Herzegovina. In the introductory chapter, the author draws attention to the figure of the number of officials in the Bosnian administration, besides 3920 office men

with Austrian citizenship, 3043 Hungarian citizens serve in Bosnia, among them only 347 have Hungarian as mother tongue and others are Croatians and Serbs. The obvious reason for the low participation of Hungarians is the lack of their knowledge in the language of the province. The next theme deals with the right to govern Bosnia that is legally a condominium of Austria and Hungary. The political structure and the purview of political actors of Bosnia are exhaustively discussed in the book including the Provincial Assembly, the Sabor or the Common Ministry of Finance and the Provincial Government. The author furthermore presents the structure of public administration in Bosnia with detailed studies from state to local government organizations. The goal of the author with his exhaustively detailed survey is to serve as practical guideline for those who would be concerned with the Bosnian public administrative authorities.

69. PERL Mihály: *Bosznia-Herzegovina termékei*. [Products of Bosnia and Herzegovina] Újvidék, 1899, 40 p.
Mihály Perl was a chemical engineer and a teacher of trade in high school. After a brief introduction to the geography and history of Bosnia, the author presents his personal experiences in Bosnia where he worked as a chemist. His detailed observations of the traditions and lifestyle in Bosnia give a colourful image of the country. According to the author, Hungarians should have settled in Bosnia instead of migrating to the United States because in the new province it is cheaper and manageable to make a living. The second part of the book is an insightful analytical survey on the products of Bosnia and Herzegovina. (pp. 17-40)
70. PULSZKY Ágost: „Bosznia igazságügye”. [State of Justice in Bosnia] *Buda-pesti Szemle*, 61:158 (1890) pp. 304-324.
Ágost Pulszky (1846-1901) was a professor of law, a sociologist, and corresponding member of the Hungarian Academy of Science as well as a member of the Hungarian parliament. The author experiences a great lack of concern for the Hungarian public whenever the question of Bosnia occurs. He claims that the reason for this ignorance is the lack of knowledge about these provinces. After 7 years of governing the provinces, Kallay prepared an overview on the state of justice system in Bosnia and Herzegovina. Pulszky's article summarizes the book published in 1889, entitled *Das Justizwesen Bosnien und der Herzegovina*, written by Eduárd Eichler, (Regierungsrath der Landesregierung in Serajevo. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und Herzegovina. Wien.) Before his review the author provides an overview of the unique history of Bosnian judicial system from the Ottoman era until date.

71. STRAUSZ Adolf: *Bosznia és a Hercegovina gazdasági és néprajzi leírása a magyar iparosok részére* [Economic and Ethnographic Description of Bosnia and Herzegovina for Hungarian Tradesmen] Budapest: 1898, 96 p.
72. SZEBERÉNYI Lajos Zsigmond: "Bosznia és Hercegovina". *Huszdik Század*, 2 (1908) pp. 388-398.
Lajos Szeberényi (1859-1941) was a Lutheran dean and author of several religious and socio-political volumes. In his short summary the author presents the economic, social and educational situation and achievements of Bosnia and Herzegovina after the occupation. In his view the occupation brought a new world for these provinces being described as carrying rich historical past, nice countryside, inhabited by strong people. This new world was established not only by weapons but by culture as well. Szeberényi dedicates a lengthy paragraph for the religious groups of Bosnia with a special focus on the Mohammedans. He quotes the work of Osman Nuri Hadžić entitled *Islam i kultura* and the booklet of an anonymous author entitled *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini* referring to the debate of modernization of Islamic religious thought. He views these publications as proofs for the success of intellectual reforms initiated by the Austro-Hungarian Monarchy. After reviewing the educational system, he turns his attention to the issue of kmets and agriculture. Writing in the year of annexation Szeberényi argues that despite the public desire for attaining a constitution, it is better to live under a stable absolutistic regime, where there is a hope for a peaceful constitutional transition than having an immature and obscure constitution. He concludes that at the time of writing Bosnia and Herzegovina has an unusual long period of 30 years of peace that brought an incredible progress to the country.
73. TÉGLÁS Gábor: „A bosnyák-hercegovinai országos museum.” [The State Museum of Bosnia-Herzegovina] *Budapesti Szemle*, 76:202 (1893) pp. 139-144.
Gábor Téglás (1848-1916) was an archaeologist, teacher and director of a high school in Deva. The Provincial Museum in Sarajevo was founded in 1883, and by 1886 two halls were filled with collected items. During these years many research trips and field works were carried out with an increased enthusiasm to the countryside of Bosnia and Herzegovina that resulted significant increase of exhibits. The collection of the museum authentically illustrates the culture and industry of each historical period of Bosnia. The author presents a brief concise summary of each collection and concludes that the popular Bosnian Museum can be a role model for how the Hungarian collections in the countryside should be set up.
74. TELKES Simon: "Bosznia-Hercegovina lakóhelyei és népessége". [Domiciles and inhabitants of Bosnia and Herzegovina] *Földrajzi Közlemények*, 17:10 (1889) pp. 579-583.

The first census in the occupied Bosnia under Benjamin Kallay was conducted on May 11885. The results published in a comprehensive volume entitled *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina nach dem Volkstählungs-Ergebnisse vom 1.Mai 1885*¹⁸ are summarised by the author.

Law

75. BUZA László: Bosznia-Hercegovina államjogi helyzete s a bosnyák-hercegovinai tartomány illetőség. [Constitutional Law in Bosnia-Herzegovina and the Provincial Citizenship] Budapest: Pfeifer, 1911, 26 p.
76. CSIGE VARGA Antal: *Bosznia és Hercegovina közoktatásügye* [Public Education Affairs of Bosnia and Herzegovina] Budapest: Stephaneum Ny., 1913, 20 p. The author briefly reviews the years from the Berlin Treaty to 1910. He declares that out of the budget of 80 million kronas, only 5 million were spent for education while 6 million went for military expenditure in 1910. An insightful survey on the education system of Bosnia between 1878 and 1910 is provided revealing the traditions and developments in the state and confessional schools. The concluding remarks of the author encourage Hungarians to get more involved in exercising their rights for defining the directions of the Bosnian cultural policy.
77. KIRÁLYFI Árpád: *A bosnyák-hercegovinai tartományi illetőség és követelményei; Concha Győző megnyitó beszédével.* [The Provincial Citizenship of Bosnia-Herzegovina and its Requirements, with foreword by Győző Concha] Budapest: Pfeifer F., 1911, 102 p.
78. KOMLÓSSY Ferenc: “A délszláv nő társadalmi állása”. [The Social State of South-Slav Women] *Nagyszombati Hetilap* 1882.
79. LÁNCZY Leo - BALKÁNYI Kálmán: *Az iszlám jogállásának szabályozása Magyarországon. A Magyar-Bosnyák-Hercegovinai Gazdasági Központ felterjesztése a kormányhoz.* [Regulation of Legal Status of Islam in Hungary. Memorandum of the Hungarian and Bosnian Economic Centre to the Government] 1913. Budapest 27 p.
80. RÉZ Mihály: “Bosznia közjogi helyzete I-II”. [Public Law in Bosnia I-II.] *Budapesti Szemle* 158:450 (1914)pp. 355-372. and II. *Budapesti Szemle* 159:451 (1914) pp. 66-80.

¹⁸ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina nach dem Volkstählungs-Ergebnisse vom 1.Mai 1885.* Amtliche Ausgabe. - *Statistika mjesta i ziteljstava Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.* Sluzbeno izdanje. Sarajevo Landesdrukerei. Zemaljska stamparija, 1886. 362 p.

81. SZOKOLAY Kornél: “Képviseleti alkotmány Bosnyákországban I-II.” [Representational Constitution in Bosniakland I-II.] *Budapesti Szemle* 142:402 (1910) pp. 407-416. and II. *Budapesti Szemle* 143:403 (1910) pp. 5-24.
82. THALLÓCZY Lajos: *A bosnyák-hercegovinai „bég” címéről.* [On the Title of ‘Beg’ in Bosnia-Herzegovina] Budapest: Franklin Ny., 1915, 17 p.
83. TIHANYI Lajos: *Bosznia-Hercegovinát érintő viszonyaink jogi természetete* [Legal Nature of our Relations with Bosnia and Herzegovina] Magyar jogászegyleti értekezések III. Budapest: Pfeifer F., 1911, 21 p.
The author suggests that the legal nature of Hungary’s relation to Bosnia and Herzegovina cannot be considered as a mere theoretical problem but has to be approached by its practical requirement without subordinating to daily political struggles. Tihanyi analytically examines the legal relations between Bosnia and Hungary and comes to the conclusion that Bosnia belongs to the Hungarian Crown and also to Austria. The new province gains a special status without an own sovereignty but governed as a common interest zone by Austria and Hungary.
84. TUSTER Ignác: *Déli tartományaink földje, népe és jövője. Értekezések a bosnyák jog és balkánológia köréből.* [The Land, The People and the Future of our Southern Provinces, Discussions on the themes of Bosniak Law and Balkanology] Debrecen: Csáthy F. Könyvkiadó, 1918, 29 p.
85. TUSTER Ignác: *Az iszlámhívők vallási intézményei Boszniában. Bosnyák jogi értekezés, III. füzet.* [Religious Institutions of Muslims in Bosnia, Legal Study of Bosnia] Debrecen: Csáthy F. Könyvkiadó, 1918, 32 p.
The author starts his study on Islamic religious law with ‘bismillahi-rahman-irrahimi el hamdu l’Illahi rabbi’l alamin’ (In the Name of Allah, the Beneficent, the Merciful, All the praises be to Allah, the Lord of the worlds) as the Muslims do. In his introduction the author points out that the Islamic law was a neglected field of law and in the Bosnian context, even more so due to language barriers. The author provides a brief summary of Islam, the sharia law and the qanun law followed by the analysis of the waquf-mearif affairs and the organisation of the Islamic Community in Bosnia.
86. TUSTER Ignác: *A muzulmán serriátbírószágok szervezete.* [Organisation of the Muslim Sharia Courts] Debrecen: Csáthy F. Könyvkiadó, 1923, 32 p.
87. TUSTER Ignác: *Tanulmányok a boszniai jogtörténet és közjog köréből.* [Studies on the Legal History and Common Law in Bosnia] Debrecen: Csáthy F. Könyvkiadó, 1918, 64 p.
The main objective of the author was to review the past and present of the suzerainty of Bosnia and Herzegovina. Written in 1918 the author has a clearer view of

the events from 1878. In his opinion the Austro-Hungarian foreign policy should have gone further in Berlin than obtaining the right for occupying Bosnia to direct annexation with the consent of the great powers, but those politicians were “short-sighted” (p. 32.). The systematic study of Tuster presents the structure of government and public administration system of Bosnia with statistical data.

Economy and Transportation

88. BODÁNYI Ödön: “A doboj-tuzlai vasút I-II-III.” [The Railway of Doboj-Tuzla] *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 26:7 (1892) pp. 225-227, 26:8 (1892) pp. 206-266, 26:9 (1892) pp. 295-302.
89. CZAKÓ Adolf: “Bosznia és Hercegovina építésügye az okkupáció kezdetétől 1887-ig I-II.”. [Housing Affairs of Bosnia and Herzegovina from the Beginning of Occupation until 1887] *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 22:1 (1888) pp. 20-29, 22:2 (1888) pp. 81-89.
90. KREUTZER Béla: “Magyar állampolgárok Bosznia-Hercegovinában”. [Hungarian Citizens in Bosnia-Herzegovina] *Közgazdasági Szemle*, 21:11 (1897) pp. 888-893.
91. KROLOPP Alfréd: *Bosznia-Hercegovina mezőgazdasági viszonyai, különös tekintettel a kincstári mezőgazdasági állomásokra és mintaparaszttgazdaságokra*. [Agrarian affairs in Bosnia-Herzegovina with a Special Focus on the Agrarian Stations and Model Farms] Budapest: Pallas, 1904, 188 p.
This book explores the agrarian affairs of the occupied Bosnia, particularly those agricultural stations and model farms that were established between 1886 and 1893 by the Treasury. The first part of the book offers an introduction to the geography and population of Bosnia as well as a historical review on the development of agriculture. The second part of the book is dedicated to the survey on the four agricultural and the three fruit and wine growing stations of Bosnia-Herzegovina along with the model-farms attached to them.
92. LANDAUER Béla: “A boszniai agrárkérdés” [The Agrarian Question of Bosnia] *Közgazdasági Szemle*, 20:11 (1896) pp. 759-765.
93. LIPTHAY Sándor: “Bosznia és Hercegovina keskenyvágányú vasútai” I-II. [The Narrow-Gauge Railways of Bosnia and Herzegovina] *A Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közlönye*, 30:6 (1896) pp. 221-225, 30:7 (1896) pp. 257-265.
94. POLGÁR Iván: “Boszniai vasutunk iránya” [Direction of Our Bosnian Railways] *Katolikus Szemle*, 23:2 (1909) pp. 156-172.

95. STRAUSZ Adolf: "Közlekedési állapotok Boszniában" [Conditions of Transportation in Bosnia] *Nemzetgazdasági Szemle*, 8 (1883) pp. 54-62.
96. SZABÓ Jenő: "Közlekedési ügyünk a második évezred küszöbén", [Our Transport Issues at the Beginning of the Second Millennium] *Budapesti Szemle*, 86:237 (1896) pp. 327-345.
97. SZABÓ Jenő: „Bosnyák vasúti politika”, [Bosnian Railway Policy] *Budapesti Szemle*, 82:222 (1895) pp. 442-447.
The short article addresses the policies of the Bosnian railway system with its contradictory financing and recommends possible directions for the planned railway lines to Kallay.
98. SZEGH Dezső: Gazdasági viszonyunk Bosznia-Hercegovinához. Jegyzetek a bosnyák kérdéshez. [Our Economic Relations with Bosnia-Herzegovina, Notes for the Bosnian Question] *Közgazdasági Szemle*, 42:5 (1909) pp. 827-844.
99. SCHILLER Ottó: "Bosznia gazdasági viszonyai" [Economic Affairs of Bosnia] *Közgazdasági Szemle*, 48 (1912) pp. 807-816.
100. TONELLI Sándor: *Vázlatok Bosznia és Hercegovina közigazdasági életéből* [Sketches from the Economy of Bosnia and Herzegovina] Budapest: Singer-Wolfner, 1909, 159 p.

Predstavljanja Bosne i Hercegovine u ugarskim političkim i javnim dokumentima između 1978. i 1908. godine: selektivna bibliografija s natuknicama
Eszteella Csiszár

Sažetak

Ova selektivna bibliografija s natuknicama predstavlja niz ugarskih tekstova objavljenih između 1878. i 1908. godine, pokrivajući historijski period u kojem je Bosna i Hercegovina anektirana i okupirana od strane Austro-Ugarske. Rad sadrži stotinu natuknica koje se odnose na knjige, članke i pamflete, od kojih su njih šezdeset s bilješkama. Autor razvrstava literaturu prema širokim temama poput političkih analiza i pamfleta, putopisa, etnografskih ili geografskih studija, memoara nastalih za vrijeme vojnog pohoda, historiografije, opisa zemlje i informativnih brošura, te nudi deskriptivne bilješke reprezentativnih članaka u svakoj kategoriji.

Ključne riječi: bibliografija, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska monarhija, okupacija, aneksija

Prikazi knjiga / Review Article

Fikret Karčić (priređivač), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Centar za napredne studije, 2. izdanje, 2014, str. 257, ISBN 978-9958-022-03-6, 30KM.

Historija je polifoničan proces, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Ona je i složena veza između interpretacije prošlosti, poimanja sadašnjosti i nadanja od budućnosti, koja je uvijek u magli. I preko površnog izučavanja historije, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima "analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo... Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i daljim precima". Prošlost i sadašnjost nerazdvojne su, jedna tumači drugu.

Knjiga *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, koju je priredio Fikret Karčić, relevantna zbirka članaka, odabranih dokumenata i svjedočenja o sudbini muslimana Balkana u "kratkome" XX stoljeću, prvi put objavljena u Tuzli 2001, na svoj način to rječito potvrđuje. Popunjavajući evidentnu prazninu koja postoji o ovoj temi u literaturi na bosanskom jeziku, ona pritom izaziva duboka promišljanja i niz pitanja. Njen cilj je da rezimira historiju muslimana na trusnom balkanskom prostoru tokom prošlog stoljeća, da sudbinu muslimanskih zajednica dijagnostičira u nužnoj regionalnoj perspektivi. Pošto je glavno pitanje XX stoljeća u pogledu muslimana bilo očuvanje njihovog fizičkog i kulturnog identiteta, njen sadržaj je skoncentriran na ovaj složeni problem. Fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica sputavalo je identificiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije. Muslimani Balkana, kako sagledava F. Karčić u uvodu knjige, pate od nedostatka vlastitog historijskog sjećanja. Njihovo historijsko iskustvo mahom nije kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno. Očito je da oni žive, misle i stvaraju u uskim okvirima zajednica kojima pripadaju, a da pripadnost muslimanskom krugu Balkana ne postoji u njihovoj svijesti u nekoj formi "imaginarnе zajednice". Dugotrajni proces balkanizacije doveo je i do partikularne svijesti. Balkanski muslimanski autori redovno pišu o "vlastitim vjersko-etničkim grupama", dok autori koji žive i rade izvan Balkana "pišu o regionu kao cjelini". Partikularizam je kod muslimana, s druge

strane, onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i ispoljavanje jače solidarnosti u vremenima kada je to bilo nužno. Jedan od njegovih izraza jeste i shvatanje da su karakteristike jedne vjersko-etničke grupe jedinstvene, “samo njoj svojstvene, tako da predstavlja svjetski fenomen”. Međutim, davanje “geografskih, rasnih ili etničkih atributa islamu strano je muslimanskoj znanstvenoj tradiciji”. Integracija Balkana mogla bi pomoći muslimanskim zajednicama u prevladavanju vlastite “balkanizacije”. Historiju Bošnjaka ne treba promatrati izolirano, već i u kontekstu sudbine i drugih muslimanskih zajednica na Balkanu.

Historija je sva u neslaganjima, živi i u sadašnjosti, stalno se problematizira i preispituje. Brojni istraživači, kao i obični ljudi, danas prošlost Balkana tretiraju sa usko nacionalnih polazišta, ignorirajući historiju i dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava i država kojima su nekada pripadali. I dalje egzistiraju zasebni modeli kolektivnih memorija, kao i različiti datumi i priče unutar njih. Predrasude se zasnivaju na iracionalnim činocima i jakim emocijama. “Prvi kamen” u temeljima masovnih fobija jeste razlika u religijama moćnih vododjelnica u svjetskim okvirima. Zbog “redukcije totaliteta” postoji relativnost u tretiranju historijskih fenomena. Vjera u monolitno jezgro činjenica koje postoje neovisno od interpretacije historičara teško je iskorjenjiva zabluda. Svaki autor pritom mora biti svjestan da će ga različito čitati i doživljavati. Tomovi naučno utemeljenih djela ništa, pak, ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija “svijest” i “kultura sjećanja”. Tzv. “poštena” nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se “zaboravi” sve što joj ne ide u prilog. Kulture poricanja podstiču društveno žmurenje, neistraživanje zločina i njihovo normaliziranje. Oduvijek je problematično interesno uvažavanje argumenata samo jedne strane, ignoriranje suprotnih rezultata i tumačenja. Prelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati s različitih pozicija. Promatranje pojava u procesu ne dopušta “ni zaborav ni previđanje”. Za “procesе dugog trajanja” naučnici navode da su to oni spori tokovi historije koji se nalaze duboko ispod površinskih kretanja političke historije. Oni prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se svakako odnosi i na pitanje deosmanizacije Balkana. Svaki veliki proces tu je započinjao uz obaveznu asistenciju strane diplomacije i evropskog duhovnog uticaja.

Velika je složenost “istočnog pitanja” – dugog historijskog “problema” još od kraja XVII stoljeća, čiju je političku suštinu činila oštra međusobna borba brojnih učesnika za ovladavanje strateški važnim područjima Balkana. Svrha tzv. “istočnog pitanja” bila je, po nekim autorima, dezintegracija osmanske multietničke države pošto Evropa nije shvatila njena civilizacijska dostignuća, “pogotovo u sferi vjerske tolerantnosti, ljudskih prava i multikulturalizma”. Marija Todorova nije naučno usamljena kada tvrdi da je pola milenijuma osmanske uprave Balkanu donijelo ne samo ime već i najduži period političkog jedinstva u čitavoj njegovoj historiji. U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je bilo “recept za nasilje”, posebno prema muslimanima. Vladimir Dedijer davno je iznio stav da genocid nad njima ima korijene u “tradiciji balkanskih vlastodržačkih krugova da

primenjuju genocidne mere u cilju stvaranja etnički čistih teritorija”. Muslimane nije bilo dovoljno samo ubijati i protjerivati, već ih je trebalo dehumanizirati, ponižavati, psihički uništavati. Satanizirani su prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon potpune demonizacije, izgledalo kao neophodna i normalna pojava. Sveobuhvatna etničko-vjerska čišćenja i progoni muslimana nisu bili posljedice, već primarni ciljevi ratova. U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana loše je ili jednostrano dokumentiran. Dramatična zbivanja 1875–1878, deosmanizacijski procesi koji su dinamizirani, progoni muslimana, kao i prateća teritorijalna razgraničenja, izmijenili su njegovu vjersku i etničku sliku. Na Berlinskom kongresu 1878. izvršena je do tada najveća dioba Balkana. Nakon 1878. ono što je još preostalo od osmanske Evrope bila je “traka zemlje”, rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora, izazovna za nova osvajanja i komadanja od ratobornih susjednih država. Psihološke traume ratova bile su na preostaloj osmanskoj teritoriji dugotrajne, nosile su ih posebno muhadžiri. Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili osmanske Evrope podijeljen je krajem XIX i početkom XX stoljeća na više sitnih, međusobno nepovjerljivih država. Etnička i vjerska homogeniziranost postosmanskih nemuslimanskih država na Balkanu postignuta je putem progona etnički raznorodnog muslimanskog stanovništva. Brojni historičari i sami pod psihozom već ustaljenih, kobnih matrica o višestoljetnom mraku pod Osmanlijama, “borbe krsta protiv nekrsta”, “turskog sindroma”, kao i politike neprevaziđenog nacionalizma, tumačili su i opravdavali proces nestanka muslimana kao potpuno logičnu pojavu. Odnos prema muslimanima isključivao je toleranciju i ravnopravnost. Violentni nacionalizam “većine” suprotstavljao se svakom drugom političkom ili etničko-nacionalnom modelu unutar tih država koji bi mogao ugroziti njegovu ekskluzivnost i potpunu posesivnost. Ratovi u kojem “oslobođenje” jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i “pobjedničkih istina” koje prenebrejavaju činjenice, odbacujući sve ono što može narušiti idealiziranu sliku prošlosti, kojoj se teži osigurati, u ime “viših ciljeva” stvarnosti, nužni legitimitet. Historija Balkana nije potpuna, niti se može tumačiti bez izučavanja i uvažavanja udesa muslimana, čiji je progon odatle započeo još krajem XVII stoljeća. Devetnaesto i dvadeseto stoljeće protekli su u znaku masovnih egzodusa, deportacija, asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa, diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Ratovi i iseljavanja ostavili su dubokog traga u historiji muslimana. Iseljavanja su odnosila snagu, svakolike potencijale, ostavljajući iza sebe “obrano mlijeko”, ranjivu zajednicu, brisanje ili skraćivanje historije.

Prvi tekst u knjizi je članak Fikreta Karčića pod naslovom “*Istočno pitanje*” – *paradigma za historiju muslimana Balkana u XX stoljeću*. Obrazac za njihovu sudbinu tokom XX stoljeća on nalazi upravo u “istočnom pitanju”, uočavajući kako je paradigma odnosa velikih sila i balkanskih kršćanskih nacionalnih elita prema muslimanima zvana “istočno pitanje” prijeteći nadživjela postojanje osmanske države i formalno zatvaranje ovog pitanja ugovorom u Lozani 1923.

godine, te se može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana sve do kraja XX stoljeća. Razlozi koji su autora vodili u toj konstataciji jesu preživljavanje mentaliteta klasičnog “istočnog pitanja” u svijesti i ideologijama hrišćanskih elita i njihovih sljedbenika i njihovo tretiranje muslimana po oprobanim obrascima XVIII, XIX i prvih decenija XX stoljeća. Tragični aspekti historijskog iskustva muslimana Balkana jesu u tome što su se oni od druge polovine XIX stoljeća morali sučeljavati s agresivnim i antiislamskim pravoslavnohrišćanskim režimima. Neprijateljski raspoložene, balkanske nacionalističke elite bile su radikalna prijetnja za muslimane. Geopolitička situacija na Balkanu i oko njega mijenjala se, ali ne i njihov mentalitet. U određenim periodima, nacionalističke elite revitalizirale su duboke, antimuslimanske predrasude i spretnim manipulacijama mutirale ih u transparentne, agresivne projekte fizičkog i kulturnog zatiranja. Mentaliteti nisu previše skloni promjenama. Nema nacionalizma bez stereotipa o “drugima”, pošto bez njih nema ni stereotipa o “sebi”, niti interesnih manipulacija. Sudbina muslimana nije bila određena samo time kako su se ponašali i šta su mislili o sebi, već i onim šta su “drugi” mislili o njima. Oni nisu “miljenici” balkanske i evropske historiografije. Massien de Clerval (1820–1896) boraveći u Bosni 1855. piše o Bošnjacima da je “velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”. Zadatak uklanjanja povijesnih predrasuda uvijek je težak posao. Predrasude dugo žive i teško se iskorjenjuju. Ričard Holbruk će napisati da je u Americi najpoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku dugo bila knjiga Rebece West *Crno jagnje i sivi soko*, iz tridesetih godina XX stoljeća, čije će teze da su “Turci upropastili Balkan”, da su muslimani rasno inferiorni uticati na dvije generacije čitalačke publike. Duboke predrasude višestruko su imune na kontraargumente koji izviru iz suprotnih iskustava i saznanja.

Justin McCarthy, profesor na Univerzitetu Louisville, Kentucky (USA) i specijalista za društvenu historiju i historijsku demografiju Bliskog Istoka i Osmanskog carstva, poznat po knjizi *Death and exile, the ethnic cleansing of Othoman Muslims, 1821–1922*. (Darwin 2004), autor je članka “*Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*”, posvećenog istraživanju sastava stanovništva na Balkanu. Iako je zapadni svijet dugo pokazivao brigu za položaj hrišćana u Osmanskom carstvu, samo se neznatan dio interesirao za fatum balkanskih muslimana. Zbog te nebrige, jedna od najvećih demografskih katastrofa nikada nije otkrivena. U namjeri da dokažu svoje zahtjeve, balkanske države su od “istočnog pitanja” napravile demografski problem. Nacionalizam je “dokidao šanse različitih nacionalnosti da ikada žive mirno u jednoj državi”. Balkanske nacije formirane su u procesu razaranja osmanskog političkog poretka, njegovog socijalnog i kulturnog naslijeđa, pri čemu je svakako bio primaran “populacijski aspekt” nepoznat zapadnoevropskom modernom iskustvu. Ta specifičnost jugoistočne Evrope sastojala se u nemogućnosti nacionalne integracije onih dijelova stanovništva koje se identificiralo i koje je bilo identificirano s osmanskim režimom zbog svoje vjerske pripadnosti. Mnogi od onih koji

su vršili procjene balkanskog stanovništva i učestvovali u “ratu statistika” bili su inficirani rasizmom. Evropski proračuni o stanovništvu osmanske Evrope nerelavantni su kao procjena ukupnog broja stanovnika. To je “djelimično posljedica predrasuda koje su Evropljani unijeli u svoje analize”. Evropski pisci nisu konsultirali primarne populacione izvore osmanske Evrope – osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati stvarne podatke. Osmanlije su bili jedini koji su doista popisivali stanovništvo Carstva. Balkanski nacionalisti bili su nerijetko klasični rasisti, koji su vjerovali da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Svako je pretpostavljao da je stanovništvo osmanske Evrope, uprkos “zaštitnim bojama”, baš njegove nacionalnosti. Rasistička vjerovanja su ne samo smušena nego i porazna za računanje stanovništva. J. McCarthy zapaža: “Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika “svoje nacije”, on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtijevani tip duše. Na to nema uticaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih sunarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi), voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća”. Za razliku od evropskih hrišćanskih apologeta, Osmanlije nikada nisu koristili “rasne” kriterije u svojim popisima stanovništva.

Muslimani su nakon ratova 1912–1913. bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova su prava potpuno zanemarivana, a za njih nije važio princip samoodređenja. Da je on stvarno primijenjen na Balkanu, iznosi McCarthy, “jedna muslimanska država (ili države) mogla je biti stvorena od Albanije do Crnog mora”. Takva država “mogla je imati više od 55% muslimana čak i prije razmjene stanovništva”. Balkan je, po nekim stranim istraživačima, nakon izuzimanja od osmanske uprave, postao simbol žalosne sudbine muslimana i sekularnog islama u Evropi. Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene izvršene su u općoj fizionomiji gradova, arhitekturi, odijevanju. Prema službenim osmanskim statistikama, koje ne uključuju veliki broj lica koja su ilegalno prelazila osmanske i turske granice, oko 1, 5 miliona muslimana od 1878. do 1918. napustilo je Balkan. Od 1, 445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413, 992 se, navodi McCarthy, iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva. Od muslimanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Izložen višestranim napadima, preostali muslimanski svijet okretao se sebi, dolazeći u dugotrajno stanje zatvorenosti, defanzivnosti i preosjetljivosti, voljnih i nevoljnih kompromisa i adaptacija.

Kemal H. Karpat, profesor osmanske historije na Univerzitetu Wisconsin (USA), zastupljen je u ovoj hrestomatiji sa dva članka. Prvi nosi naslov “*Hidžret iz Rusije i sa Balkana: proces samodefinisanja u kasnoj osmanlijskoj državi*”. Rad se bavi pitanjima masovnog iseljavanja i promjenom identiteta muslimana iz oduzetih os-

manskih provincija na Balkanu, u Anadoliji, Sjevernom Iraku i Siriji. Najznačajnija promjena u društvenom entitetu tokom posljednjih decenija Osmanskog carstva izazvana je seobama, definiranim kao hidžret, koje su tekle iz evropskih oblasti Carstva, a imale su svoje odredište u osmanskim azijskim pokrajinama. Kroz čitava stoljeća koncept hidžreta ostvarivao je snažan uticaj na muslimansku misao i praksu. Muslimani koji su živjeli na periferiji Carstva, suočeni s realnim prijetnjama svom opstanku i materijalnoj sigurnosti, tražili su spas idući ka centralnim, sigurnijim dijelovima države, čija je privlačnost rasla u proporciji sa slabošću periferije. Za muslimane na Balkanu, kao najbrojnije stanovništvo, uprkos činjenici da je većina njih živjela na granici islamskog svijeta, suočena s neprijateljskim evropsko-hrišćanskim svijetom, islam je ostao apolitičan sve dok nisu desetkovani. Njihova pasivna kulturno-vjerska svijest mogla se lako preobratiti u impulsivni muslimanski identitet kada su to okolnosti zahtijevale. Međutim, sve do pojave migracije, islamski identitet ovih muslimana održavao se mahom u nepolitičkim obredima i društvenoj praksi. Migranti su bili krajnje raznoliki u pogledu društvenog, etno-lingvističkog i historijskog porijekla. Karpat smatra da su se oni u mjestu svoga porijekla identificirali s islamom u smislu društvenog ponašanja i rituala više nego u smislu političkog sistema. Prije seoba u "srce Carstva", većina tih muslimana poistovjećivala se sa svojim plemenom ili etničkom grupom, dok je islam u principu osiguravao pravilo društvenog ponašanja i sekundarni izvor identiteta. Proces seoba promijenio je ovaj relativno pasivni grupni muslimanski identitet u mnogo intenzivniju političku svijest šireći njen geografski i ideološki okvir. Proces seoba pomogao je i da se politizira identitetom muslimana u krajevima u koje su se naselili. Seobe i okolnosti koje su ih proizvele bile su katalizator promjene vjerskog i kulturnog identiteta migranata u "novi dinamični politički identitet povezan s novim konceptom muslimanske teritorijalne države". One su potakle izmjene u društvenoj i profesionalnoj strukturi, demografiji, oblicima naselja i zemljo vlasničkom sistemu Carstva. Turska je naslijedila vitalno jezgro osmanske države, a njena transformacija od monarhističkog režima u republiku bila je logični i konačni skor "međugre snaga koje su ranije transformisale samu tradicionalnu Osmanlijsku državu". Dvadeseto stoljeće, kao stoljeće izbjeglica, pokazalo je da su "ljudi bez članstva", odnosno osobe bez države, u stanju stalne opasnosti.

Drugi Karpatov članak nosi naslov "*Građanska prava muslimana Balkana*". Oni su, kao integralni dio osmansko-muslimanskog *milleta*, sebe smatrali organskim dijelom osmanske države. Njihova historija kao grupe pod upravom stranih nemuslimanskih sila započela je 1877-1878. godine. On je ponašanje novonastalih balkanskih država prema muslimanima opisao kao jedan od oblika državnog huliganstva i barbarstva. Garancije koje su bile davane muslimanima pokazivale su se kao nedovoljne u osiguranju njihovih ljudskih i građanskih prava. Progonjeni su uprkos brojnim ugovorima koja je Osmansko carstvo, a potom i Turska, potpisivala s različitim balkanskim vladama. Religijske razlike postale su osnova nacionalizama. "Nacija", koja je postala osnova balkanskih država, shvaćena je u osnovi kao vjerska

zajednica, a tek nakon toga, kao “svjetovni, etnolingvistički entitet uprkos formalnog uvažavanja ovog posljednjeg koncepta”. Balkanske vlade nastojale su kreirati monolitne nacije, što nije ostavilo mnogo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i religijskih manjina. Pokornost muslimana postosmanskim državama u kojima su živjeli nije im nimalo poboljšavala položaj. Muslimanske manjine su, između dva svjetska rata, bile podvrgnute i fatalnom “principu Lozane”, konvergentnim politikama protjerivanja i “repatrijacije”. Republikanske vlade u Turskoj nekadašnje su osmansko-muslimanske podanike i njihove potomke na Balkanu tretirale kao potpuno ovlašćene da se nasele u Turskoj i da uživaju potpuna prava kao domaće stanovništvo. Političari će govoriti da su muhadžiri turska “nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili”. Liberalna imigraciona politika turskih vlada prema balkanskim muslimanima nerijetko je, piše Karpát, ohrabivala brojne nacionalističke vlade u Bugarskoj, Rumuniji, Jugoslaviji i Grčkoj da koriste prikrivena sredstva ili većinom silu da se “oslobode” svojih muslimanskih građana preko sinhroniziranih kampanja izгона i etničkih transfera. Prema bugarskim podacima, iz ove države je, primjerice, od 1880. do 1926. u Tursku bilo iseljeno 450.000 Turaka. Egzodusi su nastavljeni i nakon Drugog svjetskog rata. Bugarska je 1951–1952. godine, na Staljinov nagovor, protjerala 152.000 svojih građana turskog porijekla. Cilj je bio da se prisili Turska, koja je bila članica NATO-pakta, da prihvati ove izbjeglice i da time ugrozi svoju ekonomiju. Tursko-bugarski ugovor iz 1968. predvidio je spajanje podijeljenih porodica nakon progona 1951–1952. godine. Bio je samo djelimično realiziran, jer je Bugarskoj nedostajala radna snaga, a ona je koristila muslimansku manjinu kao osnovni izvor za regrutiranje radnika za gradnju puteva, stambenih naselja i razvoj poljoprivrede. Bugarske vlasti su 1984. otpočele “bugarizaciju” muslimana, s nasilnom promjenom njihovih prezimena u “odgovarajuća” bugarska. Tokom ove kampanje “bugarizacije” bilo je, prema podacima Međunarodnog instituta za strateška istraživanja iz Londona, i dosta smrtno nastradalih muslimana. Nekoliko stotina hiljada muslimana emigriralo je u Tursku 1989. prilikom tzv. “velike ekskurzije”. Rješenja za pitanje muslimana i ostalih manjina na Balkanu K. Karpát nalazi u ponovnom definiranju koncepta “manjina” i njenih prava. Jedna međunarodna povelja koja bi istinski garantirala prava balkanskih manjina i uspostavljanje jednog međunarodnog tijela s ovlašćenjima i snagom da prati provođenje povelje, zajedno s promjenama u indiferentnosti Zapada prema kršenjima prava muslimana, po njegovom sudu, apsolutna je nužnost, ukoliko se želi osiguranje manjinskih prava u balkanskim državama.

Fikret Karčić se u članku “*Islamska obnova na Balkanu 1970–1992*” bavi problemom revitalizacije uloge islama u životu muslimanskih grupa u Jugoslaviji, Albaniji i Bugarskoj u posljednjim decenijama socijalističkih režima. Izučavanje te islamske obnove ukazuje kako je islam preživio stoljeće dugu vladavinu nenaklonjenih režima i ideologija, šta obnova znači za muslimane na periferiji islamskog svijeta, te kako nemuslimani shvataju taj proces i reaguju na njega. Autor je ustvrdio da je islamska obnova u ovim državama imala religijski, kulturni karakter, što su potvrdili i brojni

radovi o nepolitičkim odlikama islama na Balkanu. Islamska obnova manifestirala se u pojačanoj ličnoj religioznosti, (re)konstrukciji i gradnji džamija, obrazovanju, izdavačkoj djelatnosti, upotrebi islamskih društvenih simbola, pojavi muslimanskih ustanova solidarnosti, političkih i kulturnih organizacija. Glavni razlog za vjerski i kulturni karakter obnove jeste apolitična priroda islama u ovom regionu u post-smanskom periodu. Proces te obnove bio je dio širih društvenih promjena u balkanskim socijalističkim zemljama, ali i rezultat unutarnjeg razvoja u okviru pojedinih muslimanskih zajednica. Raspad jugoslavenske državne zajednice i postjugoslavenski ratovi označili su kraj jednog perioda islamske obnove: "Ponavljanje stoljećima dugog obrasca rješavanja "istočnog pitanja" na Balkanu, unijelo je nove impulse i orijentacije u samorazumijevanju muslimana Balkana i njihove stavove prema drugima."

Michael Sells, profesor na Univerzitetu u Chicagu (SAD) u članku "Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini" analizira dublje uzroke rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine. Istražujući razornu antimuslimansku propagandu i brojne stereotipe, ukazujući na problem moralnog i političkog izjednačavanja žrtve i njenih progonitelja, predočava da je originalna manipulacija takvim terminima dovela do ideologije koja je hrabrila i podupirala nasilje. Sells ustvrđuje da zločini protiv Bošnjaka u BiH imaju "izraziti vjerski element". U XIX stoljeću tri mita – prelazak na islam temeljen isključivo na kukavičluku i pohlepi, stabilne, dugovječne etno-konfesionalne zajednice i potpuna izopačenost osmanske uprave – činili su temelj nove vjerske ideologije, "hristoslavizma", vjerovanja da su Slaveni hrišćani po prirodi i da bilo kakav prelazak iz hrišćanstva u drugu vjeru podrazumijeva izdaju slavenske rase. Nazivanje slavenskih muslimana "Turcima" svakako nije posljedica neupućenosti. Autor misli da ono kristalizira stanovište da su "muslimani prelaženjem na islam promijenili svoj rasni identitet i da su postali turci koji su ubili kršćanskog kneza Lazara". Analizirajući Njegošev "Gorski vijenac" on zaključuje da je pretvaranjem sukoba iz područja krvne osvete u kosmički duel dobra i zla Njegoš stavio slavenske muslimane u trajno stanje različitosti onih drugih. U ovom njegovom djelu muslimani su "klevetnici", "pljuvači krsta". Nakon njihovog umorstva ratnici uzimaju pričešće bez ispovijesti, što je bilo obavezno nakon krvne osvete. Tradicija o prvoj, "Božičnoj" istrazi u Crnoj Gori, u Čekličima, Crmnicima i Ceklinu, nije uzimala u obzir da se to desilo upravo na jedan od najznačajnijih pravoslavnih bogoslužjenja u godini, čiji se sadržaj može sažeti u poruci: "Mir Božiji, Hristos se rodi". Njegoševe poruke prelazile su granice stoljeća. To neprevaziđeno stanje duha M. Krleža je nazvao "krugom turske magije", upozoravajući da o tome kako se njen fascinantni krug "još uvijek nije ugasio u našim svijestima, više govori Njegoš, čije parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u 'Gorskom vijencu' govori o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće".

Drugi segment knjige čine neki dokumenti i svjedočenja o stradanjima muslimana tokom XX stoljeća. Među njima posebno ilustrativno mjesto zauzimaju izvodi iz iscrpnog izvještaja Međunarodne komisije za Balkan iz 1914. godine (Carnegie Endowment for International Peace, *Report for the International Commission to*

Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars, Washington D.C. 1914) o stradanju muslimana u Makedoniji, kao i potresni novinski izvještaji Lava Trockog iz vremena balkanskih ratova. Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: "Da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali." Blizu 2.000 "turskih izbjeglica", većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, "umrlo je od gladi – doslovno od gladi" – pisao je neki činovnik poslat u Štip. Tokom 1912–1913. došlo je do prvih "etničkih čišćenja velikog stila" u evropskoj historiji XX stoljeća. Šok zbog tih masovnih zločina bio je utoliko veći jer su se desili tek pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije 1907. godine. Problem za pobjedničke države je bio taj što su njihovi narodi bili u manjini u osmanskoj Evropi, tu su muslimani činili preko 50 odsto stanovništva. Balkanski saveznici procjenjivali su da će muslimanska većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje je bilo iseljenje i pogrom muslimana. Balkanski ratovi su u osmanskoj svijesti ostavili dubokog traga kao izraz nemoći da se zaštiti teritorija i stanovništvo. Mustafa Kemal-paša (kasniji predsjednik Republike Turske – Mustafa Kemal Atatürk), u Prvom svjetskom ratu, u bici na Galipolju za vis Čunuk Bair, u aprilu 1915. izdat će naređenje vojnicima 57 regimente: "Ja očekujem da bi svaki od vas radije umro nego ponovio sramotnu priču iz balkanskih ratova". Atatürkova Turska, nastala na ruševinama Osmanskog carstva, nakon grčko-turskog rata, poučena iskustvom raspada višenacionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, uzela je za načelo stvaranje etnički homogene države.

Posljednja decenija XX stoljeća za muslimane Balkana bila je po svojoj destrukciji slična posljednjim decenijama XIX stoljeća. Svjedočenja o zbivanjima i stradanju muslimana u Bugarskoj 1985–1989, u Bosni i Hercegovini 1992–1995. i na Kosovu 1999, predočena u knjizi, pružaju priliku "da se uoče konstantne crte ne samo anatomije zločina nego i logike koja povezuje geografski i vremenski odijeljene događaje". Sve što se zbilo treba dozvati u svijest, da bude sastavni dio historijskog pamćenja bez obzira na tendencije društvene, ili sa strane nametnute, proizvodnje zaborava. Mora se, prije svega, uvažavati i dostojanstvo žrtava. Bez suočavanja s onim što se njima desilo, na izvjestan način kazuje se da one nisu toliko bitne, da je važna samo budućnost. "Kratko" XX stoljeće – "doba ekstremizma" i "epoha politike", proizvelo je doista najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Bilo je to, po E. Hobsbaumu, najjubilačkije stoljeće po srazmjerama, učestalosti i dužini ratova koji su ga ispunjavali, kao i po veličini ljudskih katastrofa bez premca koje su ti ratovi proizveli. Oni u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge. Kreativne rasprave o ratovima i pravdi ostaju politički, naučno i moralno neophodne. Na kraju XX stoljeća umnogome se izmijenilo gledanje mnogih država, etničkih i socijalnih zajednica na vlastitu prošlost. Savremenost utiče na metodološke i sadržajne "prevrate u memoriji", sporenja raznih "zajednica pamćenja", na temeljno preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti. Svi oni koji posežu za historijskim temama, naročito iz XIX i XX stoljeća, priznaju historičari, trebalo bi da znaju da "istraživanju nema kraja i da je to strašan teret za

kritičku istorijsku nauku, a kamoli medijsku interpretaciju. To je naučno prokletstvo – baviti se poslom čija priroda ne poznaje granice i definitivni kraj”. Sve što se zbililo ima više perspektiva. Vrijednost historiografije može se mjeriti i onim što ona nije proučila. Istraživanje prošlosti ne može se izvoditi bez uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, «kao čeda svoje epohe», svjesnog postojanja različitih historijskih perspektiva. Nauku doista prave “živi ljudi uronjeni u sadašnjicu”. Procesi čiji su savremenici nisu jednoznačni.

Knjiga *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku* upućuje na potrebu sagledavanja historije muslimanskih zajednica Balkana kao cjeline, na korekciju tradicionalnih, tendencioznih gledanja na njihovu nedovoljno istraženu historiju, kao i na izlazak iz umnogome začaranih nacionalno isključivih historiografija u službi politike opterećene sopstvenim interesima, labirinta manihejske interpretacije prošlosti, njenih bjelina koje podrazumijevaju amneziju. Ova hrestomatija, koja sadrži i selektivnu, ali veoma značajnu bibliografiju radova o islamu na Balkanu, koju je pripremila Hamida Karčić, obuhvatajući knjige i članke objavljene od 1980. do 1999. u referentnim časopisima na engleskom jeziku, ostaje kao jedan od putokaza ka višedimenzionalnom tumačenju historijskih, političkih, ekonomskih, društvenih i psiholoških mehanizama koji su određivali historiju muslimana Balkana. Njegova prošlost se, mada nije još stvarno završena, ne može ponoviti, kažu optimisti, ali ni toliko prizivano „okretanje budućnosti“ nije moguće bez njenog razumijevanja. Samorefleksija i racionalna svijest nužni su za kritičko oblikovanje saznanja o sebi ali i drugima. Bez historije i pamćenja, upozoravaju historičari, narodi nestaju s historijske i političke pozornice. Sjećanje znači postojanje, a gubljenje pamćenja iščeznuće. U narodima u kojima se ne razvija saznanje, historijska svijest se degeneriše.

Historija je višeznačan proces. Shvaćena kao složenost, ona se ne može valorizirati samo iz lokalne perspektive, niti se mogu ignorirati naučna tumačenja i dostignuća u okruženju. Jednodimenzionalno i manihejsko prikazivanje karaktera historije postaje stvar prošlosti, kao i vrijeme normiranih priča. Multiperspektivni pristup prošlosti dovodi u pitanje etnocentričko viđenje svijeta. Nužno je višedimenzionalno raščlanjivanje i redefiniranje odnosa prema vlastitoj prošlosti, baziranoj na kritičkim prosudbama historijskih etapa i dionica. Postoje, pak, ne samo u regionalnim naučnim krugovima, otpori prema racionalnim rekonstrukcijama i reaktuelizaciji “kontroverznih” tema, pošto im odgovaraju konzervirane slike, ranije ideološke ocjene i dogmatska terminologija. Samo iz interdisciplinarnih studija, koje kritički analiziraju različite strane djelovanja, preko multiperspektivnog metoda koji traži demonumentalizaciju historije i predstavljanje prošlosti sa stanovišta različitih aktera, može se doći do njene opšte slike. Bez izoštrene pogleda u prošlost, znanja koje poziva na opreznost, nema vrijedonosnih sistema, niti iskoraka u šira uporedno-historijska istraživanja i poređenja u širim, međunarodnim okvirima.

Safet Bandžović
Institut za istoriju u Sarajevu

Uputstva autorima

Tematika

Context: Časopis za interdisciplinarne studije je recenzirani, naučni časopis posvećen unapređenju interdisciplinarnih istraživanja najurgentnijih društvenih i političkih tema našeg vremena kao što su posljedice ubrzane globalizacije, pluralizam i raznolikost, ljudska prava i slobode, održivi razvoj i međureligijska susretanja. Pozivamo istraživače u humanističkim i društvenim naukama da daju doprinos boljem razumijevanju glavnih moralnih i etičkih problema kroz kreativnu razmjenu ideja, gledišta i metodologija. U nastojanju da premostimo razlike među kulturama, u ovom časopisu objavljujvat ćemo i prijevode značajnih radova. *Contextu* su dobrodošli i članci i prikazi knjiga iz svih područja interdisciplinarnih istraživanja. Svi radovi za ovaj časopis moraju biti originalni i zasnovani na znatnom korištenju primarnih izvora. Uredništvo također podstiče mlađe naučnike, na počecima karijere, da dostavljaju svoje radove.

Etički i pravni uvjeti

Podnošenje rukopisa za objavljivanje u *Contextu* podrazumijeva sljedeće:

1. Svi autori saglasni su u pogledu sadržaja rukopisa i njegovog objavljivanja u časopisu.
2. Sadržaj rukopisa je prešutno ili eksplicitno odobren od odgovornih rukovodilaca institucije u kojoj je istraživanje provedeno.
3. Rukopis nije prethodno objavljivani, ni u dijelovima ni u cijelosti, na bilo kojem jeziku, osim kao sažetak, dio javnog predavanja, magistarskog rada ili doktorske teze.
4. Rukopis nije i neće biti ponuđen za objavljivanje nijednom drugom časopisu dok se o njegovom objavljivanju razmatra u ovom časopisu.
5. Ako rad bude prihvaćen, autor pristaje da prenese autorska prava na Centar za napredne studije, pa se rukopis neće moći objaviti nigdje drugdje, ni u kom obliku, na bilo kojem jeziku, bez prethodne pismene saglasnosti izdavača.
6. Ako rad sadrži slike, grafikone ili veće dijelove teksta koji su ranije objavljeni, autor će od prethodnog vlasnika autorskih prava pribaviti pisanu dozvolu za reproduciranje ovih stavki u sadašnjem rukopisu, kako za *online*, tako i za štampano izdanje časopisa. U rukopisu će se, za sav navedeni materijal, propisno navesti kome pripadaju autorska prava.

Dvostruko anonimna recenzija

Context koristi sistem dvostruko anonimne recenzije, što znači da autori rukopisa ne znaju ko su njihovi recenzenti, a recenzenti ne znaju imena autora. Stoga vas molimo da izbjegavate spominjanje svake informacije o autoru nakon naslovne strane. U slučaju da je takva informacija iz nekog razloga neophodna, molimo vas da nam na to skrenete pažnju kako bismo anonimizirali taj dio prije predavanja rukopisa recenzentu.

Uvjeti za prijavu

Radove slati u elektronskom obliku u programu Microsoft Word. Rukopisi treba da budu napisani na engleskom ili bosanskom. U radu na engleskom, dosljedno se držati jednog pravopisa (britanskog ili američkog) u cijelom radu. Rukopis ne treba imati više od 10.000 riječi skupa s fusnotama. Di-jakritički znakovi ne smiju se koristiti u transliteraciji turskih, arapskih ili perzijskih imena i naziva.

Struktura rukopisa

Tekst treba biti napisan dvostrukim proredom. Svi radovitreba da imaju sažetak od maksimalno 100 riječi, kao i popis od 3–10 ključnih riječi. Autori moraju dosljedno pisati velika slova. Treba izbjegavati pretjerano korištenje velikih slova. Skraćenice „vol.“, „no.“ i „pt.“ ne pišu se velikim slovom. Naslove djela i periodike po pravilu pisati italicom. Strane riječi također treba pisati italicom.

Bibliografske jedinice u fusnotama

1. Rad iz časopisa: Ime autora, „Naslov rada u časopisu”, *Naziv časopisa*, 14:2 (1992), 142–153. [John Smith, „Article in Journal”, *Journal Name*, 14:2 (1992), 142–153].
2. Rad u uredničkoj knjizi: Ime autora, „Naslov rada u knjizi”, u *Naslov knjige*, Ime urednika (ur.) (Mjesto: Izdavač, Datum), str. 24–29. [John Smith, „Article in journal”, in *Book Name*, John Smith (ed.) (Place: Publisher, Date), pp. 24–29].
3. Knjiga: Ime autora, *Naslov knjige* (Mjesto izdanja: Izdavač, Datum), str. 65–73. [John Smith, *Book Name* (Place: Publisher, Date), pp. 65–73].
4. Ako je referenca iz fusnote već spomenuta u nekoj ranijoj fusnoti, u ovoj fusnoti treba navesti prezime autora i dati skraćeni naslov, npr. Prezime, *Knjiga*, str. 23. [Smith, *Book*, p. 23] ili Prezime „Članak“, str. 45. [Smith, „Article”, p. 45]. Ne koristiti op. cit.
5. Za radove koje je napisalo više od troje autora, u fusnoti će se navesti ime prvog popisanog autora i nakon toga „et al.“ ili „i dr.“ [„and others“], bez ubačene interpunkcije.
6. Za izvore sa interneta slijediti sljedeći format: Ziaudin Sardar, „Welcome to postnormal times“, <http://ziauddinsardar.com/2011/03/welcome-to-postnormal-times/>, pristupljeno 4. 12. 2014.
7. Tamo gdje je neophodno, naslove djela na jezicima koji nisu jezici rada navoditi u izvornom jeziku, a u uglastim zagradama dati prijevod naslova na jezik na kojem je rad pisan. Naslove u nelatiničnim pismima navoditi transliterirane, s prijevodom na jezik na kojem je rad pisan, kao gore.
8. Koristiti samo fusnote i označavati ih brojevima (a ne latiničnim slovima). Kada se u glavnom tekstu spominje referenca iz fusnote, potrebno je da broj kojim je označena prati neki interpunkcijski znak.

Slike

Dijagrami, grafikoni, mape, nacrti i drugi crteži moraju se predati u formatiranom obliku. Mora se dati popis potpisa pod slikama označenih kao Slika 1, Slika 2, itd., uključujući odgovarajuće priznanje autorskih prava. Fotografije se dostavljaju u elektronskom formatu (JPEG ili TIFF) i moraju imati minimalno 300 dpl. Za sve ilustracije na koje postoje autorska prava autori moraju pribaviti odgovarajuće saglasnosti od njihovih vlasnika.

Opće upute za oblikovanje rada

- Autor prvenstveno mora biti dosljedan. U cijelom radu mora se pridržavati pravopisa; organizacija rukopisa (naslovi i podnaslovi) mora biti razgovijetna.
- Ako autor nije izvorni govornik engleskog jezika, preporučuje se da verziju rukopisa na engleskom provjeri izvorni govornik.
- Navodnici: Polunavodnici (‘ ’) se koriste za isticanje riječi, pojmova ili kratkih fraza unutar teksta. Direktni citati koji sadrže manje od dvadeset i pet riječi stavljaju se pod navodnike („ “). Pod navodnike se stavljaju i naslovi članaka iz časopisa i referentnih djela. Veći dijelovi citiranog teksta

(npr. više od dva retka) pišu se u posebnom odjeljku, uvučenom slijeva, sa po jednim praznim redom iznad i ispod odjeljka. Ove veće odjeljke, tzv. „blok-citate“, ne treba stavljati u navodnike.

Prikazi knjiga

Prikaz obično sadrži između 800 i 1.200 riječi. Podnaslove treba svesti na minimum, a fusnote treba što rjeđe koristiti. Prikaz knjige treba biti naslovljen bibliografskom informacijom u skladu sa sljedećim pravopisom:

Ime i prezime autora, *Naslov knjige*, Sarajevo: Matica bosanska, 2014. Str. 215, ISBN, 25 KM.

ili

Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities, By Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari & Sulayman Nyang (eds). London: IIIT, 2012. Pp. xxxiii+258. ISBN 978 1 56564 580 6. €17. \$23.

Ime autora prikaza i njegovu institucionalnu pripadnost navesti na kraju rada (npr. Sarah Kovačević, Free University of Sarajevo).

Sadržaj prikaza

Prikazi se pišu za multidisciplinarno čitateljstvo koje obuhvata naučne, političke i religijske zajednice. Na autoru je da odluči na koje će se elemente u prikazu usredotočiti, kojim redoslijedom i koliko temeljito, ali, kao putokaz može poslužiti sljedeći spisak:

- Dati *kratak pregled* glavnih ciljeva djela za koje se piše prikaz, glavnih teza i tema kojima se bavi te koju vrstu empirijskih izvora koristi. Za uredničku knjigu, sumirati glavne teme i naznačiti, samo ukoliko je to potrebno, pojedina poglavlja.
- Navesti koji je *originalni doprinos* tog djela kako konkretnom području istraživanja, tako i nauci općenito (i uporediti ga s drugim djelima, ako je potrebno).
- Ako je svrsishodno, označiti širi kontekst (npr. društvene, političke, naučne probleme ili kontroverzije), kojemu ovo djelo daje doprinos i/ili njegov značaj za politiku, istraživanja i praksu.
- *Procijeniti snage i slabosti* (konstruktivno): Koliko je to djelo ispunilo svoju svrhu? Je li ono teorijski i metodološki pouzdano? Jesu li empirijski podaci tačni i dostatni? Je li dobro napisano i dobro urađeno?
- Ako je potrebno, ukazati na greške kojih čitatelji treba da budu svjesni. (Pri tome se treba čuvati klevete). Preporučiti ciljno čitateljstvo za knjigu (npr. istraživači, učenici, studenti, nastavnici, opće čitateljstvo – precizirati na kom nivou, u kom području studija i u kakvoj vrsti nastavnog plana i programa).

Priprema: Korektura i separat

Nakon što je prihvaćen, rad se s ispravkama u PDF formatu e-mailom dostavlja autoru da provjeri ima li činjeničnih i štamparskih grešaka. Autori su odgovorni za provjeru korigiranog rada i preporučuje im se da koriste alatnu traku Comment & Markup da unesu svoje izmjene direktno na korigirani tekst. U ovoj fazi pripreme dozvoljene su samo manje izmjene. Rad s ovim izmjenama treba vratiti u najkraćem roku. Izdavač će rad u PDF formatu besplatno dostaviti autoru za njegovu ličnu upotrebu. Autorima je dozvoljeno da postavljaju odštampane verzije svog rada u PDF formatu na vlastite web-stranice, bez naknade izdavaču.

Saglasnost za objavljivanje i prijenos autorskih prava

Ako i kada se rad prihvati za objavljivanje, autor pristaje da se autorska prava za ovaj rad prenesu na izdavača. U tu svrhu autor treba potpisati **Saglasnost za objavljivanje** koja će mu se poslati uz prvu, lektoriranu i korigiranu verziju rukopisa.

Kontakt

Sva pitanja mogu se poslati glavnom i odgovornom uredniku na: sekretar@cns.ba.

Instructions for Authors

Scope

Context: Journal of Interdisciplinary Studies is a peer-reviewed journal committed to the advancement of interdisciplinary research in exploration of the most pressing social and political themes of our time such as the implications of accelerated globalization, pluralism and diversity, human rights and freedoms, sustainable development, and inter-religious encounters. Researchers in humanities and social sciences are invited to contribute to a better understanding of major moral and ethical issues through creative cross-pollination of ideas, perspectives, and methodologies. *Context* welcomes articles as well as book reviews in all areas of interdisciplinary studies. All contributions to the journal must be original and need to display a substantial use of primary-source material. The editors also encourage younger scholars, in early stages of their career, to submit contributions.

Ethical and Legal Conditions

Submission of an article for publication in *Context* implies the following:

1. All authors are in agreement about the content of the manuscript and its submission to the journal.
2. The contents of the manuscript have been tacitly or explicitly approved by the responsible authorities where the research was carried out.
3. The manuscript has not been published previously, in part or in whole, in English or any other language, except as an abstract, part of a published lecture or academic thesis.
4. The manuscript has not and will not be submitted to any other journal while still under consideration for this journal.
5. If accepted, the author agrees to transfer copyright to the Center for Advanced Studies and the manuscript will not be published elsewhere in any form, in English or any other language, without prior written consent of the Publisher.
6. If the submission includes figures, tables, or large sections of text that have been published previously, the author has obtained written permission from the original copyright owner(s) to reproduce these items in the current manuscript in both the online and print publications of the journal. All copyrighted material has been properly credited in the manuscript.

Double-blind Peer Review

Context uses a double-blind peer review system, which means that manuscript author(s) do not know who the reviewers are, and that reviewers do not know the names of the author(s). Please make sure to avoid mentioning any information concerning author name beyond the first page. In case that such information is for some reason necessary, please make sure to draw our attention to that fact so we can anonymize that too before sending the manuscript to the reviewers.

Submission Requirements

Contributions should be submitted in Microsoft Word. Manuscripts should be written in English or Bosnian. For English, the spelling (either British or American) should be consistent throughout. Manuscripts should not normally exceed 10,000 words inclusive of footnotes. Diacriticals will not be used in transliteration of Turkish, Arabic or Persian.

Manuscript Structure

The text must be formatted with 1.5-inch margins and be double-spaced. All full articles should include an abstract of max. 100 words, as well as the list of 3-10 keywords. Authors should be consistent in their use of capitalization. Overcapitalization should be avoided. The abbreviations 'vol.', 'no.', and 'pt.' are not normally capitalized. The titles of works and periodicals should normally be *italicized*. Foreign words should also be *italicized*.

Bibliographical References in Footnotes

1. Article in journal: John Smith, "Article in journal", *Journal Name*, 14:2 (1992), 142-53.
2. Article in edited book: John Smith, "Article in journal", in *Book Name*, John Smith (ed.) (Place: Publisher, Date), pp. 24-9.
3. Book: John Smith, *Book Name* (Place: Publisher, Date), pp. 65-73.
4. If a reference in a footnote has been mentioned already in an earlier footnote, the footnote should give surname and a brief title only, e.g. Smith, *Book*, p. 23 or Smith, "Article", p. 45. Do not use op.cit.
5. Works with more than three authors, the footnote citation should give the name of the first listed author followed by 'et al.' or 'and others' without intervening punctuation.
6. For the Internet sources the following format should be applied: Ziaudin Sardar, „Welcome to postnormal times“, <http://ziauddinsardar.com/2011/03/welcome-to-postnormal-times/>, accessed 4 December 2014.
7. Where necessary titles of works in languages other the language of the paper will be given in the original language with a translation into the language of the paper added after the title in square brackets. Titles in non-roman scripts will be given in transliteration with a translation in the language of the paper if needed, as above.
8. Use only footnotes and mark them by numbers (not roman letters). Footnote reference numbers in the main text should follow any punctuation mark(s).

Figures

Diagrams, charts, maps, plans, and other line drawings must be submitted in camera-ready form. A list of captions, including the appropriate copyright acknowledgements, labelled Figure 1, Figure 2, etc. must be supplied. Photographs should be submitted in electronic format (JPEG or TIFF files) and should have a minimum of 300 DpI. Authors should ensure that the appropriate copyright for all illustrations has been obtained from the copyright-holder.

General style considerations

- Consistency should be the author's priority. Spelling should be consistent throughout; the structure of the manuscript (heading and subheadings) should be clear.
- If author is a non-native speaker of the English language, it is highly recommended to have the English of the manuscript checked by a native speaker.
- Quotation marks: Single quotation marks (' ') are used to distinguish words, concepts or short phrases under discussion. Direct quotations of fewer than twenty-five words should be enclosed in double quotation marks (" ") and run on in the text. Double quotation marks should also be used for titles of articles from journals and reference works. Larger sections of quoted text (i.e. anything over two lines): set these off from other text by adding a blank line

above and below the section, and indent the block of text on the left. These larger sections, or 'block quotations', should not be enclosed in quotation marks.

Book Reviews

Reviews should normally be between 800 words and 1, 200 words in length. Subheadings should be kept to a minimum and footnotes used sparingly. A book review should be headed by the bibliographical information according to the following convention:

Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities. By Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari & Sulayman Nyang (eds). London: IIIT, 2012. Pp. xxxiii+258. ISBN 978 1 56564 580 6. €17. \$23.

The reviewer's name and institutional affiliation will be given at the end of the manuscript (eg. Sarah Kovacevic, Free University of Sarajevo).

Contents of a review

Reviews should be written for a multi-disciplinary readership that spans academic, policy, and religious communities. It is up to the individual reviewer to decide exactly what points should be covered in the review, in what order and in what depth, but as a rule of thumb, please consult the following checklist:

- Give a *brief summary* of the main objectives of the work, the main theses and topics covered, the kinds of empirical sources used. In an edited volume, summarise the main themes and refer to individual chapters only as appropriate.
- Describe the *original contribution* of the work to its particular field of study, and to scholarship in general (compare with other works as appropriate).
- If appropriate, delineate the wider *context* (e.g. social, political, scientific problems or controversies) to which this work contributes and/or its *implications* for policy, research, or practice.
- *Assess the strengths and weaknesses* (in a constructive way): How well does the work meet its purpose? Is it theoretically and methodologically sound? Are the empirical data accurate and adequate? Is it well written and well produced?
- If necessary, point out *errors* that readers should be aware of (beware of libel!).
- Recommend a *target audience* for the book (e. g. researchers, students, teachers, general readers – detailing at what level and field of study, in what kind of course curriculum).

Production: Proofs and Offprints

Upon acceptance, a PDF of the article proofs will be sent to the author by e-mail to check carefully for factual and typographic errors. Authors are responsible for checking these proofs and are strongly urged to make use of the Comment & Markup toolbar to note their corrections directly on the proofs. At this stage in the production process only minor corrections are allowed. Proofs should be returned promptly.

A PDF file of the article will be supplied free of charge by the publisher to the corresponding author for personal use. Authors are allowed to post the pdf post-print version of their articles on their own personal websites free of charge.

Consent to Publish and Transfer of Copyright

By submitting a manuscript, the author agrees that the copyright for the article is transferred to the publisher if and when the article is accepted for publication. For that purpose the author needs to sign the **Consent to Publish** which will be sent with the first proofs of the manuscript.

Contact Address

All inquiries can be sent to the editor in chief at: sekretar@cns.ba.

Sadržaj | Contents

Dobro došli u postnormalna vremena.....	5
<i>Ziauddin Sardar</i>	
„Hladni rat“ oko Djeda Mraza: Kultura i politika praznovanja u javnim obrazovnim institucijama u Bosni i Hercegovini	26
<i>Đermana Šeta</i>	
Kvalitet integriranosti Islamske vjeronauke u školski odgojni kontekst.....	54
<i>Izet Pehlić i Emina Grabus</i>	
Izučavanje islamskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu u periodu 2005–2013. godine	91
<i>Ehlimana Memišević</i>	
Islamic Revival in Bosnia and Herzegovina 1992-2010.....	112
<i>Harun Karčić</i>	
Representations of Bosnia and Herzegovina in Hungarian Political and Popular Writings between 1878 and 1908: A Selected and Annotated Bibliography.....	129
<i>Eszteella Csiszár</i>	
PRIKAZ KNJIGE / <i>REVIEW ARTICLE</i>	165
Uputstva autorima	175
Instructions for Authors	178

